

Gondolatok a lexikográfiáról*

1. A szótár mint minden nemzet nyelvének első számú könyve. A lexikográfia – hála Calepinus szótárainak – a legtöbb európai országban a 16. századtól kezdve igen magas fokon művelt diszciplína. Ennek alapterméke pedig – a szótár – a hétköznapi emberek számára is szimbolikus értékű, fontos kiadvány, igazolva ezzel Constantin-François Volnay (1757–1820) francia filozófus, orientalista, akadémikus máig igaz mondását, amely Pierre-Claude-Victor Boiste 1800-ban kiadott, A francia nyelv általános szótára [Dictionnaire universel de la langue française] című híres szótárának címlapján olvasható: „Egy nemzet első számú könyve nyelvének szótára.” [„Le premier livre d’une nation est le dictionnaire de sa langue.”]

E nemes és igaz gondolat kapcsán magyar vonatkozásban említsük meg Kosztolányi Dezső Szótárat lapozgatok... című ismert írását is, amelyben arra a saját magának feltett kérdésre, hogy „Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami?”, VOLNAY-hez nagyon hasonló értelemben válaszol imígyen: „Benne van nyelvünk összes szava. [...] Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.” (Kosztolányi 1971: 87.)

2. A Biblia és a Szótár mint a könyvek könyve. Érdemes felfigyelni arra is, hogy francia szerzők gyakran vonnak párhuzamot a Biblia és a nagybetűs Szótár között. CHARLES DANTZIG A francia irodalom egoista szótára [Dictionnaire égoïste de la littérature française] című, 2005-ben megjelent munkájának Szótár [Dictionnaire] szócikkében például ezt írja (DANTZIG 2005: 253): „A szótár az egyetlen könyv, amelyet azon francia családokban is megtalálunk, ahol nem olvasnak, vagy amelyek a legszegényebbek, miközben más nyugati országokban ez a könyv a Biblia.” [„Le dictionnaire est le seul livre qu’on trouve dans les familles qui ne lisent pas ou dans les familles françaises les plus pauvres, quand, dans les autres pays occidentaux, c’est la Bible.”]

A Bibliával vont párhuzam amúgy régóta és ismételten felbukkan náluk különböző műfajokban. Anatole France Az irodalmi élet [La Vie littéraire] című mű-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 114. közgyűlésén, Budapesten, az ELTE BTK Tanácstermében, 2019. január 31-én.

vének Szókins [Lexique] elnevezésű fejezetében például ezt írja (France 1921: 279): „...egy szótár a betűrendbe rendezett világegyetem. Ha jól meggondoljuk, a szótár maga a par excellence könyv. Minden más könyv benne van, csak ki kell azokat belőle nyerni. Mi is volt Ádám első ténykedése, amikor Isten megalakította őt? A Teremtés könyve azt mondja, hogy először is megnevezte az állatokat. Vagyis mindenekelőtt egy természetrajzi szótárt készített.” [„...un dictionnaire c'est l'univers par ordre alphabétique. À bien prendre les choses, le dictionnaire est le livre par excellence. Tous les autres livres sont dedans: il ne s'agit plus que de les en tirer. Aussi quelle fut la première occupation d'Adam quand il sortit des mains de Dieu? La Genèse nous dit qu'il nomma d'abord les animaux par leur nom. Avant tout il fit un dictionnaire d'histoire naturelle.”]

Az akadémikus, Goncourt-díjas Georges Duhamel A Le Havre-i jegyző [Le Notaire du Havre] című, 1933-ban megjelent művében pedig egy sarokban tornyosuló könyvkupacról ír, amelynek tetején jól elérhető módon ott található a híres Littré-szótár, mert azt a családban épp oly gyakran ütötték föl, mint mások a Bibliát (Duhamel 1933: 241): „Ami a könyveket illeti, inkább meghaltunk volna, semmint hogy megváltunk volna tőlük. Egymásra raktuk azokat egy sarokban, a Littré-szótárt hagyva a kupac tetején, jól hozzáférhető módon, mert azt állandóan fölütöttük, ahogy mások a Bibliát.” [„Pour les livres, nous nous serions fait tuer plutôt que de nous en dessaisir. On les empila dans un coin, le dictionnaire de Littré bien accessible, sur le tas, car on l'ouvrait à chaque instant, comme d'autres ouvrent la Bible.”]

De az ismert francia lexikográfus, szótárkiadó ARISTIDE QUILLET is a modern ember Bibliájaként definiálta a szótárt 1934-ben kiadott Enciklopédikus szótár [Dictionnaire encyclopédique] című művében, amelynek előszavában még a következő megállapítást is olvashatjuk (idézi PRUVOST 2014: 47): „Kétezer éven át a Biblia volt a könyvek könyve. A ma bibliája a szótár. Régen az emberek a Bibliától kinyilatkoztatást, megvilágosodást vártak; a mai ember a szótártól ismereteket vár.” [„Pendant deux mille ans le livre par excellence fut la Bible. La Bible d'aujourd'hui, c'est le dictionnaire. À la Bible, les peuples anciens demandèrent une révélation; au dictionnaire, les peuples modernes demandent la connaissance.”]

A Biblia és a szótár közötti érdekes párhuzam elsősorban a két mű hasonló funkcionalitásán alapul. Az emberek mindkét, jól strukturált, terjedelmes művet azért szokták fellapozni, mert irányadó válaszokat várnak azoktól. Mindkettőt kétféleképpen lehet használni: folyamatos vagy megszakított olvasással. A Biblia folyamatos, irodalmi műként történő olvasása nem meglepő, gyakori jelenség. A szótár egyvégtében, A-tól Z-ig való olvasása már furcsának tűnik, ám például Franciaországban XIV. Lajos korában ez megszokott volt. De Théophile Gautier romantikus író és költő még 1859-ben is magától értetődően azt a váratlan kérdést szegezte az őt meglátogató és a „halhatatlan”, vagyis akadémikusi címre pályázó Baudelaire-nek, hogy olvassa-e a szótárt. Ez utóbbi pedig gondolkodás nélkül vágta rá, hogy igen. Ez volt jellemző azokra is, akik PIERRE LAROUSSE A 19. század általános nagyszótára [Grand dictionnaire universel du XIXe siècle] című monumentális művére havonta megjelenő füzetek formájában fizettek elő, és olvasgatták azokat. A Bibliát és a szótárt is mégis sokkal gyakrabban forgatjuk

esetenként, megszakításokkal, szövegtöredékeként. Így nézve, a bibliai példabeszédek és a szótári szócikkek között is megállapítható egyfajta analógia. Önálló egységként is működhetnek, de természetesen korrelációs viszonyban állnak a Biblia vagy a szótár többi elemével. (Az irodalom, az írók és a szótárak viszonyáról lásd HORVÁTH 2018: 75–89.)

Még mindig Franciaországnál maradva, a kiadási és eladási statisztikák egyaránt azt bizonyítják, hogy a franciák bensőséges érzelmi viszonyt ápolnak a szótárakkal. A legismertebb szótárak a francia családok nagy többségének könyvtárában megtalálhatók, köszönhetően például annak is, hogy a szótárhasználatra való szoktatás, a szótárhasználati kultúra kialakítása a francia iskolai oktatás szerves része volt és ma is az, kíváncsú és követendő példaként szolgálva nekünk, magyaroknak is. A francia ember szótárt nem egy életre vesz, hanem a hatalmas szótárkínálatból válogatva az évente frissülő, immár papíron és elektronikusan is megjelenő új kiadásokat rendszeres időközönként megveszi vagy előfizet rájuk (a statisztikák szerint Franciaországban évente 1 200 000 szótárt adnak el). Teszi mindezt azért, mert tudja, hogy a szótár magát azt a nyelvet reprezentálja, koncentrálja, amellyel lényegi és folyamatos, mindig nyitott kapcsolatot ápol. Tudja, hogy – amint ALAIN REY fogalmaz a Petit Robert szótár első borítóján – „Amikor a szavakat magyarázzuk, megvilágítjuk a múltat, a jövőbe tekintünk és értelmet adunk a jelenünknek.” [„Décrire les mots, c’est éclairer le passé, viser l’avenir, et donner du sens à notre présent.”]

3. A lexikográfiáról, a lexikográfusról és a szótárról általában. Az általános meghatározás szerint a lexikográfia az alkalmazott nyelvtudomány azon ága, amely számba veszi, adott elméleti és gyakorlati szempontok szerint rendszerezi, meghatározza, valamint példákkal illusztrálja egy nyelv szó- és kifejezőkészletét, azok kaleidoszkopikus kombinációs lehetőségeit, majd mindezen szerteágazó információkat ún. szótárban összegezi. Ez utóbbi a laikusok számára olyan furcsa könyvnek tűnhet, amelynek több ezer rövidebb-hosszabb „fejezete” (vagyis szócikke) betűrendben követi egymást.

Megjegyezni kívánom, hogy amikor a következőkben a *szótár* terminust használom, kizárólag a szavak jelentésének és használatának bemutatását célul tűző papíralapú, egy- vagy kétnyelvű ún. *nyelvi szótárt* értem ezen, a megállapításaim nagy része pedig ezen belül is az egynyelvű értelmező szótártípusra vonatkozik. (A kétnyelvű szótárakról, valamint a hagyományos papíralapú és a digitális szótárak viszonyáról a későbbiekben azért még röviden lesz szó.) Ez a szótártípus szócikkeiben a) közli a szótárhasználóval a lemma szófaji minősítésével, helyesírásával, írásváltozataival, kiejtésével, etimológiájával, esetleges lexikai minősítésével kapcsolatos információkat; b) a szócikk értelmező és szemléltető részében meghatározott szempontok szerinti szemantikai blokkokba rendezve felsorolja, értelmezi és példamondattal illusztrálja a lemma jelentéseit, esetleges kollokációs és/vagy frazeológiai affinitásait, megadva a használatukhoz szükséges időbeli, térbeli, stílári információkat, az ún. lexikai minősítéseket. Az egyéb szótártípusok (enciklopédikus szótár, nyelvművelő szótár, képes szótár stb.) nem képezik jelen vizsgálatom tárgyát.

3.1. A szótár általános meghatározása. Kissé általánosabban és filozofikusabban is megfogalmazva, a szótár tehát a nyelvnek a nyelvtani rendszer mellett másik fontos halmazát, a szókincset képviseli, mutatja be tömörített formában. Legyen szó bár egynyelvű, kétnyelvű vagy többnyelvű, klasszikus vagy modernebb, általános vagy speciális szótárról, a konkrét gyakorlati céllal bíró szerény terminológiai szójegyzéktől a mindenről mindent elmondó, lenyűgöző tezauruszig, szótárak sokasága rendezi betűrendbe a minket körülvevő világot, foglalja keretbe és szervezi szókincsünket és egyben gondolkodásunkat. A szótár tehát az intellektuális tevékenységünkben mélyen gyökerező, sokféle ismeretanyagot mozgó, megbízható kulturális referencia, amely az emberi tudást mindenkinél demokratikusan megosztja, aki csak kíváncsi a benne tárolt hatalmas verbális információhalmazra, még akkor is, ha tudjuk, hogy minden szótár már a megjelenésekor elavult, hiszen – ahogy Kosztolányi Dezső mondja – „nincs és nem lehet »teljes« szótár. A szótár csak kagyló, ezzel csak meregetünk a nyelv tengeréből”. (Kosztolányi 1971: 166), mert „a nyelv szakadatlanul ezer és ezer új lehetőséget teremt s mindegyikre a szótár nem felelhet. A nyelv végtelen. A szótár véges”. (Kosztolányi 1933: 5.)

3.2. A szótár mint a rendezett rendezetlenség. Ahogy láttuk, Anatole France szerint a szótár a betűrendbe rendezett világegyetem. De a szótárt egyúttal a rendezett rendezetlenség példaként is említhetjük. Mit értek ezen a paradoxonon? A szótár strukturált halmazok összessége, a struktúra pedig mindig egyfajta rendet, rendezettséget, sorrendet tételez föl. A rendet, rendezettséget ógörögül, a filozófia anyanyelvén, két egymástól jól elkülönülő szó fejezte ki. Az egyik volt a *k o z m o s z*, az ember által észlelhető, őt körülvevő világegyetem a maga harmonikus elrendezettségében. Ez az elrendezettség pedig egyfajta rendezetlenségből, a világ létrejötte előtti rendezetlen őállapotból, a *k á o s z* ból született. A létrejövő abszolút rend megjelenésében valamilyen alkotás eredményének felel meg: Platon és a gnosztikusok filozófiájában ez volt az építőmester, a *demiurgosz*, Démokritosznál az atomok, a monoteizmusban az Isten, Georges Lemaître és követői elméletében az ősrobbanás. Ehhez az abszolút rendhez kapcsolódik még egy másik elrendezési törekvés, görögül a *t a x i s*. Ez a szellem azon tevékenységére utal, ami abból a rendezetlenségből, konfúzióból, aminek a valóságot észleljük, képes az emberi gondolkodásnak, értelemnek megfelelő rendezettséget kialakítani a dolgok megnevezése, jelentéssel való felruházása révén. Ebből a perspektívából nézve tehát elrendezni annyit tesz, mint megnevezni és homogén rendezettséget adni a megnevezések halmazának. A nyelv és különösen a szókincs megfigyelhetően kaotikus voltára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az egyetlen, komplex módon és szigorúan hierarchizált *t a x i s*, elrendezés és elrendezettség, amit a nyelvi szótárak nyújtanak, demiurgoszi természetű, amelyben az építőmester szerepét a lexikográfus tölti be. Ő próbál rendet teremteni a nyelv szókincsében, még annak árán is, hogy ez a rend például a szócikkek struktúráját tekintve időnként pragmatikai szempontból mesterségesnek, logikailag pedig inadekvátnak, vagyis „rendezett rendezetlenségnek” tűnhet a használó szemében. De talán éppen ez az alapja annak, hogy a szótár ne a nyelv szókincsének megkövült, emlékműszerű ábrázolása, hanem nyelvhasználatok, normák, elvek és rendek, elrendezések dinamikus, konfrontatív fóruma legyen.

3.3. A lexikográfia terminus értelmezése. Ellentétben az angollal, ahol a *lexicography* hiperonímia a *Dictionary making* és *Dictionary research* hiponimákra bontható, bizonyos nyelvekben – így például a franciában is – a tudományos szakirodalom manapság a 'lexikográfia' terminust egy hiányzó hiperonima hiponimájaként fogalmazza meg, és a *lexicographie* 'elméleti lexikográfia, szótártan' – *dictionnaire* 'szótárírás, szótárszerkesztés' – *métalexigraphie* 'metalexikográfia, szótártörténet, szótárkritika' hármas kohiponimában gondolkodik.

E szerint a séma szerint tehát a szótárszerkesztés három, valójában azonban két szakember együttműködését jelenti (optimális esetben a három egy személyben is egyesülhet). Egyrészt az elméleti lexikográfusét, aki persze egyben óhatatlanul metalexikográfus is, aki összegyűjti, tudományos és elméleti ismérvek szerint elemzi, rendszerezi egy adott nyelv lexikális elemeit, történetileg vizsgálja azok megjelenését és ábrázolását a régebbi szótárakban. Másrészt a *dictionnaire* 'szótár' szóból képzett *dictionnariste* ('diktionarius') nevet viselő gyakorlati lexikográfusét, aki kialakítja a szótár mint árucikk létrehozásának és terjesztésének ismérveit, feltételeit. Ilyen például a szótár célközönségének, méretének, terjedelmének, megastuktúrájának meghatározása (előszó, használati útmutató, rövidítésjegyzék, tartalomjegyzék, függelékek, borítólapp), a mikrostruktúra felhasználóbarát jellegét, olvashatóságát növelő tipográfiájának megtervezése, a lektorálási munkák megszervezése, a szótár kiadásának határideje, költsége, reklámozása. Az ő feladata továbbá például az is, hogy nagyobb szótári vállalkozások esetében biztosítsa azok kiegyensúlyozottságát, elkerülendő azt a gyakori hibát, hogy a kezdeti szerkesztési lendület túlméretezze az ábécé első betűinek terjedelmét a többi betű rovására. A francia lexikográfiában elrettentő példaként szokták idézni A francia nyelv történeti szótára [*Dictionnaire historique de la langue française*] című művet, amelyet 1835-ben kezdtek el szerkeszteni, és 1894-ig, amikor is végül leállították a munkálatokat, csupán az „A” betű lett kész, az is négy kötetben.

Ez a megkülönböztetés azonban, amely szembeállítja a szótári lexikális elemek tudományos elemzését végző elméleti és a végtermék materiális előállításáért felelős gyakorlati szakembert, csak látszólagos és nem tartható fenn. Egy minőségi szótár megszületése szükségszerűen a két szakember egymás munkáját kölcsönösen kiegészítő, szoros és harmonikus együttműködésén alapul, amely nélkül az eredmény csak egy kiegyensúlyozatlan és használhatatlan mű lehet. Optimális esetben tehát ennek a két vagy három szakterületnek egy és ugyanazon személyben kellene egyesülnie.

3.4. A lexikográfus és munkájának megítélése. Érdekességként itt említem meg azt, hogy egy 18. századi, jezsuita szerzetesek által készített francia referenciaszótár (*Dictionnaire universel de Trévoux*, 1701–1771) csak részben igaz megfogalmazása szerint a lexikográfus munkája „nagyon nehéz és unalmas saját maga számára, de annál hasznosabb másoknak”. [„Le travail d'un lexicographe est un travail bien dur et bien ennuyant pour lui, mais bien utile aux autres.”] Természetesen a lexikográfusok nem osztják ezt a véleményt. Valójában nincs is talán kellemesebb, érdekesebb és nagyobb megelégedettséget kiváltani képes intellektuális munka, mint a szótárkészítés. E munka tárgya, a nyelv, oly átfogó és végtelen,

hogy a szótárszerkesztés minden perce, órája és napja új és új felfedezéseket, megoldásra váró izgalmas nyelvi problémákat, tisztázandó jelentésviszonyokat, jelentésárnyalatokat, szemléltető példák kiválasztását hozza magával.

Kívülállók szokták azt is mondani, hogy micsoda időigényes, esztelen, szinte reménytelen, néha pedig szó szerint életveszélyes vállalkozás egy szótár szerkesztésébe belevágni. ARSÈNE DARMESTETER, az 1890 és 1900 között íródott nagy sikerű A francia nyelv általános szótára [Dictionnaire général de la langue française] társszerzőjének szavaival szólva azonban a szótárírók valamilyen szinten mind „szótárőrültségben” [„folie du dictionnaire”], – vagy ahogy manapság mások (pl. JEAN PRUVOST metalexikográfus) mondják – „dikofiliában”, „dikopátiában” szenvedő emberek. Gondoljunk csak ÉMILE LITTRÈ-re, akinek az 1863 és 1872 között készült és máig sikeres, immár interneten is ingyen hozzáférhető, négykötetes A francia nyelv szótára [Dictionnaire de la langue française] című műve minden erejét felemésztette. Vagy a másik kortárs óriásra, PIERRE LAROUSSE-ra, aki élete vége felé annyira félt attól, hogy nem tudja befejezni a már említett A 19. század általános nagyszótára [Grand dictionnaire universel du XIXe siècle] című monumentális szótárát (1864–1872), hogy jószerivel el sem hagyta dolgozószobáját, ahol egy alkalmi ágyon naponta csupán néhány óra alvást engedett meg magának. De JAMES MURRAY, a nagyszabású Oxford English Dictionary szerkesztője is egy fél évszázadot töltött el kerti scriptoriumában, amelyet zsúfolásig megtöltöttek azok a cédulák, amiket a szótára szerkesztéséhez kapott a különböző angliai könyvtárakban közzétett felhívása nyomán.

Vele kapcsolatban érdemes még felidézni egy meglepő, de igaz történetet (Cathelineau 2006: 89). Murray legtermékenyebb és legműveltebb önkéntes informátora egy William Chester Minor nevű amerikai származású sebészorvos volt, aki húsz éven át folyamatosan küldözte neki a gondosan kidolgozott cédulakötegeket. A cédulák minőségét látva Murray úgy gondolta, hogy a nevezett úr minden valószínűség szerint lenyűgöző könyvtárral rendelkezik, ahol könyveit olvasgatva a megadott instrukciók szerint készíti el az egyes szavakhoz tartozó cédulákat, amelyek segítségével Murray és stábja összesen mintegy tízezer a szótárba bekerülő szó etimológiáját és jelentését térképezte fel kizárólag Minornak köszönhetően. A szótár szerkesztésének befejezésekor Murray ünnepséget rendezett, amelyre meghívta a legszorgalmasabb informátorait. Minor doktor is a meghívottak listáján volt, de ő, anélkül, hogy annak okát pontosította volna, udvariasan elhárította a meghívást. Kíváncsiságát kielégítendő Murray azonban elhatározta, hogy felkeresi őt a levelek feladójánál megadott címen, egy Oxfordhoz közeli kis faluban, Broadmoorban. Ott azonban legnagyobb meglepetésére a broadmoori bolondokháza igazgatója fogadta és vezette Minorhoz. Legkitartóbb és legszakavatottabb informátora ugyanis ott volt bezárva életfogytiglani szabadságvesztésre ítélve, miután az amerikai függetlenségi háború szörnyűségeitől megbomlott aggyal, poszttraumás skizofréniában szenvedve Londonban megölt egy többgyermekes családapát. A történet inspirálta egyébként Simon Winchester brit író, újságíró 1998-ban publikált könyvét (The Surgeon of Crowthorne: A Tale of Murder, Madness and the Love of Words [Crowthorne sebésze: történet egy gyilkosságról, az örületről és a szavak szeretetéről]), amelynek az USA-ban

kiadott változata címében is utal a fenti eseményekre (The Professor and the Madman: A Tale of Murder, Insanity, and the Making of the Oxford English Dictionary). A regényből Mel Gibson főszereplésével filmváltozat is készült 2017-ben.

A lexicográfus élete tehát a nyelv, a szavak iránti fenti emésztő szenvedély nélkül elképzelhetetlen. Munkájának gyümölcse pedig a szavakhoz szóló hatalmas szerelmi vallomás, ami nem más, mint maga az elkészült szótár.

4. A lexicográfusi munka főbb kihívásai. Az angol SAMUEL JOHNSON által a Dictionary of the English Language (1755) szótárában ártalmatlan robotosnak [„harmless drudge”] nevezett lexicográfus természetesen leginkább egy nyelv minden szavát rögzíteni szeretné a szótárban. Mivel azonban, amint láttuk, a teljességre törekvés ez esetben utópia, a szótárszerkesztő munkája közben – részben a saját nyelvi kompetenciája alapján – szubjektív döntések sorozatát kénytelen meghozni. Még ha a normatív megközelítési szempont szerint is jár el, közvetett módon a mindennapi domináns, társadalmilag elfogadott nyelvhasználat leírásához is jelentősen hozzájárul magával a ténnyel, hogy például egy új, szótárazásra érett szónak vagy kifejezésnek a nomenklatúrában való rögzítésével annak egyúttal hivatalos státust is ad. A szótárszerkesztő tehát esetenként a döntőbíró szerepébe kerül, aki bizonyos szavak, szóhasználatok, fordulatok meglétét szentesíti, hivatalossá teszi. Ebből következően a lexicográfusi munka általában nem semleges, folyamatosan felelős választásokat, döntéseket igényel, kihívások elé állítja a szótáríró. A következőkben a szótárszerkesztés folyamatát szeretném röviden bemutatni, abban két szintet, ütemet megkülönböztetve. Ezeket a szótár *makro-* és *mikrokozmosz* ának nevezem.

4.1. A szótár makrokozmosza. A makrokozmoszt illetően a lexicográfusnak először is tisztában kell lennie azzal, hogy mire használják általában az emberek a szótárt. A kutatások bebizonyították, hogy a legtöbb esetben a szótárhasználók amiatt nyitnak ki egy értelmező szótárt egy adott szóval kapcsolatban, hogy (sorrendben említve): a) ellenőrizték annak helyesírását (kétnyelvű szótár esetében ezt megelőzi a célnyelvi ekvivalens felkutatása); b) tanulmányozzák annak jelentését vagy jelentéseit; c) megkeressék annak szinonimáit; d) áttekintsék annak szintaktikai, szintagmatikai konstrukciós lehetőségeit; e) információt kapjanak annak használati jegyeiről.

A célközönségtől függően akár egynyelvű, akár kétnyelvű szótár-ról van szó, az lehet általános vagy speciális, extenzív vagy szelektív típusú, egykötetes vagy többkötetes, deskriptív vagy preskriptív.

Egy egykötetes, egynyelvű, általános extenzív szótár esetében ez kb. 60 000 szót jelent, míg egy 10–14 éves gyerekeknek szóló, ugyancsak egykötetes, egynyelvű, általános szelektív szótár kb. 30 000 szót tartalmaz.

A speciális szótárak a szavak valamely formai mozzanatára koncentrálnak (helyesírási szótár, homonimaszótár, rímszótár), vagy azok szemantikai jellemzői köré szerveződnek (szinonimaszótár, etimológiai szótár, szólásszótár). A speciális szótáraktól természetesen megkülönböztetendők a más dimenziót képviselő ún. szakszótárak (pl. műszaki szótár, orvosi szótár).

Az egykötetes vagy többkötetes szótár kapcsán a következőket érdemes megjegyezni. Az egykötetes szótár néhány év alatt elkészül, koncepciója, szerkesztése, lektorálása egységes, illetve publikálás előtt könnyen egységesíthető. A többkötetes, szuperextenzív, százezer vagy annál is több lemmát tartalmazó szótár természetszerűleg több éven keresztül készül. Az első és az utolsó kötet megjelenése között néha akár tíz-húsz év is eltelhet. A végén általában pótkötet összeállítására van szükség, hogy az időközben született és a megjelent kötetekből értelemszerűen kimaradt neologizmusok is helyet kaphassanak. Az is jellemző, hogy az első kötetek szinte mindig kórosan több információt tartalmaznak, mint az utolsó kötetek. Mindezen körülményeket a szótárírónak és a szótárhasználónak is mindenképpen figyelembe kell vennie. A kifejezetten jó állami támogatással készült, méltán híres francia Trésor de la Langue Française (TLF) első kötete például 1971-ben, tizenhatodik kötete pedig 23 évvel később, 1994-ben jelent meg, és magán is hordozza az elnyúló szerkesztési folyamat óhatatlan negatívumait. Kíváncos lenne, hogy a 18 kötetesre tervezett, A magyar nyelv nagyszótára című vállalkozás (Nszt.) – amelynek első kötete 2006-ban látott napvilágot, pillanatnyilag utolsó, hetedik kötete pedig 2019 januárjában – ne kövesse ebben a TLF példáját.

A méretekkel kapcsolatban gyakran felvetődik az a kérdés is, hogy melyik szótárt célszerű előbb elkészíteni: a kisszótárt vagy a nagyszótárt. Noha kivételek mindig vannak, az általánosan elfogadott nézet szerint a nagyszótárnak meg kell előznie a kicsit; ez utóbbi annak kondenzált változata szokott lenni.

A szótár *deskriptív* vagy *preskriptív/normatív* jellegének bonyolult és sokszor vitatott viszonyáról részben már fentebb is volt szó. Az értékelő, minősítő vonatkozásokat figyelmen kívül hagyó deskriptív szótár megelégszik a sokszínű használat bemutatásával, leírásával. A preskriptív szótár a döntőbíró, esetenként még a cenzor szerepét is betöltve, mint a nyelv legitim és felvilágosult őrzője nem csupán bemutatja annak lexikális elemeit, hanem minősíti is azokat, különbséget téve helyes és helytelen között. Valójában mindkét típusnak megvan a létjogosultsága; nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő választásként kellene rájuk tekinteni, aszerint, hogy a használó éppen milyen kérdésekre keres választ. Egy adott korszak irodalmi szövegeit vizsgáló kutatónak például egyszerre van szüksége mindkét típusú szótár használatára. Persze ehhez az is kell, hogy ilyenek rendelkezésére álljanak. Lexikográfiai szerencsésebb fejlődésű országokban, ahol a szótártermés mindig is sokkal bővebb volt, mint Magyarországon, erre meg is van a lehetőség.

4.2. A szótár mikrokozmosza. Minden szó önálló egyéniség, ezért nehéz, majdnem lehetetlen olyan abszolút keretrendszert megadni, amely szerint minden szó leírható a szótárban. Ezért a következőkben csak néhány olyan alapvető, a szótár mikrokozmoszára vonatkozó körülményről szölok, amelyek világossá tehetik a szótárszerkesztés összetett voltát.

A szótár szerkezetében meg szokták különböztetni a *megaszerkezet* (makroszerkezet) és a *szótárszerkezet* (mikroszerkezet) között.

4.2.1. A megaszerkezet a szótári részt (makroszerkezet) megelőző és az azt követő elemeket tartalmazza: előszó, használati útmutató, jelek és rövidítések listája, tartalomjegyzék, függelékek (pl. személy- vagy földrajzi nevek), borítók.

Emeljük ki, hogy noha általában sajnos csak nagyon kevesen olvassák el, egy lényegre törő használati útmutatónak fontos gyakorlati célja és haszna van: megismertetni a felhasználót a szótárban található szócikkek felépítésével, a bennük található adatok értelmezési módjával, és segíteni őt, hogy a legrövidebb úton megtalálja a keresett információt.

4.2.2. A szótár makrostruktúrája azon lexikális egységek listája, amelyek kodifikált lemmaként, rendszerint tipográfiaileg vastagon kiemelve bekerülnek a szótárba, és amelyekből önálló szócikkek lesznek. Itt két fontos döntési pontot kell megemlíteni:

1. Miből álljon a makrostruktúra címszóállománya, nómenklatúrája? Tudjuk, hogy egy nyelv dinamikusan változó szókincsét nem lehet egyetlen szótárban katalogizálni. Ez még a legfejlettebb nyelvtechnológiai eszközök segítségével is hosszú évek fáradságos, költséges és értelmetlen vállalkozása lenne, mert a nyelv szókincse végtelen, folyamatosan változik. Ezért a lexicográfusnak alaposan végig kell gondolnia, hogy milyen szavak kerüljenek be a szótárába. Ehhez természetesen figyelembe kell vennie a kiadó materiális szempontjait (kötetszám, költségek) és a célközönség típusát is (nagyközönség, szakemberek, tanulók, anyanyelvűek vagy idegen nyelvűek). Az általános extenzív nyelvi szótárak – mint amilyen a Magyar értelmező kéziszótár is – a kollektív norma és használat által szentesített beszélt nyelv szókészletének, valamint az irodalmi nyelv szókincse törzsállományának a bemutatására törekednek. Mindazonáltal egyéb elemeket is figyelembe kell venniük, főleg, ha rendszeresen frissített kiadásokról van szó (vö. Petit Larousse, Petit Robert). Így például a neologizmusokat (*adóparadicsom, csatolmány, komfortzóna* vagy a szörnyszülött *árelőny* szavak); a közkeletűvé vált szaknyelvi szavakat, kifejezéseket (*privatizáció, genetikailag módosított, gázt ad*); a szlenges elemeket (*mekizik, span, dob egy hátast*); a fontosabb regionális változatokat (pl. a határon túli magyarság vagy a frankofónia szavai); a terjedőben lévő külső, elsősorban angol-amerikai lexikai elemeket (*lájkol, szelfi, triázs*).

2. Hogyan rendezze el a lexicográfus a makrostruktúrát? a) Önálló vagy a szótárhasználótól nagyfokú tudatosságot és jártasságot feltételező bokrosított szócikkekben? Mindkettőnek megvannak az evidens előnyei és a hátrányai, amiket itt most nem taglalok. b) A szavak jelentéséből kiindulva szemantikai alapon, vagy azok alakjából kiindulva formális alapon? Ez utóbbi kérdés a (meta) lexicográfia egyik régi vesszőparipája. Az első esetben *onomaszíológus*, fogalomköri elrendezésről beszélünk. A szótár a mindenki által könnyen megfogalmazható, amúgy egymást általában betűrendben követő általános fogalmakhoz (pl. butaság, optimizmus, szegénység) sorol fel a szinonimitás és/vagy az analógia alapján összetartozónak ítélt lexikális elemeket. Az ilyen elrendezésű, ún. produktív (kódoló) szótár ugyan nagy segítség a szavak aktív alkalmazásához, viszont használata bonyolult, nehézkes. Így az sem meglepő, hogy kevés van ezekből, nyelvenként általában csak egy-egy tezauszról beszélhetünk (pl. ROGET 1852/1982; BOISSIÈRE 1862; PÉCHOIN éd. 1991; PÓRA 1907). A második esetben az anyag elrendezése formai szempontok szerint történik. A lemmák a régóta jól bevált betűrendben követik egymást. A használó így könnyen és gyorsan megtalál egy-egy hallott vagy olvasott szót, hogy annak a számára esetleg

ismeretlen jelentését, jelentéseit megértse, tanulmányozza. Ez az ún. dekódoló, szemaszio logikus szótár, ami alapvetően a megértést helyezi előtérbe, és gyakran aknázza ki a poliszémia jelenségét. Széles körű elterjedtségét, népszerűségét pedig furcsa módon egy önkényes és valójában minden logikát nélkülöző szervező rend, a betűrend követésének köszönheti.

4.2.3. A makrostruktúra egy-egy lemmájához tartozó összes, a használó számára fontos információ koherensen strukturált, rendszerezett szócikkekben jelenik meg. Ez a szótár mikrostruktúrája. A szócikktípusok felépítésének alapos átgondolása és ún. szerkesztési útmutatóba való foglalása a szócikkek egységes rendszerszerűségének érdekében nagyon fontos, és meg kell, hogy előzze magát a szócikkszerkesztési munkát. A szócikk részei:

a) a tipografikusan is kiemelt, kanonizált címszó (lemma), amelynek magyarázatát vagy megfelelőjét adja meg a szótár mikrostruktúrája, és amelynek kiválasztási szempontrendszere nagy odafigyelést igényel (vö. ITTZÉS 2006: 26–32);

b) a címszóra vonatkozó grammatikai megjegyzések (szófaji minősítés, paradigmakód, gyakorisági mutató, alakváltozat, esetleg kiejtés API jelekkel és/vagy hanggal); lexikai megjegyzések, amelyek szükség esetén specifikus jegyekkel pontosítják a szó használatát. Az idősíkot tekintve például azzal, hogy nem tüntet fel olyan használati jegyeket, mint *elavult*, *régies*, *neologizmus*, a szótárszerkesztő azt jelzi, hogy az adott szó a mindennapi köznyelv általános szókincsébe tartozik. A szó térbeli használatára vonatkozóan az olyan jegyek megléte vagy hiánya ad útmutatást, mint *tájnyelvi*, *regionális*; a *választékos*, *bizalmas*, *vulgáris* stb. minősítésekkel pedig szociolingvisztikai síkon helyezi el a szó használatát. Több lexikai minősítés esetén A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) például a következő sorrendben veszi föl azokat: „1. helyen a szó időbeli elterjedtségére, illetve gyakoriságára utaló (*rég*) és (*ritk*) minősítés áll; a 2. helyre a területi vagy csoport- és rétegnyelvi minősítések kerülnek, ezen belül 2/1. a területi használatra utaló (*nyj*), 2/2. a szaknyelvi minősítés, pl. (*Áll*), (*Műv*), 2/3. a rétegnyelvi, pl. (*irod*), (*biz*), (*hiv*); a 3. helyen a stílusértéket jelölő rövidítések állnak, pl. (*tréf*), (*pejor*).” (ITTZÉS 2006: 34). Szótártól függően ebben a rubrikában szerepelhet még rövid, informatív etimológiai megjegyzés is (forrásnyelv vagy nyelvcsalád, a legkorábbi változat formája és megjelenési időpontja vagy periódusa, alaki és jelentésbeli változások, a legkorábbi ismert forrás, ugyanabból az alapformából származó szavak stb.).

c) A jelentéseket értelmező rész nem véletlenszerű halmazban, hanem meghatározott sorrendben és hálózatszerű jelentésblokkokban rendezi el a lemmáról rendelkezésre álló adatokat. „A szócikk a jelentéseket többnyire azok tartalmi kapcsolata, ritkábban az időrend szerint adja meg. A jelentésszerkezet szerinti elrendezésben a jelentések logikai rendben követik egymást: ez a struktúra tükrözi a jelentések alá-fölé rendeltségi viszonyait, a jellemző, gyakori jelentés rendszerint megelőzi a kevésbé jellemzőt, kevésbé gyakrit, általában a konkrétól haladunk az elvont felé, az általánosan elterjedtől a rétegnyelvi felé, a semlegestől a stílárius minősítésre szoruló felé.” (ITTZÉS 2006: 35). A jelentésblokkokon belül a jelentés-értelmezés lehet magyarázó jellegű meghatározás (esetleges jelentésmegszorítást, jelentéskiterjesztést, valamilyen pragmatikai kötöttséget

jelző elemekkel bővítve), de történhet rokon értelmű szavakkal is. Fontos szempont, hogy az értelmezett szó és az értelmezés szófajilag megfeleljen egymásnak, továbbá, hogy a jelentésdefiníció lehetőleg vegye figyelembe a *genus proximum* és a *differentia specifica* logikai kapcsolatát. TOLCSVAI NAGY GÁBOR (é. n.: 8) arra hívja fel a figyelmet, hogy a mikrostruktúra szemantikai szerkezete, vagyis a jelentés leírása általában „nagyfokú jelentéssematizálásra törekszik, vagyis az erősen hasonló jelentéseket hajlamos egy kategóriaként meghatározott lexikográfiai jelentés alá besorolni, pontosabban a szótár használójára bízva, hogy a kis különbségű jelentéseket a megadott sematikusabb kategóriákba besorolja”.

d) Voltaire (1877–1885, t. 40, 1880: 502) A Francia Akadémia Szótára [Dictionnaire de l'Académie française] kapcsán tett szellemes mondása óta tudjuk, hogy az idézetek nélküli szótár olyan, mint egy csontváz [„un dictionnaire sans citation est un squelette”]. Fontos része tehát a szótáraknak a jelentéseket szemléltető rész, ami illusztrálja, pontosítja, árnyalja a szó használati körét. Ez történhet a szótárszerkesztő által készített példamondatokkal, vagy irodalmi és egyéb korpuszokból származó, jól megválasztott idézetekkel. Mindkét esetben kerülni kell a túlságosan hosszú, körülményes példamondatok használatát. A szerkesztői példa mindig a szó azon használatát mutatja be, amely megfelel egy adott korszak általános nyelvhasználatának. Az idézet ezzel szemben egy személyes használatot emel ki, ami egyúttal kulturális referencia, és így a szó használatának egy másik dimenzióját képviseli. A két típus jól megférhet egymás mellett ugyanabban a szótárban.

e) Az önálló szócikkeket gyakran szócikkvégi utalások zárják (szinonimákra, önálló címszókra, származékokra), és külön utaló szócikkek is segítik a szótár használóját. Előfordul utalás a szócikk belsejében is (szinonimákra, antonimákra, homonimákra, mezőösszefüggésekre). Ez utóbbi például nagyon jellemző a francia analogikus szótárakra [*dictionnaires analogiques*].

A fent részletezett kérdésekben hozott döntéseket nyugodtan nevezhetjük tehát fontos kodifikáló tevékenységnek. E ténykedése közben persze a lexikográfus széles körben merít az elődei által szerkesztett és a norma tekintélyét képviselő szótárakból, újabban már digitális adatbázisokból, szövegtörzsek, szövegtörzsek, különböző internetes forrásokból, amelyeknek adatait ellenőrzi, kiegészíti, naprakésszé teszi, valamint szembesíti a végbement nyelvi változásokkal és az aktuális, valós nyelvhasználattal. E folyamat sikeres véghezviteléhez a lexikográfusnak jelentős kompromisszumkészségről is tanúbizonyságot kell tennie. A szótár ugyanis olyan fogyasztási eszköz, amelynek „előállítását”, megszerkesztését konszenzust igényel. A lexikográfus előtt álló kihívás tehát kettős: ki kell elégítenie egy adott nyelvhasználó közösség konkrét lexikográfiai igényeit és egyúttal a nyelvtudomány szakmai szempontjait is.

5. A frazeológia és a szótár viszonya. Míg a szavak szótári leírásának elmélete és gyakorlata az egyes nyelvek által támasztott specifikumokkal is elég standard módon szabályozottnak mondható, addig az idiomatikus egységek (szólások, helyzetmondatok, közmondások) kezelése az egynyelvű értelmező szótárakban, de a kétynyelvű szótárakban is nehézséget okoz, gyakran rendkívül esetleges, helyenként hiányzik is. Mi lehet ennek az oka?

A Kr. e. 2. század óta folyik vita arról, hogy milyen jelentősége van a nyelvben a szabálytalanságnak. Kissé leegyszerűsítve a dolgot, az analógia elméletének hívei azt hangoztatják, hogy a nyelvi jelenségek alapján véve szabályosak, és csak kivételesen szabálytalanok. Az anomáliát hirdetők szerint viszont a nyelvekben a szabálytalanságok, kivételek nagyobb szerepet kapnak, mint a szabályszerűségek. Ma már egyre több nyelvész számol le azzal az illúzióval, hogy a nyelvben – így a szókincsben is – minden szabályos, rendszerszerű. „Ugyanazon a nyelven belül mindazok a szavak, amelyek rokon fogalmakat fejeznek ki, kölcsönösen korlátozzák egymást” – állította például FERDINAND DE SAUSSURE (1997: 136). Ez az állítása azonban egy kontúros, jól lehatárolható szókincs délibábját villantja föl, holott annak a határai többnyire elmosódottak, és folyamatos mozgásban vannak. A szókincs – főleg az idegen nyelveket tanulóknak – BLOOMFIELD szerint maga a szabálytalanság (BLOOMFIELD 1970: 257), igen gyakran nem komponálható, kombinálható előre látható módon, hanem leginkább labirintusszerűen és kaotikusan idiomatikus. Anyanyelvünkön mintegy 10–15 évbe is beletelik, amíg megszöjűk a magunk „Ariadné fonalát”, melynek segítségével minden nehézség nélkül és oly magabiztosan igazodunk el a szókincs labirintusában, hogy végül már nem is érezzük, hogy labirintusban mozgunk. Ha azonban egy másik nyelv nem kevésbé bonyolult és szerteágazó útvesztőjébe tévedünk, kudarcaink, tapogatózásaink gyorsan rádöbbennek bennünket arra, hogy Ariadné fonalunk itt mit sem ér, és hogy mindent előlről kezdve új fonalat kell szőnünk. Hogy is lehetne ez másképp? A szókincs – és azon belül is kiváltképp a frazeológia – a nyelvek legantropomorfabb része, ez áll legközelebb a körülöttünk folyamatosan változó élethez, világhoz. Ne lepődjünk meg tehát azon, hogy annak alkotóelemei igencsak egyediek, vagy ha úgy tetszik: idiomatikusak, összessége pedig kaotikusnak tűnő, és így szótári leírásuk sem triviális.

Az analógia hívei, a szélsőségesen purista vagy éppen a mindent rendszerbe tuszkolni akaró nyelvészek számára persze a szókincs eme áttekinthetetlen volta mindig is botrányosan elviselhetetlen volt. A többség számára a legutóbbi időkig egyetlen megoldás létezett: karanténba zárni az idiomatikus elemeket, azaz minden olyan jelenséget, ami így vagy úgy kilóg a rendszerből, hogy azután az úgy-mond „igazi” nyelvvel foglalkozhassanak. Ezzel a karanténba zárással, perifériára szorítással azonban valójában megfosztották magukat attól, hogy vizsgálataik a valódi nyelvi realitásra, azaz annak alapvetően idiomatikus jellegére irányuljanak. E nyelvléírási módozatnak egyik negatív eredménye nem lehetett más, mint hogy nem tudta kielégíteni a nyelvvoktatás vagy éppen a fordítás által megkívánt valós elméleti és gyakorlati igényeket. Pedig a nyelvtanulási és fordítási folyamatban gyakran minden más, azaz – FRANZ JOSEF HAUSMANN nyomán tágan értelmezve a fogalmat – szinte „minden idiomatikus” (HAUSMANN 1997).

A szavak szabad és korlátlan, de értelmes kombinációjával szemben idiomatikusnak tekinthető és tekintendő a kötöttségek, megszorítások, szintagmatikus preferenciák mindenféle típusa. Még ha banálisnak hangzik is, nem árt ismételten leszögezni: anyanyelvünk és az elsajátítandó nyelv között – még rokon nyelvek esetében is – sokkal inkább a párhuzamosság lesz a kivételes, mint a másság, azaz az idiomaticitás. Általánosabb síkra emelve e kijelentést: az idiomaticitás

távrolról sem a nyelvek és a nyelvtanulás perifériájára tartozó jelenség. Az maga a nyelv, annak éltető ereje és a jó nyelvtudás kulcsa. Ezért kell hát az idiomatikus elemek differenciáltabb kezelésére az egy- és kétnyelvű szótáraknak is nagyobb figyelmet fordítaniuk.

6. A két- és többnyelvű szótár mint a nyelvek közötti interkulturális híd.

A legarchaikusabb és a legelszigeteltebb civilizációk kivételével a nyelvek és kultúrák közötti kommunikációt biztosító fordítás nagyon régóta fontos szerepet tölt be a mindennapi életben. A nyugati civilizációban ez leginkább a reneszánsz óta érzékelhető. A jelentéseket és kulturális tartalmakat közvetítő nyelvi és kommunikációs eszközök között kitüntetett szerep jutott a két- és többnyelvű szótáraknak. Manapság a Calepinus-féle többnyelvű szótárak ritkák, azok elsősorban a különféle szakterminológiákra jellemzőek (pl. hétnyelvű sportszótár).

Az egy- és kétnyelvű szótárakat összehasonlítva azt látjuk, hogy a mai, többnyire már korpuszalapú kétnyelvű szótárak a címszólista összeállításában vagy a mikrostruktúra felépítésében az egynyelvű szótárakhoz hasonlóan gyakorlati szempontokat is figyelembe vesznek. A legnagyobb különbség nem a makrostruktúrában, hanem a mikrostruktúrában, a szócikkekben belül jelentkezik. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, jegyezzük meg, hogy a kétnyelvű szótár elhagy bizonyos, az egynyelvűekben fontos és megszokott, de a kétnyelvű számára irreleváns információkat, úgymint például az etimológiai utalásokat, az irodalmi idézeteket. Az egynyelvű szótár mikrostruktúrájának szemantikai definíciós elemét pedig az „ekvivalens” vagy „fordítás” elemmel helyettesíti. Az egynyelvű értelmező szótár analitikus, konceptuális szempontját felváltja a kétnyelvű szótár kontrasztív megközelítése, ami adott két nyelv lexikális és szemantikai különbségeinek bemutatását tűzi ki célul a szükségszerűen kompromisszumos megoldásokat is tartalmazó ekvivalenseken, fordításokon keresztül. A monoszemikus címszavak esetében egy-egy lexikális ekvivalens jelenik meg, a poliszemikus címszavaknál értelemszerűen több. Ez utóbbi esetben az egység már nem is a címszó, hanem annak egy-egy szemantikai aspektusa. A kétnyelvű szótárakban valóban „fordítási alapegységekről” beszélhetünk. Ez magyarázza, hogy egy 60 000 címszót tartalmazó kétnyelvű szótár akár több százezer fordítási egységet, ekvivalenst is tartalmazhat. Ezek vonatkozhatnak magának a címszónak a jelentéseire, de annak kötött, szupralexikális kombinációs lehetőségeire, vagyis a kollokációkra, szólasókra, közmondásokra és a reáliákra is.

Ez utóbbiak, azaz a nyelvfüggő kulturális tartalmak, sztereotípiák a lefordíthatatlanság *par excellence* területei. Itt ekvivalens, fordítás helyett gyakran csupán külön jelek között megadott értelmezés, körülírás lehetséges. A frazeológiai elemek okozta nehézségekkel kapcsolatban elevenítsük fel Marcel Proust véleményét, amelyet az angol műkritikus, szociológus, JOHN RUSKIN Az amiens-i Biblia (1884) című művének fordításában így fogalmazott meg (RUSKIN 1904: 299–300, 4. jegyzet): „...egy nagy író művei az egyetlen olyan szótár, amelyben bizonyossággal lehet ellenőrizni az általa használt kifejezések jelentését” [„...les ouvrages d’un grand écrivain sont le seul dictionnaire où l’on puisse contrôler avec certitude le sens des expressions qu’il emploie”].

6.1. Hamis kétnyelvű szótárak. Érdeemes röviden jelezni, hogy léteznek a gyakran már a címükben vagy alcímükben is kétnyelvű szótár látszatát keltő, valójában azonban egynyelvű gyűjtemények, amiket „hamis kétnyelvű” vagy „rejtett kétnyelvű” szótáraknak is lehetne nevezni. Ezek fő célja, hogy a „virtuális használó által feltehetően ismeretlen” elv alapján, a mindennapi szókincs segítségével mutassák be, értelmezzék a kiinduló oldal szókincsét. Ilyennek tekinthetők például a szlengszótárak (KÖVECSÉS 1998), a régi, ritka, a mai szótárakból eltűnt szavak szótára (KISS szerk. 2012; EÖRY–KISS–KÖHLER szerk. 2018), a regionális változatok szótára (ÚMTsz.; KISS szerk. 2014) vagy az ún. „magyarító szótárak” (TÓTFALUSI 2011).

E gondolatmenetet lezárandó megállapítható, hogy ha a fordítókat a különböző nyelvek és kultúrák közötti „révészeknek” tekinthetjük, a kétnyelvű szótárak lexikográfusainak megnevezésére leginkább a „pontifex”, hídépítő szó kínálkozik.

7. Papíralapú szótár, digitális szótár, online szótár, internet. Napjaink talán legizgalmasabb lexikográfiai kérdése a papírszótár és a digitális és/vagy online szótárak dichotómiája. Ez látszólag egyszerű materiális kérdés, valójában azonban többről van szó, mint hogy a szótárban található információk milyen fizikális adathordozón – papíron, DVD-n vagy éppen interneten – találhatók és jutnak el a használóhoz.

A számítástechnika rohamos fejlődésével az 1990-es évektől kezdve eleinte CD-n, majd DVD-n, később már az interneten is megjelentek a nemzeti szótár-irodalmak nagy klasszikusainak digitális, pontosabban inkább csak digitalizált változatai. Ilyen volt például Franciaországban ÉMILE LITTRÉ 1863 és 1877 között készült nagyszótára (Net1), amely JEAN D’ORMESSON nemrég elhunyt francia akadémikus szerint „...legenda, ... kincs, ... regény, a francia nyelv regénye” [„...une légende, un trésor ... un roman, le roman de la langue française”]. Magyar viszonylatban a CZUCZOR–FOGARASI-szótár első pdf-es változata (Net2) vagy a Régi magyar szólások és közmondások (Net3) említhetők. Ezek tehát meglévő, régi szótárak beszkenelt, pdf-esített változatai voltak, amelyek nem változtatták meg a szótár eredeti szerkezetét, ugyanakkor a használó számára új lehetőségeket kínáltak (például gyors keresés, információk kivágása, másolása). A CZUCZOR–FOGARASI-szótárnak az Arcanum Digitális Tudománytárban később megjelent változata (Net4) vagy az ugyanott elérhető A magyar nyelv értelmező szótára (Net5) immár a digitalizáció előnyeit sokkal jobban kihasználó, azokat magasabb szintre emelő formában férhető hozzá.

A manapság online formában szabadon vagy előfizetéssel elérhető digitális szótárak már nem a papíralapú szótárak digitalizált másolatai, hanem önálló, a betűrend szolgáltatása alól felszabadított, strukturált szöveg és információ létrehozására és megosztására, valamint kereszthivatkozások kezelésére alkalmas, xml és korpuszalapú, rugalmasan bővíthető, naprakész állapotban tartható lexikográfiai produktumok. (Ezekről részletesebben l. pl. CSENGERY–ITTZÉS szerk. 2002; GAÁL 2016; ITTZÉS 2012; PAJZS 1990, 2007; PRÓSZÉKY–OLASZY–VÁRADI 2006; PRÓSZÉKY 2011.)

Tovább szöve a gondolatot, az is kijelenthető talán, hogy a ma a világhálón működő hatékony keresőmotoroknak (pl. Google) köszönhetően maga az internet is egy hatalmas digitális szótárnak fogható fel, amelyben a felhasználók bármely

szóról tekintélyes mennyiségű, különböző típusú és folyton bővülő információ-halmazt kaphatnak hihetetlen gyorsan. És ha már az interneten vagyunk, említsük meg az ingyenes, az internetes felhasználók által folyamatosan épített és gazdagított, igen sikeres közösségi Wikiszótárt is. Mindkettőt az a szemrehányás szokta érni, hogy az állandó fejlesztések ellenére a pontosság és a megbízhatóság nem tartozik a fő erényeik közé, továbbá sütik formájában kéretlen kereskedelmi reklám, esetleg ideológiai propaganda is rájuk telepedhet. Még ha jogos is ez a kritika, tény, hogy napjainkra megkerülhetlenné váltak. De miért ne férhetne meg az interneten egymás mellett a két szép új világ: egyrészt a megbízható, szakemberek által szerkesztett klasszikus szótárak digitalizált és digitális/online változatai (pl. A magyar nyelv értelmező szótára [Net5], A magyar nyelv nagyszótára [Net6]), másrészt pedig a felhasználók által szerkesztett, amúgy egyre megbízhatóbb, interaktív közösségi Wikiszótár?

Az persze igaz, hogy a hagyományos papíralapú szótárak nagyobb teret engednek a szókincs labirintusában tett intellektuális kalandozásoknak, váratlan lexikai felfedezéseknek, már csak annak köszönhetően is, hogy a betűrend miatt a szavak sokszor véletlenül és illogikus módon kerülhetnek egymás mellé. Nem mintha az elektronikus szótárak nem nyújtanának lehetőséget hasonló kalandozásokra, sőt. De a hipertext nyújtotta, kétséget kizáróan túlságosan csábító, struktúrálatlan ide-oda ugrálások akár frusztrációt okozó káoszhoz is vezethetnek. Ezzel szemben egy gondosan megszerkesztett, egyszerre vizuális, palpábilis és olfaktív esztétikai élményt is nyújtani tudó szótár spontán, szabad lapozgatása maradandóbb és mélyrehatóbb intellektuális benyomást hagyhat a használatban, már ha erre ideje van a mai rohanó világban. Ha tehát az élvezkedő lapozgatást felcseréljük a gazdaságosabb klikkelésre, akkor az egerünk valószínűleg gyorsabban köti össze a lexikai információkat, mint az emberi agy hagyományosan analógiás gondolatársítási folyamata. (Bár ez sem biztos, ha a rendszeresen felugró bosszantó internetes hirdetésekre, sütikre gondolunk.) Ez a gyorsaság persze csábító, nagy könnyebbséget jelenthet a használatnak, de egyben megfosztja vagy megfoszthatja a gyakran meglepetésszerű, kiszámíthatatlan szellemi gazdagodás átélésétől.

Az viszont kétségtelen, hogy az új technológia által a szótár megszokott, írott szövegéhez más elemek, jelrendszerek is hozzákapcsolhatóvá váltak, amelyeknek a lexikográfiain kívül jelentős pedagógia haszna is van. Gondoljunk csak arra, hogy például a lemmák helyes kiejtését az API átírási jelei mellett már természetes emberi hangon vagy beszédszintetizátor által létrehozott változatban (választhatóan férfi vagy női hangon) is meghallgathatjuk, idézeteket lehet felolvastatni a lemmával kapcsolatban, multimédiás elemeket lehet segítségül hívni az értelmezésekhez. Ezek a lehetőségek már bizonyították életképességüket, hasznosságukat az egynyelvű okosszótárakban. Elterjedésük a kétynyelvű szótárakban jelentős pedagógiai áttörést jelentene.

Mindezek alapján, noha nem könnyű és nem sok értelme van, de a metalexikográfusok mégis össze szokták hasonlítani a hagyományos, papíralapú és a digitális szótárakat.

A papíralapú változat mellett szokták felhozni annak lehetőségét, hogy a nemzeti kulturális örökség egy részét birtokolhatjuk a könyvtárunkban,

a fizikai kontaktus örömét (a papír illata, tapintása stb.), az azonnali, internet-független használat lehetőségét, az intellektuális kalandozások, váratlan lexikai felfedezések esélyét, valamint a kiadói szerkesztőségek minőségi munkáját (ez utóbbi persze a nagy kiadók internetes szótáira is igaz).

A digitális változat mellett szól a gazdaságos helykihasználás (nem kell a méretekkel, kötetszámokkal, súlyokkal bajlódni); a keresés gyorsasága, hatékonysága (főleg többkötetes szótárak esetében); a rugalmasság, bővíthetőség, a folyamatos naprakész változatok megléte (a szótár szerkesztői például akár valós időben azt is nyomon követhetik, hogy a használók mit keresnek a szótárban, mi az, ami nincs benne és feltétlenül regisztrálandó); a funkcionalitás (hipertext funkció, szócikkek, szócikkrészek kivágása-bemásolása); az olvashatóságot növelő megoldások (például színes betűk használata a lemma vagy a fontosabb szegmensek kiemelésére, különféle jelek, szimbólumok, ún. bóják (*balises*) alkalmazása, ami megkönnyíti a szemnek a mikrostruktúrában az eligazodást); a jelentős hozzáadott pedagógiai érték (hangos szótár, multimédiás elemek) stb. És még egy gondolat a digitális változatokhoz. Vajon mi a helyzet az azokkal kapcsolatban többek által felvetett tartósság kérdésével? Igaz ugyan, hogy könyvtárak leéghetnek, de CALEPINUS szótárainak számtalan példánya több mint ötszáz év után is fennmaradt. Ismerte a fizikai hordozók és az informatikai rendszerek sérülékenységét (egyre gyakoribb kibertámadások, vírusok stb.), vajon a mostani nyelvtchnológiai produktumok megmaradnak-e ötszáz évig? Nem tudhatjuk, de maga az a tény, hogy mindennek tudatában vagyunk, valószínűsítheti, hogy a megoldásokat is előbb-utóbb megtalálják a szakemberek.

Valójában a jövő fogja eldönteni, ha már nem döntötte el (az egyetemi hallgatók szótárhasználati szokásait nézve a verseny már eldőlni látszik az okosszótárak javára), hogy melyik típus kerül ki győztesen ebből a versenyből. Úgy tűnik, hogy a használó igényeit pillanatnyilag egyfajta szótár – legyen az papíralapú, annak digitalizált változata vagy digitális/online, esetleg interaktív szótár – voltaképpen nem elégítheti ki. Ahogy évszázadok óta, a szótár nyilvánvalóan ma is a tudás terjesztésének egyik legfontosabb eszköze. Akár hagyományos papíralapú, akár okostechnológián alapuló változatban használjuk azt, minden jel arra mutat, hogy a szótár előtt további szép jövő áll. Aki pedig szereti a szótárakat, az azokat minden formájában szereti.

8. Összegzés. E néhány általános gondolat felvázolása után arra a kérdésre is választ kaphattunk, hogy mi a lexikográfus társadalmi szerepe. A lexikográfus, aki munkájánál fogva óhatatlanul egyszerre nyelvész, grammatikus, terminológus, történetész, szociológus is, adott nyelv szavainak, kifejezéseinek türelmes számbavételét, leírását, elemzését tűzi ki célul, hogy azok eredményét azután egy szótárnak nevezett könyvben bocsáthassa nyelvközösségének rendelkezésére. E vállalkozása természetesen mindig szükségszerűen befejezetlen és szubjektív. Jól tudjuk: egy szótár írását nem lehet befejezni, csak abbahagyni. Ám e művek minden hiányosságuk ellenére mégiscsak egy megközelítőleg teljes és viszonylag kiegyensúlyozott képet tudnak nyújtani a szótárhasználóknak nyelvük mindenkori normatív állapotáról és használati tendenciáiról. A szótárírás folytonos kompromisszumke-

resés. A lexikográfus nem akar, nem akarhat követendő nyelvi normákat előírni, munkája által azonban elkerülhetetlenül hozzájárul azok alakításához. A domináns szó- és kifejezőkészlet, nyelvhasználat bemutatása által ugyanis részt vesz annak legitimációjában, elterjesztésében, a jövő normájának formálásában.

A lexikográfus feladata az is, hogy csökkentse a beszélők nyelvhasználati bizonytalanságát, nyelvi hiányosságait. Ennek érdekében meg kell tudni határozni és ki is kell tudni elégítenie szótára jövőbeni használóinak igényeit. Ismernie kell megcélzott közönségének szótárhasználói képességeit, nevezetesen, hogy a használók mit keresnek a szótárban, hogyan kapnak válaszokat a kérdéseikre. Ennek ismeretében tud csak felhasználóbarát szótárt készíteni, amely elősegíti a jobb megértést és összetartozást az egy nyelvközösségen belüli különböző társadalmi csoportok vagy a területileg elkülönült csoportok között (például határon túli magyarok, frankofónia).

Akárcsak az egykori felfedezők, kartográfusok, a lexikográfus is folyamatosan tájékozódik, nyitott szemmel és füllel jár, megfigyel, adatokat gyűjt, hogy elkészítse egy nyelv minél pontosabb, részletesebb szóhasználati térképét. Úgy is mondhatnánk, hogy érzékeli a szavak által keltett visszhangokat, hogy azután azokat betűvel leírhasssa, szótárában megörökíthesse. Egyszóval a lexikográfus a nyelv radarja. Munkájának gyümölcse, a szótár pedig végtelen öröm forrása – és remélhetőleg nem csak neki.

Kulcsszók: lexikográfia, metalexikográfia, szótárkészítés.

Hivatkozott irodalom

- BÁRDOSI VILMOS 2018. A modern francia lexikográfia megalapítói: Pierre Larousse és Paul Robert. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. Lexikográfiai füzetek 9. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 23–34.
- BLOOMFIELD, LEONARD 1970. *Le langage*. Payot, Paris.
- BOISSIÈRE, PRUDENCE 1862. *Dictionnaire analogique de la langue française*. Larousse, Paris.
- BOISTE, PIERRE-CLAUDE-VICTOR 1800. *Dictionnaire universel de la langue française*. Desray, Paris.
- CATHELINÉAU, PIERRE-CHRISTOPHE 2006. Le fou et le professeur. In: BERGÈS-BOUNES, MARIKA éd., *La culture des surdoués?* Les dossiers du JFP. ERES, Toulouse. 89. <https://www.cairn.info/la-culture-des-surdoues--2749206677.htm-page-89.htm> (2017. 10. 17.)
- CSENGERY KINGA – ITTÉZS NÓRA szerk. 2002. *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- DANTZIG, CHARLES 2005. *Dictionnaire égoïste de la littérature française*. Bernard Grasset, Paris.
- DUHAMEL, GEORGES 1933. *Le Notaire du Havre*. Mercure de France, Paris.

- EÖRÝ VILMA – KISS GÁBOR – KÖHLER KLÁRA szerk. 2018. *Magyar szókincsbővítő diák-szótár. 2000 régi, ritka, kevésbé ismert szó és szójelentés magyarázata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FRANCE, ANATOLE 1921. *La Vie littéraire*. 2e série. Calmann-Lévy, Paris. 275–283. [http://\[-\]gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202660v](http://[-]gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k202660v) (2017. 10. 17).
- GAÁL PÉTER 2016. *Online szótárak és használók. Onlineszótár-használati kutatások, online szótárak értékelési és minősítési szempontjai*. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. [https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15901/gaal-\[-\]peter-phd-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15901/gaal-[-]peter-phd-2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y) (2017. 10. 17).
- HAUSMANN, FRANZ JOSEF 1997. Tout est idiomatique dans les langues. In: MARTINS-BALTAR, MICHEL éd., *La Locution, entre langue et usages. Actes du colloque international organisé par l'École Normale Supérieure de Fontenay / Saint-Cloud, novembre 1994. Fontenay / Saint-Cloud*. ENS Éditions Fontenay, Saint-Cloud. 277–290.
- HORVÁTH KRISZTINA 2018. Az írók és a szótárak. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Pierre Larousse 200 – Le Petit Robert 50. A modern francia lexikográfia két neves évfordulója*. Lexikográfiai füzetek 9. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 75–89.
- ITTZÉS NÓRA 2006. Tájékoztató a szótár szerkesztési elveiről, szerkezetéről és használatának módjáról. In: ITTZÉS NÓRA főszerk., *A magyar nyelv nagyszótára* 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 23–50.
- ITTZÉS NÓRA 2012. Nyelvhasználat és szótári ábrázolás viszonya a korpuszalapú szótárban. *Magyar Nyelvőr* 136: 390–394.
- KISS GÁBOR főszerk. 2012. *Régi szavak szótára. Kihalt, elfeledett és kiveszőben lévő szavak, szóalakok és szójelentések magyarázata*. A magyar nyelv kézikönyvei 25. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS GÁBOR szerk. 2014. *Kis magyar tájszótár. 5800 népies és tájnyelvi szó magyarázata*. Az ékesszólás kiskönyvtára 31. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1933. Használati utasítás. In: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ szerk., *A Pesti Hírlap nyelvőre*. Légrády Testvérek, Budapest.
- KOSZTOLÁNYI DEZSŐ 1971. Szótárat lapozgatok... In: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 87.
- KÖVECSÉS ZOLTÁN 1998. *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. Főszerk. ITTZÉS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–.
- PAJZS JÚLIA 1990. *Számítógép és lexikográfia*. Linguistica Series A. Studia et Dissertationes 4. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- PAJZS JÚLIA 2007. A jövő szótára és a magyar számítógépes lexikográfia. In: MAGAY TAMÁS szerk., *Félmúlt és közeljövő*. Lexikográfiai füzetek 3. Akadémiai Kiadó, Budapest. 171–188.
- PÉCHOIN, DANIEL éd. 1991. *Thésaurus Larousse. Des idées aux mots, des mots aux idées*. Larousse, Paris.
- PÓRA FERENC 1907. *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve*. Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., Budapest.
- PRÓSZÉKY GÁBOR 2011. *A nyelvtudomány hatása napjaink lexikográfiájára*. [http://\[-\]mta.hu/data/cikk/12/90/70/cikk_129070/Proszeky_MTA_2011-11-08.pdf](http://[-]mta.hu/data/cikk/12/90/70/cikk_129070/Proszeky_MTA_2011-11-08.pdf) (2017. 10. 17).

- PRÓSZÉKY GÁBOR – OLASZY GÁBOR – VÁRADI TAMÁS 2006. Nyelvtchnológia. In: KIEFER FERENC főszerk., *A magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 746–767.
- PRUVOST, JEAN 2006. *Les dictionnaires français outils d'une langue et d'une culture*. Collection „L'Essentiel français”. Ophrys, Paris.
- PRUVOST, JEAN 2014. *Le dico des dictionnaires. Histoires et anecdotes*. JC Lattès, Paris.
- REY, ALAIN 2018. *Hommage aux mots. L'intelligence des dictionnaires*. Hermann Éditeurs, Paris.
- ROGET, PETER MARK 1852/1982. LLOYD, SUSAN M. ed., *Roget's Thesaurus*. Longman Group Limited, Burnt Mill, Harlow, Essex.
- RUSKIN, JOHN 1904. *La Bible d'Amiens*. Traduction, notes et préface par Marcel Proust. Mercure de France, Paris. https://fr.wikisource.org/wiki/Livre:Ruskin_-_La_-_-Bible_d%20%80%99Amiens.djvu (2019. 01. 06).
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR [é. n.]. Szótártani szemantikai kérdések kognitív szempontból. http://old.mta.hu/data/cikk/12/90/69/cikk_129069/SzotarMTA_tng.pdf (2019. 01. 06).
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2011. *Magyarító szótár. Idegen szavak magyarul*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VILLERS, MARIE-ÉVA DE 2006. *Profession lexicographe*. Les Presses de l'Université de Montréal, Montréal.
- VOLTAIRE 1877–1885. *Œuvres complètes de Voltaire*. Nouvelle édition. Garnier Frères, Paris.

Internetes hivatkozások

- Net1 = <http://littre.reverso.net/dictionnaire-francais> és <https://www.littre.org> (2019. 01. 06).
- Net2 = <http://mek.oszk.hu/05800/05887/pdf> (2019. 01. 06).
- Net3 = <http://mek.oszk.hu/09100/09112/html/index.html> (2019. 01. 06).
- Net4 = [https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-\[-\]szotara-czuczorfogarasi-55BEC](https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-[-]szotara-czuczorfogarasi-55BEC) (2019. 01. 06).
- Net5 = [https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-\[-\]ertelmezo-szotara-1BE8B](https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-[-]ertelmezo-szotara-1BE8B) (2019. 01. 06).
- Net6 = <http://nagyszotar.nytud.hu/index.html> (2019. 01. 06).

Reflections on lexicography

A dictionary, just like the Bible, can be called the book of books, the number one book of the language of each nation. Anatole France is often quoted as saying “a dictionary is the whole universe in alphabetical order”, a book that contains all other books: you just have to retrieve them. Its author, the lexicographer, plays an important social role by inevitably contributing to the emergence and development of linguistic norms, even though he does not want to set norms, and should not even be expected to do so. By presenting the dominant stock of words and expressions, the dominant use of

the given language, he participates in its legitimization, dissemination, and the formation of future linguistic norms. Bilingual and multilingual dictionaries that contain plenty of language-dependent cultural stereotypes, on the other hand, can be seen as a kind of intercultural bridge between and across languages. The paper sketches the major challenges of a lexicographer's work, the organisation of the micro- and macrocosmos of a dictionary, including the difficulties it involves, and also digresses to a comparison of printed and digital/online dictionaries.

Keywords: theoretical lexicography, practical lexicography, dictionary making.

BÁRDOSI VILMOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Mai magyar neologizmusok a nyelvi változás folyamatában: elemzési lehetőségek*

1. Bevezetés. Jelen tanulmány a nyelvi változás folyamatának elemzéséhez kapcsolódik egy, napjaink magyarnyelv-használatában folyamatosan jelen lévő, jól megfigyelhető jelenség: a neologizmusok témakörének funkcionális-kognitív szempontú tárgyalásával.

2. A nyelvhasználók és a nyelvi változás. A neologizmusok rendszerezésében fontos a nyelvi változás és a nyelvhasználók viszonyának figyelembevétele: „A beszélők nem nyelvük fonológiai és grammatikai rendszerének megváltoztatására irányuló szándékkal hoznak létre újításokat. A beszélők azért indulnak ilyen irányba, mert meghatározott társadalmi céljaik vannak beszélőtársaikkal” (CROFT 2000: 59, fordítás és kiemelés tőlem). A nyelvhasználók nyelvi újításai, az általuk létrehozott nyelvi változások nem elszigetelten, hanem erős egymásra hatásban jönnek létre és léteznek: „mivel a beszélőközösségek maguk is hálózatok, új célokat érhetnek el [...]. Mind az egyéni, mind a közösségi folyamatok dinamikusak, és soha nem szűnnek meg” (COOPER 1999: 105, fordítás és kiemelések tőlem). A kommunikációs folyamatban részt vevő felek egy interaktív szituációban vesznek részt, amely „tágabb közegben a szociális kogníció része” (TOLCSVAI NAGY 2012: 35, vö. BENCZES 2014: 111–112); ilyen módon a kommunikáció során megjelenő nyelvi újítások is beépülhetnek a nyelvhasználók közös nyelvi tudásába. Nyelvi újdonságok létrehozásakor sok esetben a cél nem pusztán egy-egy új entitás vagy új kategória megnevezése, hanem gyakran a figyelem felkeltése, előtérbe helyezés, nyomatékosítás, a megjegyezhetőség elősegítése is (BENCZES 2014: 110–111). Megjelenhetnek kreatív jelenségek, például a játékos szóhasználat, amely a nyelvhasználók megítélésében gyakran a „trendiség”-gel párosul (vö. LEHRER 2003), illetve segítheti a csoporthoz tartozás érzését is: „A játékos és szellemes nyelvhasználat [...] elősegíti a beszéd-szituációkban résztvevők közötti egyfajta »bajtársiasság« kialakulását, és erősíti az összetartozás érzését” (LONG–GRAESSER 1988: 57, vö. BENCZES 2014: 112).

3. A neologizmus fogalmának definiálása. A neologizmus fogalmának meghatározására sokfajta definíció olvasható a vonatkozó szakirodalomban. A meghatározásokban általában közös, hogy kiemelik a jelenség újdonság jellegét. Gyakran azonban problematikus annak meghatározása, hogy adott időben pontosan mit nevezünk neologizmusnak, hiszen egy-egy, a kategóriába tartozó nyelvi jelenség újszerűnek számíthat egy nyelvhasználó számára, míg lehetséges, hogy

* Jelen tanulmány a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 2018. április 10-én elhangzott előadás rövidített, írásbeli változata. Köszönettel tartozom LADÁNYI MÁRIÁNAK és SIMON GÁBORNAK, hogy hasznos lektori megjegyzéseikkel segítették a tanulmány végső formába öntését.

egy másik számára nem az: „A neologizmus fogalmának, mivoltának meghatározása problémát okoz. [...] ezeket a nyelvi jelenségeket nehéz egyetlen, valamenynyit felölelő meghatározásba belesűriteni” (MINYA 2003: 13).

Jelen elemzés funkcionális-kognitív szempontú megközelítésének megfelelően a neologizmus definíálásakor a jelentés- és stílustulajdonítás nyelvhasználófüggő voltára, dinamikusságára és a nyelvhasználói tapasztalatok fontosságára koncentrálok. Ezeknek az értelmében az alábbi módon határozza meg a neologizmus fogalmát: a neologizmus olyan nyelvi jelenség, amelynek „egy adott közlő és/vagy egy adott befogadó adott szituációban előzetes (vagy ilyen hiányában előzetesként értelmezett) tapasztalataihoz, ismereteihez és az ezekből fakadó elvárásaihoz viszonyítva újszerű jelentést és/vagy újszerű stílust tulajdonít. E jelentés- és stílustulajdonítás dinamikus, a fenti változók függvényében skálárisan módosulhat egyazon nyelvhasználó esetében is” (SÓLYOM 2014: 19, kiemelések tőlem).

4. Az elemzések elméleti kerete. A neologizmusok elemzése sokféle szempont szerint történhet: grammatikai felépítésük, szemantikai jellemzőik, a befogadónak a hozzájuk kapcsolódó jelentés- és stílustulajdonítása alapján, illetve az oktatási folyamatban való megjelenésük is vizsgálható, vizsgálendő.

Jelen tanulmány a fenti szempontok közül többet is érvényesít: a bemutatandó példákat grammatikai felépítésük szerint csoportosítja, az elemzések fő tárgya pedig a szemantikai szerkezet, illetve a neologizmusokhoz kapcsolódó nyelvhasználói attitűdök vizsgálata. Az elemzések elsősorban a fogalmi metaforák, metonímiák (LAKOFF–JOHNSON 1980; KÖVECSES 2005, 2015), a fogalmi integráció (FAUCONNIER–TURNER 1998, 2002; SÓLYOM 2014, 2015, 2016), a stílus szociokulturális tényezői (TOLCSVAI NAGY 2005, 2012), illetve a funkcionális szemléletű nyelvtanítás lehetőségei (KUGLER 2015) alapján történnek. Mivel a mentális terek rugalmasak, akár egyazon nyelvhasználó esetében is változásra képes alakulni, jelen tanulmány mellett érvel, hogy a mentális terek és a fogalmi integráció kiválóan alkalmasak a neologizmusok megértési folyamatainak, valamint a befogadásukhoz kapcsolódó nyelvhasználói hozzáállásnak a reprezentálására. Az említett rugalmasságnak köszönhetően a fogalmi integráció adta elméleti keretben ugyanis sok esetben jobban lehet ábrázolni a nyelvhasználói megértési és befogadási folyamatokat, mint a fogalmi metafora vagy metonímia esetében, amelyek rögzítettebb mentálisreprezentáció-párokkal dolgoznak, mint a blending.

5. Az elemzések alapjául szolgáló empirikus adatfelvételek. Az elemzéseket segítik azok a kérdőíves vizsgáldások, amelyeket a szerző 2006 óta több mint 1500, különböző életkori csoportba tartozó adatközlővel vett fel a neologizmusokkal kapcsolatban. A kérdőívekben időről időre más-más neologizmusok megértésével, használatával, oktatásával kapcsolatos kérdések jelennek meg. A korábbi években felvett adatok szerves folytatásaként jelennek meg jelen tanulmányban a 2018 tavaszán felvett kérdőíves felmérés ez idáig feldolgozott kérdőíveinek egyes vonatkozó eredményei.

6. Az elemzések menete; a tanulmányban elemzendő neologizmusok csoportjai. Jelen tanulmány a neologizmusok grammatikai jellemzői alapján kialakított csoportokban mutat be tipikus példákat, majd egy-egy kiválasztott példa szemantikai-stilisztikai elemzését közli.

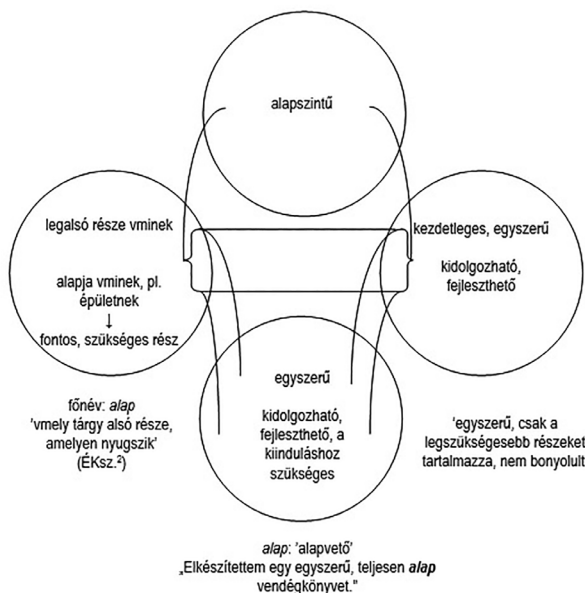
6.1. Szófajváltással keletkezett neologizmusok. „Még ha van is néhány történeti bizonyíték a főnév → melléknév szófajváltásra [...], az egyetlen különbség a két kategória között eltérő szintaktikai és szemantikai tulajdonságaiknak köszönhető” (KIEFER 2005: 190, fordítás tőlem). Napjaink magyarnyelv-használatában ugyanakkor gyakran előfordul a szófajváltással keletkezett neologizmusoknak ez a csoportja. Ilyen – régebben, illetve újabban keletkezett – szlenges, laza stílusú szavak például az *alap*, *állat*, *gáz*, *király*, *sirály*, *zsír* melléknéveink. Az utóbbi időben elterjedt közép-, illetve felsőfokú alakjuk is – esetükben ez is a melléknévvé válást bizonyítja. A Magyar Nemzeti Szövegtár 2-ben (a továbbiakban: MNSz2.) 315 db találat volt a *király* melléknév felsőfokú, 51 db pedig középfokú alakjára (2018 márciusában). Ezeknek a találatoknak a száma nagyobb, mint más, hasonló módon keletkezett magyar neologizmusok (például *gáz* vagy *zsír*) esetében a hasonló találatoké. A jelenség feltehetően annak köszönhető, hogy – a többi, felsorolt szóhoz képest – a *király* régebbi keletkezésű neologizmus, amelynek metonimikus szófajváltása (vö. pl. UNGERER 2007) révén melléknévi jelentése alakult ki, így közép- és felsőfokú alakjai is begyakorlottabbá, elterjedtebbé váltak már.

6.2. Az *alap* ('alapvető') melléknév elemzése. A szóban rejlő metaforikus-ságot – amely a *gáz*, *király*, *zsír* stb. típusú, metonimikus megfeleléseket is tartalmazó neologizmusoktól eltérően egy orientációs metaforának, valamint a 'valamilyen épület alapja' jelentésű főnévvel való közös tulajdonságoknak köszönheti a létrejöttét – a 2014. évi kérdőív kitöltői életkortól függően eltérő mértékben észlelték: míg az általános iskolás korosztály (felső tagozatosok) magyarázataiban egyáltalán nem jelent meg utalás a metaforikusságra, addig a középiskolás tanulók magyarázataikban 51,85%-ban utaltak rá. Az egyetemi hallgatók, illetve a dolgozó felnőttek azonos arányban, 37,50%-ban utaltak metaforikusságra. Néhány példa a metaforikusságra utaló válaszokból: „A ház alapja, erre lehet építeni”; „Az alap a házak alapozásával úgy függ össze, hogy innen lehet elkezdni a munkát, a részletezést”; „Ez az alapja vminek (pl. ház, történet), a mai jelentés meg inkább az *alapvető* szóból ered”.

Amennyiben az *alap* neologizmus jelentését a fogalmi integrációs modellben elemezzük, ún. egyoldalú hálózatként (vö. KÖVECSES–BENCZES 2010: 182–183) kidolgozódó blendként válik értelmezhetővé a melléknévi jelentés. Ebben a szerkezetben az *alap* főnév jelentése kerül párhuzamba a 'kezdetleges, egyszerű', illetve a 'kidolgozható, fejleszhető' jelentésekkel. A generikus térben az „alap-szintűség” jellemzői jelennek meg, az integrált térben pedig már az új, melléknévi jelentés elaborálódik: ez a tér tartalmazza az 'egyszerű, kidolgozható, fejleszhető, a kiinduláshoz szükséges' jelentést.

A leírtak grafikusán az 1. ábrán látható módon ábrázolhatók (vö. SÓLYOM 2016: 196–199):

1. ábra

Az *alap* melléknév grafikus ábrázolása blendként

6.3. -(V)z igeképzővel létrejött neologizmusok. A -(V)z igeképző segítségével gyakran jönnek létre a magyar nyelvbe bekerült idegen eredetű főnevekből, illetve ritkábban idegen eredetű tövekből képzett új igeik (l. a magyar nyelv korábbi neologizmusait, pl. *internetezik, facebookozik, sms-ezik*). „A -z denominális verbumképző például a legtöbb jelentésében produktív, például ’az alapszóban megnevezett dologgal végez valamit’ (*dartsozik, grillez, szaundázik, szoláriumozik, szolizik, tamagocsizik, videózik*), ’az alapszóban megnevezett dologgal ellát’, ’az alapszóban megnevezett dologgal muzsikál’ (*szintetizátorozik*), ’az alapszóban megnevezett dolgon megy, utazik’ (*BMX-ezik, gokartozik, mountainbike-ozik, szörföz*), ’az alapszóban megnevezett dolgot fogyasztja’ (*hamburgerezik, heroinozik, marihuánázik, pizzázik*), ’az alapszóban megnevezett dologban részt vesz’ (*aerobikozik, diszkózik, dzsúd(ketchupöz, programoz, tupíroz)ózik, karatézik, tékvandózik*) stb.” (KESZLER 2000: 309) – olvasható a Magyar grammatikában. H. VARGA MÁRTA megjegyzi: „Minthogy a denominális igeiket általában az jellemzi, hogy bennük az általánosabb ige fogalom névszói jelentéstartalmú szóhoz (tárgy nevéhez, tulajdonságot jelölő szóhoz stb.) kapcsolódik, a -(V)z és az -(V)l képzők konkrét képzési jelentései is természetesen szoros összefüggésben vannak a képzés alapjául szolgáló névszók jelentésbeli csoportjaival” (H. VARGA 2012: 126). A két igeképző közül a -(V)z „tűnik produktívabbnak” – állapítja meg LADÁNYI MÁRIA (2007: 107).

Az angol nyelvben a főnév → ige szófajváltás esetében a szó alakján sok esetben nem történik változás (pl. *knee, nail*). A magyarban viszont az igeképzés képző segítségével megy végbe, ezért az angol szótöbblől képzett igeik esetében is megjelenik a képző. Ilyen módon jött létre például a *review-z* ige.

A vonatkozó kérdőíves felmérések adatainak alapján megállapítható, hogy a *-(V)z* képzővel keletkező neologizmusokat könnyen azonosítják a nyelvhasználók. Meg kell jegyezni, hogy az így létrejövő igék szemantikai szerkezete gyakran metonimikus, és a szótőben megnevezett helyre/személyre/csoportra utalnak: az ún. cselekvés IKM-be (idealizált kognitív modellbe) sorolhatók (KÖVECSÉS–BENCZES 2010: 70). Tény ugyanakkor, hogy a létrejövő „eredmény” sok esetben metaforikus lesz, mint azt HEINE, CLAUDI és HÜNNEMEYER grammatikalizációval kapcsolatos jelentésváltozási hipotézise is említi (HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991: 98–113, vö. LADÁNYI 2007: 99). Így „a szó szerinti és a metaforikus jelentés közötti köztes jelentés(ek)e)t tartalmazó mondatokat a kontextus segítségével lehet értelmezni, ill. újraértelmezni” (LADÁNYI 2007: 99–100).

Példák az elmúlt években *-(V)z* képzővel keletkezett neologizmusokra a gyűjteményből: *árnyszínházazik, bezzeg a nyolcvanasévekbenezisjobbvoltozik* (sic!), *buszsávozik, cigánybűnözőzik, elbrüsszelezi magát* (sic!), *fideszezik, garfieldozik, götözézik, habonyozik, ikertornyozik, jegesvödrözik, kormányinfózik, mészároslőrincezik, moszkvázik, négerezik, négyesmetrózik, review-z, Soros-maffiázik, szelfizik, szupermenezik*. Mint látható, a példák között sok esetben megjelennek a ’valaki(ke)t, valamit (negatív jelentésben) emleget’ jelentésű, mondást, említést kifejező, gyakran ironikus vagy gúnyos stílusú sajtónyelvi és politikai példák – ennek az altipusnak a részletesebb szemantikai elemzését érdemes folytatni a jövőben.¹

6.4. A *szelfizik* (’önfényképet készít’) elemzése. A magyar ige (*szelfizik*) létrejöttének érdekessége, hogy az angol kifejezéssel (*to take a selfie*) szemben egyetlen szóba sűríti a leírt jelenséget úgy, hogy a magyarba beillesztett *szelfi* főnévhez kapcsolódik a *-(V)z* képző. Nagyon „kompakt” alakulat jön tehát ilyen módon létre, amely a fentebb már említett metonimikusságot, tudniillik azt, hogy a cselekvés (önfénykép készítése) kifejezésére a cselekvés eredményét veszi alapul.

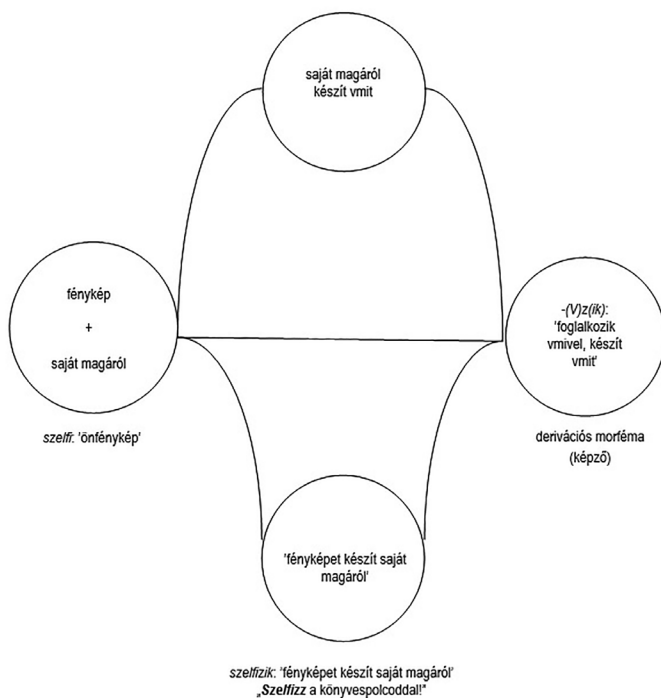
A 2014-ben felvett kérdőíves felmérésben ezzel a szóval kapcsolatban az adatközlők 55,70%-a adott meg a kikövetkeztethetővel azonos jelentést. 11,39%-uk ugyanakkor metonimikusan tágabban vagy éppen szűkebben értelmezte a szót. Ennek az értelmezésnek a következtében születtek például az alábbi jelentésma-gyarázatok: „fényképezkedik”, „pózol”, „saját magáról képet csinál, hülye pózban” (sic!) (SÓLYOM 2015: 93).

A magyar nyelvben a *-(V)z* képző segítségével létrejövő alakulat jól elemezhető a fogalmi integrációs modellben. A szó szemantikai szerkezete a fogalmi integrációs modellben ábrázolva a két bemeneti tér egyike egy angol eredetű, de már magyar helyesírással írt szótő (*szelfi*) jelentését (’fénykép saját magáról’), a másik bemeneti tér pedig egy jól ismert, begyakorlott derivációs morfémát, a ’foglalkozik valamivel, készít valamit’ jelentésű *-(V)z(ik)* képzőt tartalmaz. A generikus térben megjelenik a ’saját magáról készít valamit’ jelentés, a létrejövő integrált térben pedig a ’fényképet készít saját magáról’ jelentés dolgozódik ki.

A leírtak a 2. ábrán látható módon ábrázolhatók grafikusan (az elemzéshez l. még SÓLYOM 2015: 94-et).

¹ Köszönöm LADÁNYI MÁRIÁNAK, hogy felhívta a figyelmemet a mondást, említést kifejező igék megjelenésére a gyűjtött neologizmusoknak ebben a csoportjában.

2. ábra

A *szelfizik* grafikus ábrázolása blendként

6.5. Elvonással keletkezett neologizmusok. „A magyar nyelvben az utóbbi évtizedekben az elvonásnak egy másik speciális esete terjedt különösen el: amikor összetett főnevekből összetett igét hozunk létre oly módon, hogy a főnévi összetételben jelen levő viszonyt érvényesnek tekintjük a belőlük elvont összetett igeiken belül is, és az így létrejövő összetétel tagjai között olyan szintaktikai viszony alakul ki, amely egyébként nem fordulhat elő: *gép + írás > gépirás > gépir*; *képviselő > képvisel*. Létrejöttének mechanizmusa tehát a következő: egyszerű névszó + igéből képzett egyszerű főnév → összetett főnév → összetett ige” (LENGYEL 2000: 340, kiemelés tőlem).

A fentieket megerősíti, hogy az utóbbi években meglehetősen sok, gyakran laza, kötetlen, néha humoros stílusú neologizmus keletkezett elvonással. A gyűjteményből származó alábbi példák mindegyikére igaz, hogy összetett szóból keletkeztek: *árfolyamrögzít*, *fényfest*, *kamubejelent*, *magánrendel*, *munkamegbeszél*. E szavak szemantikai szerkezete könnyen átlátható, amennyiben az eredeti szó (főnév) ismert volt a befogadó számára. Az így létrejövő új szavak ráadásul „gazdaságosak” is, hiszen több tagból álló vagy gyakran csak hosszabb körülírással megadható szerkezetet sűrítenek egy szóba.

6.6. Az *árfolyamrögzít* ('banki hitel árfolyamát rögzíti') elemzése. Ez a neologizmus a 2015. évi kérdőívben szerepelt. Az adatközlők az alábbi, internetről származó mondatot olvashatták a kérdőívben: „Sok devizahiteles »árfolyam-

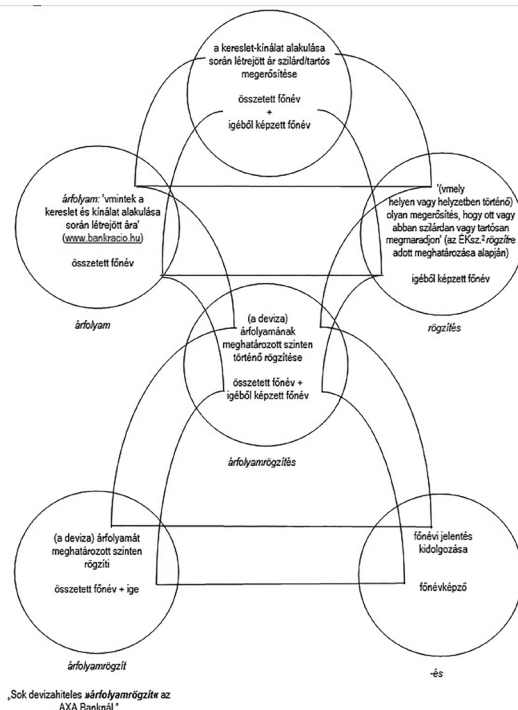
rögzít« az AXA Banknál.” Mint látható, az idézetben a neologizmus a szó hapax jellegét hangsúlyozó idézőjelben szerepel.

A kérdőíves válaszokból a szó ritkasága ellenére kiderült, hogy a válaszadók 84,21%-a helyesen értelmezte a szó jelentését. Ez a fentiekben már említett jelenségre utalhat: a szó szerkezete az összetételi tagok jelentésének ismeretében jól átlátható, főleg akkor, ha az eredeti (főnévi) jelentést, amelyből elvonással létrejött a neologizmus, ismerte a nyelvhasználó.

Az elvonással létrejövő ige szemantikai szerkezetének ábrázolása a fogalmi integráció keretében a képzéssel tulajdonképpen „ellentétes irányú” folyamatként fogható fel. Ha ábrázolni akarjuk a fogalmi integráció keretében az itt lezajló folyamatot, akkor érdemes először az *árfolyamrögzítés* összetétel szemantikai szerkezetének kialakulását figyelembe venni, vagyis az *árfolyam*+*rögzítés* szavak által létrehozott blendet ábrázolni. Ebből az integrációból jön ugyanis létre (egyfajta újraelemzéssel, újraértelmezéssel) az *árfolyamrögzít*+*és* szerkezet. A nyelvérzék utóbbi esetében a névszóképző „eltávolítása” után a megmaradó alakulatot (*árfolyamrögzít*) önálló szótőnek érzékelheti, így dolgozódik ki az eredeti blend „szétbontásával”, képzőelvonás útján egy olyan lehetséges bemeneti tér, amely az *árfolyamrögzít* jellemzőit tartalmazza. A fentiek grafikusán a 3. ábrán látható módon ábrázolhatók.

3. ábra

Az *árfolyamrögzít* grafikus ábrázolása blendként

6.7. Be igekötős igék mint neologizmusok. A *be* igekötő legrégebb magyar igekötőink egyike: „A *be* igekötő a *ki* ellentétes jelentésű párja. [...] A *be* használata azonban korlátozottabb, előfordulása ritkább, funkciói kisebb számúak [...]. Eredeti jelentésétől kevésbé távolodott el, perfektív szerepe aránylag fiatal” – olvashatjuk Az ősi magyar igekötők című könyvben (J. SOLTÉSZ 1959: 107). A fentieknek ellentmond, hogy napjainkban meglehetősen sok *be* igekötős neologizmus keletkezik, és az egyes alakulatok gyakran több jelentésben, vonzatszerkezetben is élnek egymás mellett.

A *be* igekötő gyakran megjelenik olyan helyen is, ahol korábban vagy másik igekötő állt, vagy egyáltalán nem volt igekötő. Kérdés, hogy „milyen okokból jönnek létre ezek az alakok: a rendszer szabályainak megfelelő potenciális alakok realizálódásából, pusztán szabályszegésből vagy esetleg a rendszer szabályainak ártrendeződéséből?” (LADÁNYI 2007: 260). Az esetek nagy részében nem a szabály megszegéséről, hanem az igekötő új helyen, új funkcióban történő használatáról van szó: „A *be* igekötő új, általánosító szemléletre épülő használata új típusú versengést indíthat el az igekötőrendszeren belül, ill. az igekötők használatában is” (LADÁNYI 2007: 260).

Be igekötős igékre néhány példa a gyűjteményből: *bebont*, *becéloz*, *becsalja magát*, *becsicskul* (sic!), *bedrágul*, *beerősít*, *beesik* (a nézettség), *begótul* (sic!; 'goth stílusúvá válik a megjelenése'), *beigér*, *bejósol*, *beketyeg*, *benéz*, *beprágul* (sic!; 'olyanná válik egy város, mint Prága'), *bepróbál*, *berendel*, *betámad*, *bevállal*.

Be igekötős neologizmusok (*bedrágul*, *beerősít*, *begótul*, *bejósol*, *beketyeg*, *bekommentel*) stílusával kapcsolatban vizsgáldott az a 2016. évi kérdőív, amelyben az adatközlőknek az ilyen módon létrejött neologizmusokhoz kapcsolódó szociokulturális tényezőire (TOLCSVAI NAGY 2005, 2012) kellett reflektálniuk. A kapott eredmények alapján elmondható, hogy az adatközlők főként az érték, a magatartás és a helyzet változójának tekintetében fogalmaztak meg véleményt a kérdéses neologizmusok stílusával kapcsolatban. Természetesen szubjektív véleményekről van szó, ugyanakkor feltűnő, hogy az érték dimenziójának vonatkozásában számos, a két ellentétes pólusra – értéktelítő és értékmegvonó – megjegyzés egyaránt megjelent, mégpedig a következő arányban: értékmegvonó jellemzőre utaló véleményt összesen 24 esetben fogalmaztak meg az adatközlők, míg értéktelítő jellemző mindössze 4 válasz esetében jelent meg. Ez a jelenség utalhat a *be* igekötős neologizmusokkal kapcsolatos attitűdök egymással egészen ellentétes voltára. A magatartással és helyzettel kapcsolatos dimenziók tekintetében látható, hogy az adatközlők érzékelték ezeknek a szavaknak az informális, gyakran szlengetes voltát, valamint azt, hogy a felsorolt neologizmusok gyakran tűnnek fel az internet, a chat és a fiatalok nyelvén. Elgondolkodtató összefüggés látszik ugyanakkor kirajzolódni a kapott adatokból: a kérdőív eredményeinek tanúsága szerint ugyanis az adatközlők (mint fentebb olvasható, körülbelül hatszoros arányban) inkább helytelenítik ezt a fajta nyelvhasználatot. A kapott válaszokra az 1. táblázat mutat be néhány jellemző példát.

1. táblázat

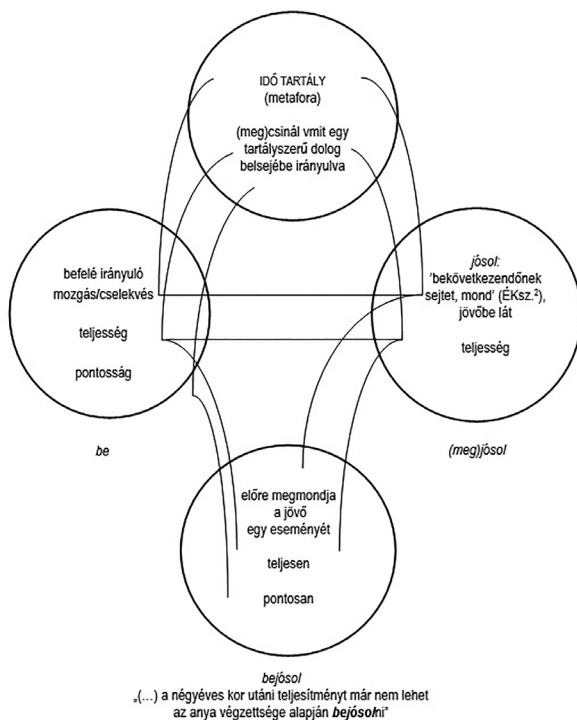
Jellemző példák *be* igekötős neologizmusok stílusával kapcsolatban kapott adatközlői válaszokra (2016)

Értéktelítő	Értékmegvonó	Magatartás, helyzet
fiatalos, kedves, vicces, frappáns	feleslegesnek érzem a <i>be</i> igekötőt, pongyola, szerintem nem szép, durvább jelentést ad, komolytalan, idétlen (sic!), „suttyós” (sic!), erőltetett	informális, szleng(es), közvetlen, 21. századi internetnyelv, chat-nyelv, ifjúsági nyelv, közvetlen, divatos, laza, kötetlen, nem hivatalos

6.8. A *bejósol* ('pontosan megjósol, előre jelez') elemzése. A fent bemutatott *be* igekötős neologizmusok közé tartozik a *bejósol*. A szóban megjelenő igekötő funkciójához kapcsolódó kérdésre („Ön szerint mit fejez ki a *be* igekötő a példamondatban kiemelt szóban?”, ahol az alábbi, internetről származó példamondatot olvashatták az adatközlők: „a négyéves kor utáni teljesítményt már nem lehet az anya végzettsége alapján *bejósolni*”) a 2016-ban felvett kérdőíves felmérés során az adatközlők válaszai az alábbiak voltak: „Az időbe való betekintés miatt kerülhetett oda”; „Folyamat kezdeményét (sic!) jelöli”; „Beállítani a jóslás eredményét.”; „Lehet, hogy a *belátni* szóból »ragadt át«”; „Írányultság”; „A beteljesülő jóslatra utal”; „*Bekövetkezik* miatt alakulhatott ki”; „Jövő időt, a *meg* helyett”.

A fenti válaszok alapján megállapítható, hogy az újonnan megjelenő igekötő (*be*) egyfelől analógiásan, más *be* igekötős igék (*bekövetkezik*, *belát*, *betekint*) mintájára, másfelől metaforikusan (AZ IDŐ TARTÁLY, tehát olyan valami, amelybe bele lehet nézni) utal a jóslás pontosságára, illetve kezdetére. A *bejósol* szemantikai elemzése a fogalmi integráció keretében a következőképpen alakul: az egyik bemeneti térben a *be* igekötő által kifejezett befelé irányuló mozgás/cselekvés, a teljesség, valamint a pontosság jelenik meg. A másik bemeneti térben, amely a (*meg*)*jósol* igét tartalmazza, szintén megjelenik a teljesség mozzanata, valamint a 'bekövetkezendőnek sejtet, mond' (ÉKsz.²) és a 'jövőbe lát' jelentés – utóbbi azért fontos, mert előhívja az említett IDŐ TARTÁLY metaforát. A generikus térben ezen a metaforán kívül a '(meg)csinál valamit egy tartályszerű dolog belsejébe irányulva' jelentés jelenik meg. A blendben az elsőként említett bemeneti térből a pontosság és a teljesség, a másiktól pedig a jövőbe látás és (a *meg* igekötő figyelembevételével) a teljesség képeződik le. Az elmondottak grafikusan a 4. ábrán látható módon ábrázolhatók.

4. ábra
A *bejósol* grafikus ábrázolása blendként

7. A neologizmusok megjelenése az alap- és középfokú oktatásban. A neologizmusok témaköre: létrejöttük, gyűjtési és elemzési módjaik tárgyalása releváns az alap- és középfokú oktatás tananyagainak tekintetében is. A témát összevetve a Nemzeti alaptanterv vonatkozó fejlesztési feladataival², több, a nyelvi változási folyamatokhoz és a neologizmusok megismeréséhez kapcsolódó területet találhatunk, úgymint: a szókincs folyamatos gazdagítása a nyelv minden rétegére kiterjedően (9–12. évfolyam); a nyelv több szempontú megközelítése (a nyelv mint jelrendszer, nyelv és gondolkodás, nyelv és cselekvés, nyelv és kreativitás, nyelvtípusok; 9–12. évfolyam); napjaink nyelvi változásainak felismerése (9–12. évfolyam). A témakörhöz kapcsolódóan két kérdőíves adatfelvétel (2015, 2018) is tartalmazott kérdéseket. Az alábbiakban a kapott válaszok rövid bemutatása következik.

8. Két kérdőíves felmérés eredményei a neologizmusok oktatásának vonatkozásában. A 2015. évi kérdőívet diplomával már rendelkező, levelező képzés keretében magyartanár mesterszakos tanárok töltötték ki a Károli Gáspár Refor-

² 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet A Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról. *Magyar Közlöny* 2012/66: 10635–10847. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf (2019. 02. 10.)

mátus Egyetem Bölcsészettudományi Karán. A 2018 márciusában felvett kérdőívet osztatlan tanár szakra járó, első-, másod- és harmadéves hallgatók töltötték ki, akik az Anyanyelvi ismeretek, illetve az Új szavak, kifejezések szemantikája és stilisztikája című választható kurzus résztvevői voltak. (A 2018. évi adatfelvétel ezt a felvételt követően még folytatódott, folytatódik további kitöltőkkel, jelen tanulmány a 2018 márciusában kitöltött kérdőívek vonatkozó eredményeit ismerteti.)

A kérdés mindkét évben ugyanaz volt: Mi a véleménye: feltűnhetnek-e a kérdőívben megjelölt új szavakhoz hasonló neologizmusok az oktatásban? Kell-e, lehet-e említést tenni róluk a magyarórán? Ha igen, miért és milyen témakörökhöz kapcsolódóan? Ha nem, miért nem? Röviden fejtse ki véleményét!

A már tanári diplomával rendelkező, a gyakorlatban is tanító tanárok egy csoportja kevésbé volt megengedő a neologizmusok használatával kapcsolatban: ők hangot adtak negatív véleményüknek. Ennek következtében a 2015. évi felmérés során alapvetően háromfajta attitűd mutatkozott meg. Az alábbiakban ezek részletezése következik; az egyes csoportokat egy-egy releváns, adatközlőktől származó idézet jellemzi.

1. csoport: kell, hasznos beszélni a neologizmusokról, hiszen a diákok nyelvén nap mint nap feltűnnek ezek. (Pl. „Érdeemes említést tenni a tanítási órákon ezekről vagy hasonló szavakról. A tanulónak érdekes is, ha hozzá közelebb álló dolgokról beszélünk.”)

2. csoport: a kérdőív bizonyos szavai „helytelenek”, „hibásak”, semmiképpen nem szabad beszélni róluk magyarórán. (Pl. „1–6. kiemelt szavait kerüljük, példaként ne adjuk. Tudjuk, hogy a köznyelvben használják, de irodalmi szövegalkotásnál véleményem szerint nem elfogadhatók. 7–8. – ezek szépirodalmi példák, Lackfi János- és Varró Dániel-idézetek hapaxai: *szertefelhőz*, *színehagy* – jó dolog érdekes új szavakat kitalálni, »alkotni«.”) Érdekes ellentmondás volt az idézett vélemény esetében, hogy míg a köznyelvi neologizmusokkal kapcsolatban elítélő volt az adatközlő véleménye, addig a szépirodalmi – költők által létrehozott – újdonságokkal sokkal megengedőbb volt.

3. csoport: érdemes beszélni a neologizmusokról, de meg kell említeni, hogy milyen kommunikációs szituációban alkalmazhatók, alkalmazandók. (Pl. „Mindenképpen célszerű említést tenni róla, hiszen a fiataloknak meg kell tanulniuk, hogy milyen fórumon milyen nyelvi stílust használjanak, használhatnak.”) Mint az idézet is bizonyítja, ez a hozzáállás vette leginkább figyelembe a kommunikációs szituációt, valamint a stílusrétegeket a neologizmushasználat esetében.

A 2018. évi kérdőívet nappali szakra járó, fiatalabb hallgatók töltötték ki. Ennek megfelelően – az eddig értékelt kérdőívek tanúsága szerint – az ő véleményük kevésbé volt elítélő a neologizmusok használatával és oktatásával kapcsolatban. Esetükben tipikusan két attitűd jelent meg (a másik csoportéhoz képest a tiltás nem), de sokkal kevesebben emelték ki a „mikor és miért” funkciót a neologizmushasználat kapcsolatban. Véleményük a következőképpen alakult (a csoportok után itt is egy-egy jellemző vélemény olvasható):

1. csoport: kell, hasznos beszélni a neologizmusokról, hiszen a diákok nyelvén nap mint nap feltűnnek ezek. (Pl. „Persze hogy kell, a fiatalok is folyton alkotnak új szavakat, érdeklik őket az új kifejezések – és fontos, hogy érezzék, ők

is alakítják a nyelvet, mert ők is beszélők. A neologizmus nem bűn (sic!). Irodalom- és nyelvtanórán egyaránt lehet vele foglalkozni.”)

2. csoport: érdemes beszélni a neologizmusokról, de meg kell említeni, hogy milyen kommunikációs szituációban alkalmazhatók, alkalmazandók. (Pl. „Szerintem kell említeni őket a magyarórán, mert meg kell tanítani őket, hogy milyen szavakat mikor, hol és hogyan lehet használni.”)

Összességében megállapítható, hogy gyakorlatban már tanító tanárok válaszaikban esetében jelent meg az a vélemény, hogy a vizsgált neologizmusok között találhatók olyanok, amelyeket nem szabad tanítani, mert „helytelenek”. A többi választípus mind ennek a korcsoportnak, mind a fiatalabb, tanárjelölt korcsoportnak az esetében megengedőbb attitűdöt tükröz: vagy kifejezetten támogatja a neologizmusok tárgyalását az oktatás során, vagy javasolja a tanításukat, miközben hangsúlyozza: fel kell hívni a diákok figyelmét a kommunikációs helyzetből fakadó stílusbeli jellegzetességekre, elvárásokra is.

9. Összegzés. Jelen tanulmány az elmúlt években gyűjtött és elemzett, változatos grammatikai és szemantikai felépítésű neologizmusokból elemzett néhányat. Amellett érvelt, hogy a fogalmi integráció keretében történő elemzés gyümölcsöző különböző grammatikai és szemantikai szerkezetű magyar neologizmusok elemzése esetében. Ezt bizonyítandó, bemutatott négy példát a választott keretben történő elemzésre. A példák elemzése során grafikus ábrákkal is szemléltette, milyen módon zajlik a jelentésképzés és a befogadás folyamata egy-egy neologizmus használatakor. A téma és az elemzések aktualitását támasztották alá annak a két kérdőíves felmérésnek a vonatkozó adatai is, amelyet tanárok és tanárjelöltek adtak meg a neologizmusok tanításával, taníthatóságával kapcsolatban, és amelyek legnagyobbbrészt azt bizonyították, hogy fontos és érdekes témát jelenthet a magyar nyelvi órán a neologizmusok témakörének tárgyalása.

Kulcsszók: neologizmus, nyelvi változás, szemantikai-stilisztikai elemzés, metonímia, metafora, fogalmi integráció.

Hivatkozott irodalom

- BENCZES RÉKA 2014. Ami rímel, az stimmel: Az alliteráció és a rím szerepe a neologizmusokban. In: LADÁNYI MÁRIA – VLADÁR ZSUZSA – HRENEK ÉVA szerk., *Nyelv, társadalom, kultúra: interkulturális és multikulturális perspektívák I–II. A XXIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (ELTE BTK Budapest, 2013. március 26–28.) előadásaiból készült tanulmánykötet*. MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest. 109–114.
- COOPER, DAVID L. 1999. *Linguistic Attractors: The Cognitive Dynamics of Language Acquisition and Change*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- COULSON, SEANA – OAKLEY, TODD 2003. Metonymy and conceptual blending. In: PANTHER, KLAUS-UWE – THORNBURG, LINDA L. eds., *Metonymy and pragmatic inferencing*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 51–80. [https://doi.org/10.1075/\[-\]pbns.113.06cou](https://doi.org/10.1075/[-]pbns.113.06cou)

- CROFT, WILLIAM 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, Harlow – New York.
- FAUCONNIER, GILLES 1994. *Mental Spaces*. MIT Press – Cambridge University Press, Cambridge.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 1998. *Principles of Conceptual Integration*. In: KOENIG, JEAN-PIERRE ed., *Discourse and Cognition*. CSLI Publications, Stanford. 269–283.
- FAUCONNIER, GILLES – TURNER, MARK 2002. *The Way We Think. Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books, New York.
- GRADY, JOSEPH E. – OAKLEY, TODD – COULSON, SEANA 1999. Blending and metaphor. In: STEEN, GERARD – GIBBS, RAYMOND eds., *Metaphor in cognitive linguistics*. John Benjamins, Philadelphia. 101–125. <https://doi.org/10.1075/pbns.113.06cou>
- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDERIKE 1991. *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. University of Chicago Press, Chicago.
- KELLER, RUDI 1990. *Sprachwandel: von der Unsichtbaren Hand in der Sprache*. Francke, Tübingen.
- KESZLER BORBÁLA 2000. A szóképzés. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 307–320.
- KIEFER, FERENC 2005. Conversion in Hungarian. In: PIÑÓN, CHRISTOPHER – SIPTÁR, PÉTER eds., *Approaches to Hungarian. Volume Nine. Papers from The Düsseldorf Conference*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 187–203.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- KÖVECSES, ZOLTÁN 2015. *Where Metaphors Come From. Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press, New York. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190224868.001.0001>
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2015. *Gyakorlatok a magyar nyelvtan funkcionális szemléletű tanításához*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LAKOFF, GEORGE – JOHNSON, MARK 1980. *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- LEHRER, ADRIENNE 2003. Understanding Trendy Neologisms. *Rivista di Linguistica* 15/2: 369–382.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Az elvonás. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 340–341.
- LONG, DEBRA L. – GRAESSER, ARTHUR C. 1988. Wit and humor in discourse processing. *Discourse Processes* 11: 35–60. <https://doi.org/10.1080/01638538809544690>
- MINYA KÁROLY 2003. *Mai magyar nyelvújítás – szókészletünk módosulása a neologizmusok tükrében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MNSz2. = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. Vö. ORAVECZ CSABA – VÁRADI TAMÁS – SASS BÁLINT 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC 2014*.

- J. SOLTÉSZ KATALIN 1959. *Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SÓLYOM RÉKA 2014. *A mai magyar neologizmusok szemantikája*. Nyelvtudományi Értekezések 165. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SÓLYOM RÉKA 2015. *A csúcselfi becélöz* – Napjaink „trendi” neologizmusainak szemantikájáról. In: PAPP ÁGNES KLÁRA – SEBŐK MELINDA – ZSÁVOLYA ZOLTÁN szerk., „Európai látószögű magyar”. *Nemzet – sors – identitás. Írások a hatvanéves Bertha Zoltán tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 83–96.
- SÓLYOM RÉKA 2016. Neologizmusok a mai magyarnyelv-használatban: tendenciák és jellemzők. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČO ILDIKÓ szerk., *Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásaiból* 1–Antológia Kiadó, Lakitelek. 2: 129–140.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY, GÁBOR 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. ELTE, Budapest. 19–49.
- H. VARGA MÁRTA 2012. *Formák és funkciók. Morfoszintaktikai eszközök és grammatikai jelentések vizsgálata*. KRE BTK – Patrocinium Kiadó, Budapest.
- UNGERER, FRIEDRICH 2007. Word-formation. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 650–675.

Felhasznált források

- De tényleg, meddig van a gyerek mellett a helyünk? 2014. http://divany.hu/poronty/2014/06/29/de_tenyleg_meddig_van_a_gyerek_mellett_a_helyunk (2014. 07. 01.)
- Elkészítettem egy egyszerű, teljesen alap vendégkönyvet. Hogyan generáljak rá törlés gombot? 2012. https://www.gyakorikerdesek.hu/szamitastechnika_programozas__3528858-elkeszitettem-egy-egyszeru-teljesen-alap-vendegkonyvet-hogyan-generaljak-ra-to (2013. 03. 23.)
- JAK Shelfie. <http://jakshelfie.tumblr.com> (2014. 01. 28.)
- Sok devizahiteles „árfolyamrögzít” az AXA Banknál – Miért? 2012. <https://www.portfolio.hu/finanszirozas/bankok/sok-devizahiteles-arfolyamrogzit-az-axa-banknal-miert.175381.html> (2018. 03. 05.)

Current Hungarian neologisms in the process of linguistic change: possibilities of analysis

The present paper analyses the semantic and stylistic makeup of current Hungarian neologisms in the process of linguistic change, in a functional-cognitive framework. The aim of the analyses is (i) to present case studies of the possibility of a semantic and stylistic analysis of neologisms

of diverse grammatical structures based on examples collected by the author; (ii) to explore the possibilities of presenting linguistic change in general and neologisms in particular in the process of education, and (iii) to give examples of the mental processes that language users exhibit while using neologisms, taken from relevant data gleaned from questionnaires administered in a number of different years, and in organic unity with the analyses offered previously. The paper illustrates the analyses by graphical representations in terms of the theory of conceptual integration (blending). The content of mental spaces as represented in the figures is determined on the basis of participants' answers in the questionnaire studies.

Keywords: neologism, linguistic change, semantic-stylistic analysis, metonymy, metaphor, conceptual integration.

SÓLYOM RÉKA
Károli Gáspár Református Egyetem

Tudtak-e a magyar királyok magyarul?

Adalékok a magyar nyelv státuszának kérdéséhez a királyi udvarokban

1. Bevezető. A Balassi Intézet 2017-es Vendégoktatói Konferenciáján egy nagyon izgalmas feladatra kaptam felkérést Maróti Orsolya tagozatvezetőtől, nevezetesen arra, hogy tartsak előadást Híres nyelvtanárok és nyelvtanulók címmel. Jelen dolgozatom megírását e tágabb témakör inspirálta: az anyaggyűjtés közben szembesültem ugyanis a ténnyel, mennyi bizonytalanság, feltételezés lengi körül azt az egyszerű – és kultúránk, nemzeti önbecsülésünk szempontjából lényeges – kérdést, hogy tudtak-e koronás főink, a magyar királyok (királynék) magyarul. Célom elsődlegesen a figyelemfelkeltés, a gyéren felbukkanó információk összegyűjtése, a meglévők kiegészítése, a további kutatások inspirálása volt.

Munkámat filológiai tekintetben két részre kellett osztanom. A tőlünk távolibb időszakban, amely a 14. századtól nagyjából a Habsburg-házi uralkodók megjelenéséig, a 16. század közepéig tartott, kevés forrásértékű adattal találkoztam, ezért itt főként arra szorítkoztam, hogy a történészek pro vagy kontra állításait nyelvtanári ismereteimre, tapasztalataimra támaszkodva véleményezzem, továbbgondoljam. Valamivel könnyebb dolgom volt az utóbbi háromszáz év királyaival, akiknek életéről, neveltetéséről több (de nem elég) írásos anyag áll a rendelkezésünkre. Mindkét periódusban a trónjukat hosszabban elfoglaló, a magyar nyelvvel valamilyen módon összefüggésbe hozható uralkodókkal, azok családtagjaival foglalkozom, tehát mindazokkal, akik beszéltek/beszélhettek, tanulták/elsajátították nyelvünket, illetve azokkal is, akik a magyar nyelv fejlődése, elismertetése tekintetében említésre méltót cselekedtek. (A taglalt történelmi alakokhoz uralkodásuk dátumát írom.)

2. Az Árpád-ház kihalásától a Habsburg-házi királyokig. Ha elfogadjuk a feltevést, hogy Árpád-házi királyaink udvarában a magyar nyelv különféle területi változatai is betöltötték a közvetítő szerepet a mindennapi életben, a dolgozatomban felvetett kérdés egyik időbeli határát 1301, az Árpád-ház kihalásának éve adja, azon egyszerű okból, hogy ezután jelentek meg idegen dinasztiákból származó királyok a magyar trónon. Bár a történelmi hűség kedvéért hozzá kell tennem: két Árpád-házi királyunk is idegen nyelvi környezetben nevelkedett. Elsőként rögtön a Szent Istvánt követő Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046), akinek apja Orseolo Otto velencei dózse, anyja pedig István király húga volt. Kamaszként, 1026-ban, 15 évesen kényszerült nagybátyja udvarába menekülni. Noha – nem alap nélkül – meglehetősen negatív színben feltüntetett királyunk, s a krónikáirók egyenesen idegenszívűnek titulálják a német és olasz kegyenceit támogató, a magyarságot lenéző politikája miatt, másfél évtizedet meghaladó itt tartózkodása alatt el kellett sajátítania a magyar nyelvet, ha szót akart érteni a magyar nemességgel.

Mellette az utolsó Árpád-házi király, III. András magyartudásával kapcsolatban merülhetnek még fel kételyek (ROKAY 1997: 27): anyja olasz volt, s apai ágon is voltak olasz felmenői (apai nagyanyja Aldobrandini Estei Beatrix, a ferrarai örgróf lánya volt). Félig magyar, félig olasz apja, István herceg (II. András fia) korán elhunyt, ezért olasz rokonsága nevelte fel olasz nyelvi környezetben. A tudatot, hogy a magyar trón várományosa, ébren tartották ugyan benne, de arról, hogy magyarul taníttatták volna, nincs adatunk. Mielőtt azonban végérvényesen a magyart nem beszélő uralkodóink sorába helyeznénk, vegyük figyelembe a következőket. 1290-ben, 25 évesen koronázták királlyá, és ekkor – az imént írtak alapján – valóban nem érthette magyar alattvalóit. Az ellenben nem életszerű, hogy az elkövetkező 11 évben ne sajátította volna el a nyelvünket. (Nyelvészajátításon egy nyelv természetes körülmények között történő megtanulását értem.) Feltételezésemet támasztja alá a magyar nemesség, főnemesség akkori műveltségi állapota: sem az írástudás, sem a latin megfelelő szintű ismerete nem volt általános, így ha a király közvetlenül, tolmácsok nélkül akart szót érteni udvarának magyar tagjaival, törekednie kellett a nyelvük megértésére, de ez volt a nemesség kimondott-kimondatlan elvárása is.

De mennyire igyekeztek megfelelni ennek az akaratnak az idegen dinasztiákból kikerülő királyaink? Amint az alábbiakból kitűnik, többen felismerték a gesztus fontosságát, és a rendek bizalmának megnyerése, de a kormányzás mindennapjaik megkönnyítése érdekében is törekedtek a magyar nyelv-ismeret megszerzésére. A nemesség részéről pedig a király magyarországi tartózkodása, a magyar szó iránti fogékonyasága az elfogadásnak, a status quo fenntartásának szimbóluma volt. Hogy a magyartudás sokat nyomhatott a latban, I. Miksa német-római császár (1508–1519) esete példázza, aki a Mátyás halála utáni időkben pályázott a magyar trónra. A megválasztása melletti érvek között a származásán kívül hangsúlyos helyet szánt ugyanis annak, hogy magyarul beszél, és Ausztria azon részén született (Bécsújhelyen), amely egykor Pannóniához tartozott (NEUMANN 2011).

2.1. Az Anjou-ház tagjainak magyartudásáról főként ROKAY idézett írása alapján szólok. Első Anjou királyunk, Károly Róbert (1308–1342) *Caroberto* néven látta meg a napvilágot 1288-ban Nápolyban. A történeti írások nem biztosak magyartudásában (már ha egyáltalán fontosnak tekintik megemlíteni a tény). Az ismeretes, hogy Nápolyban francia nevelést kapott, és serdült gyermekként került el magyar nagyanyja, Árpád-házi Mária mellől: a Képes Krónika szerint először 1299-ben, 11 évesen hozták Magyarországra rövid időre mint a trón egyik várományosát. Első, 1301-es megkoronázása idején 13 éves volt, amikor pedig 1308-ban (ténylegesen és érvényesen) elnyerte a trónt, 20 éves. A két utóbbi dátum közötti éveket nagyrészt horvát, szlavón hívei között töltötte, tehát 1308-ban biztos használója lehetett a francia és a délszláv nyelveknek. Magyar beszédéről két forráskönyv képzelhető el. Ha nagyanyja mellett beszélt nyelvünket, lehetett akár magyar–francia (balansz) kétnyelvű: hétéves korára egy gyermek a felnőttekhez hasonló biztonsággal használja az anyanyelvét, birtokában van a grammatikai rendszerének, beszéde teljes mértékben tükrözi az anyanyelvi mintákat. Károly Róbert tizenéves korában hagyta el a nagyszüleit, tehát ekkor biztos használója lehetett a magyarnak. A hét évnyi szláv milió elhalványíthatta kompetenciáit, ám 1308 után a magyar környezetben a gyermekként elsajátított grammatikai rend-

szer és szókinsz rövid idő, akár egy év alatt megfelelő szintre fejlődhetett. (Arról nem beszélve, hogy a horvátok között is találkozhatott magyarokkal.)

Uralkodásának több mint három évtizede alatt tehát anyanyelvükön tudott szólni magyar alattvalóikhoz. Már csak azért is így tehetett, mert elemi érdeke fűzte a megértésükhöz: ismeretes, hogy tudatosan új, hozzá hű arisztokráciára cserélte a régi nemzetségeket. Ha végignézzük az akkori fő tisztségeket betöltőkön, bőségesen megtaláljuk közöttük a későbbiekben meghatározóvá váló magyar főúri családok neveit: Széchenyi, Szécsi, Lackfi, Telegdi, Garai stb. Azt is tudjuk, hogy Károly Róbert sokat tett a latin írásbeliségért, az írás- és grammatikaoktatásért, ezért is nehéz elképzelni, hogy a nyelvek iránti érzékenységet meghazudtolva éppen a magyartól zárkózott volna el. Persze lehetséges egy másik történet is: a nápolyi gyermekévek alatt a francia volt az anyanyelve, a magyar pedig a másodlagos, gyengébben beszélt nyelve (egyenlőtlen bilingvis volt), s Magyarországra érkezése után ez a helyzet megváltozott.

ROKAY PÉTER szerint az első Anjou király, akinek magyartudását közvetlen források igazolják, Károly Róbert fia, Nagy Lajos (1342–1382) volt. Sőt arra vonatkozóan is találunk dokumentumokban említést, hogy udvarában biztosan beszéltek magyarul: Lajos király olasz orvosának fia latin önéletrajzában említi például, hogy őt az udvarban a *Kys* jelzővel illették. Nagy Lajos magyar beszédképességének szintjéről (és a kíséretének büszkeségre okot nem adó latinjáról) pedig a velencei követ jelentéséből nyerhetünk képet. A követ a Szent Márk köztársaságával folytatott béketárgyalásról szóló tudósításában megemlíti, hogy a tolmács szerepét is betöltő esztergomi érsek megbetegedése miatt maga Nagy Lajos vállalta a latinul nem tudó magyar uraknak a tolmácsolást (ROKAY 1997: 27). Nagy Lajos lányáról, Máriáról (1382–1385) és az egy évig uralkodó II. (Kis) Károlyról (1385–1386), aki Nagy Lajos magyarul is beszélő udvarában töltötte ifjú éveit, ugyancsak nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy bírták a magyar nyelvet.

Lényegesebb kérdés azonban, hogy Mária férje, a kor legbefolyásosabb koronás fője, a 40 évig a magyar trónon ülő Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) cseh–magyar király, német–római császár értette, illetve használta-e a magyar nyelvet. Monográfiájának írója, MÁLYUSZ ELEMÉR szerint biztosan (idézi PÉTER 2004: 9). Zsigmond a kor szokásainak megfelelően 1379-től, 11 éves korától nevelkedett leendő apósa, Lajos udvarában egyértelműen azért, hogy felkészítsék az uralkodásra, amihez hozzátartozott az ismerkedés jövődó országa szokásaival és nyelvével. Egy kis kultúrtörténeti kitérő: a Zsigmond idejében Európa egyik legjelentősebb királyi udvarának számító budai várban megfordult más művészekkel egyetemben a korszak híres vándordalnok, a Minnesang költészeti utolsó képviselője, Oswald von Wolkenstein, aki háromszor járt Magyarországon (Zsigmond fontos diplomáciai küldetést is bízott rá). Itt tartózkodása alatt a magyar szóval is próbálkozott, amit a verseiben néhol találhatók, nehezen azonosítható magyar kifejezések bizonyítanak (SZENDE 2012). SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA és VIRÁGH LÁSZLÓ például egy 1425-ben történt balul sikerült pozsonyi élményéről szóló versét (Sie manger freut) említi. Ebben Wolkenstein egy emlékeztetésnek ígérkező, ám kellemetlenül végződő szerelmi légyottjának történetét éneklí meg, amikor is négy magyar botokkal támad rá, eme szitok kíséretében: „Fikd ebanyádat!”

(SZENTMÁRTONI SZABÓ – VIRÁGH 2001: 356). Az ominózus ige tárgyias alakja arról árulkodik, hogy meglehetősen elmélyedt a beszélt nyelv fordulataiban.

2.2. De térjünk vissza fő témánkhoz. A 15. század közepének trónviszályos korszakában négy évig (1440–1444) regnáló lengyel származású uralkodó, I. (Jagelló) Ulászló állítólag beszélt magyarul, de hogy miképpen tett szert nyelvismeretére, nem taglalják életrajzírói (SROKA 2003). Riválisát és legyőzőjét, V. Lászlót (az egyetlen Habsburg-házból származó királyunkat, aki Magyarországon látta meg a napvilágot) tudatosan készítették fel viszonylag hosszú uralkodására (1444–1457), mégpedig nem akárki, hanem Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa útmutatásai szerint (NÓTÁRI 2003: 00). Piccolomini a *Tractatus de liberorum educatione* című művét V. László nevelőjének szánta, és többek között arra hívta fel a figyelmét, hogy a királynak széleskörű műveltséggel kell rendelkeznie, hiszen a műveletlen király (*illiteratus rex*) olyan, mint a megkoronázott számár. A szükséges nyelvtudás megszerzésére lényegében a kevésbé unalmas természetes nyelvelsajátítást ajánlotta: a környezetében legyenek ifjak, „Egyik közülük magyarul, másik németül, harmadik csehül beszéljen, latinul azonban mindnyájan tudjanak” (idézi MÉSZÁROS 1981: 95).

A szintén Jagelló-házból származó II. Ulászlóról ragadványneve (*Dobzse* = 'jól van') alapján azt feltételezhetjük, hogy nem beszélte a magyart, de hosszú regnálása (ha részben névleges is volt) nem zárja ki annak ellenkezőjét sem. Fiát, a jobb sorsra érdemes II. Lajos cseh és magyar királyt (1516–1526) azonban gondosan válogatott nevelőkre és tanítókra bízta, így a humanista műveltség megszerzése mellett hét nyelv is szerepelt a nevelési tervében, de a fegyverforgatás, a táncművészet, a zene rejtelmeibe is bevezették. A magyar nyelvben „kiváltképen jártas volt, mert egészen magyarok között és magyar szellemben nevelkedett” (SZALAY 1879–1883a: 331).

3. A Habsburg- és a Habsburg-Lotaringiai-házból való uralkodók. ROKAY szerint II. Lajost követően Szapolyai János volt hosszú időkre az utolsó magyarul tudó királyunk, és I. Ferenc József (1867–1916) kell várnunk a következő, alattvalói nyelvét valamelyest bíró uralkodóra (ROKAY 1997: 28). A továbbiakban ezt a képet árnyalom.

Az előző időszakhoz képest különbségnek tekintem, hogy a 16–17. századtól nyomon követhető műveltségeszmény változásával lassan-lassan Magyarországon is kialakult egy latinul, de jó esetben németül, franciául is beszélő nemesi réteg, amely képes volt ügyei intézésére, jogai érvényesítésére akár idegen nyelven is. Ennek ellenére persze nem mondott le a királlyal szembeni régi kíváncsiságról: a kimondott-kimondatlan kérést, hogy a trónörökös nevelés részévé váljék a magyar tanulása, PELCZ KATALIN (NÁDOR 2000 nyomán) I. Ferdinánd 1550. évi V. törvénycikkéhez köti (PELCZ 2009: 18). A NÁDORNál és PELCZNél sem egészében idézett törvényt (az általam kiemelt részt elhagyták) viszont jóval később, csak 1839. október 17-én hozta meg az országgyűlés: „Az 1550:5, 1569:33 és 1572:2. tv.-cikkelyben gyökerezett nemzeti közóhajítás folytában ő cs. kir. apost. Felsege az ország rendeit biztosítani méltóztatott arról, hogy a korona örökösöknek, valamint a fels. uralkodó házból származandó többi főhercegeknek és her-

ceg asszonyoknak a magyar nyelv tökéletes tudományában még serdülő korukban beavatása – részéről nevelési rendszerül megállapítottatott légyen” (SZEKFÜ 1926: 491). A félreértés oka az lehet, hogy NÁDOR lábjegyzetében (2000: 69) a megjelenés helyes időpontját adja meg, de megfogalmazásában az idézet akár az 1550-ös törvénnyel is azonosítható. Hozzáteszem, az 1839-es törvény alappal tekinti előzményének a hivatkozott három előzőt, amelyek azonban csak az akkori koronahercegekre, Miksára, majd Miksa gyermekeire vonatkoztak. Az 1550. évi V. törvénycikk az ifjú Miksa behozását szorgalmazza az országba, „hogy a magyar nyelv használatát meg a katonai fegyelmet megtanulja”, az 1569. évi XXXIII. 1. paragrafusa Miksa két fiának hazahozatalát sürgeti Spanyolországból, hogy „alattvalóiknak, a kiknek egykoron fejeik lesznek, az erkölceit, törvényeit és szokásait [...] még ifjú koruk éveiben megtanulnák”. Ugyanennek a törvénycikknek a 2. paragrafusa ezt azzal egészíti ki, hogy ha a király hosszabb ideig távol van, egyiküket „(hogy a nemzet nyelvét is megtanulják) ameddig csak lehet, maga helyett Magyarországon hagyja”. Az 1572. évi II. törvénycikk pedig Rudolf fejedelemre próbál hatni, hogy „most már szokjék hozzá a Magyarországon való lakáshoz és ahhoz, hogy a magyarországi ügyeket maga mellé vett magyarokkal kell tárgyalni és megismerni”. (Forrás: Ezer év törvényei.) A király vagy a trónörökös magyarországi tartózkodását különben az idézettekén kívül még többször is számon kéri a rendek, így az 1546. XVIII., 1547. V., 1550. IV., V. stb. törvénycikkekben.

Bíralóm – akinek ezúton köszönöm a jobbító észrevételeit – hívta fel a figyelmemet annak a körülménynek a hangsúlyozására, hogy a Habsburg uralkodók a korábbiakkal szemben már nem magyar környezetben, hanem Bécsben vagy Prágában éltek. Ebből arra következtethetünk – teszem hozzá –, hogy fokozatosan megváltozik a magyartudáshoz, illetve magyartanuláshoz való viszonyuk, a magyar nyelv státusza, funkciója: a szűkebb-tágabb nyelvi környezet kényszerítő ereje gyengül, a mindennapi „munkához”, az uralkodói elképzelések megvalósításához, a megértéshez szükséges eszközből jogilag rögzített, formális elvárássá lesz.

3.1. Kezdve a Habsburg koronás fők sorát, I. Miksa Csehország és Magyarország királya (1564–1576), II. Miksa néven német-római császár, az életrajza szerint szintén komoly humanista képzést kapott; a latin, a német mellett tanulta a spanyolt, a franciát, az olaszt, a csehet és a magyart is. Ez utóbbiban viszont a történeti források szerint nem jeleskedhetett, mert megjegyzik, hogy a magyar urak „nehéz szívvel viselték, hogy ő is restelte ama csekély fáradságot, a melyet nemzeti nyelvünk elsajátítása megkívánt volna. S ez annál nehezebben eshetett, mert akkor még előkelőink sem voltak ahhoz szokva, hogy idegen nyelven társalogjanak” (SZALAY 1879–1883b: 101). III. Ferdinánd (1637–1657) ellenben állítólag hét nyelven is beszélt: németül, latinul, spanyolul, olaszul, franciául, csehül és magyarul (SZALAY 1879–1883c: 276).

3.2. Mária Terézia (1740–1780) ellenben nem tudott és nem is tanult meg magyarul. Mivel apja mindvégig reménykedett egy fiú trónörökös születésében, nevelésének célja nem az uralkodáshoz szükséges képességek kialakítása volt: oktatták latinra, spanyolra, olaszra és franciára, táncolni, célba löni, de magyarra nem (POÓR 1992a: 5). Noha felvilágosult abszolutista uralkodóként elsősorban a latin és német szerepének megerősítésén munkálkodott, több, a magyar nyelvet

előnyösen érintő intézkedése is volt, illetve bizonyítékok támasztják alá, hogy fiúgyermekei (volt belőlük bőven) nevelésének részét képezte a magyar. A politikai kényszerből megtett vagy tudatos koncepció részét képező döntései közül néhány: 1741-ben Pozsonyban a magyar rendek támogatásának megszerzése érdekében (gondoljunk a híres *Vitam et sanguinem pro rege nostro!* jelenetre), visszavont apja magyarellenos rendeleteiből néhányat, valamint megengedte, hogy a hadseregben a magyar is vezényleti nyelv legyen.

Szemponctomból kiemelendő, hogy Mária Terézia két intézménnyel közvetve hozzájárult a nem magyar ajkúak reguláris, iskolai körülmények között történő oktatásának megalapozásához, következésképpen ahhoz, hogy a magyar nyelvet tervezetten oktassák, mégpedig magas szintű nyelvpedagógiai ismeretekkel rendelkező, a kor színvonalának megfelelő nyelvkönyvek írására képes nyelvtanárok. Az egyik ilyen intézmény az 1746-ban megalapított jezsuita vezetésű bécsújhelyi Theresianum volt, amely 1749-ben vette fel a császárnő nevét. POÓR JÁNOS a következőképpen jellemzi a szerepét: „A Mária Terézia védnökségét élvező nemesi akadémia – a birodalmi arisztokrácia nevelő iskolájaként – mintegy szimbóluma volt a soknemzetiségű, jogilag és politikailag tagolt birodalmat finom eszközökkel összetartani és összekovácsolni óhajtó politikájának” (POÓR 1992b: 25). Széles tantárgykinálata a klasszikus tárgyak (grammatika, humán tanulmányok, filozófia, jogi ismeretek), a katonai iskolában elengedhetetlen vívás-, lovaglás-, táncórák mellett tartalmazott nyelvórákat is, így a francián, németen kívül a magyart is oktatták a birodalom vezető arisztokrata családjaiból származó ifjaknak. POÓR megjegyzi, hogy 1772-ig a beiratkozott diákok hatoda magyar volt, az intézmény lépcsőit koptatták például a Perényi, Andrássy, Széchenyi, Festetich családok fiúgyermekei. A Theresianum magyartanára volt 1740-től 10 évig Adámi Mihály. Első kiadásban megjelent grammatikáját, az *Institutiones grammaticae Hungaricae*-t Károly főhercegnek ajánlotta, akinek magyartudásáról elismerően szólt előszavában: „in ihrer Landessprache an die treuehorsamsten ungarischen Stände”. Károly főherceg Mária Terézia másodszülött, 16 éves korában himlőben meghalt fiúgyermek volt, aki tudatosan készült az uralkodásra, s így gyakran összetűzésbe került az elsőszülött Józseffel. Ez utóbbi öccsével ellentétben nem fektethetett nagyobb energiákat leendő birodalma nyelveinek megtanulásába, így a magyarba sem, hiába voltak magyar nevelői (gróf Batthyány Károly, Bajtay Antal későbbi erdélyi püspök). Adámi nyelvtanán különben jól kimutatható a Theresianumban használt franciákönyvek pozitív hatása (SZILI 2014). Egy másik koronaherceg, Ferdinánd Károly Antal (Mária Terézia tizennegyedik gyermeke) magyartanulásáról tanárának, FARKAS JÁNOSnak 1771-ben megjelent *Ungarische Grammatik...* című munkájából értesülünk, mivel a szerző könyvét előkelő tanítványának ajánlotta.

A másik, Mária Terézia idejében, 1760-ban létrejött intézményben, a magyar testőrségnél ugyancsak folyt magyaroktatás, mégpedig az időszak olyan jeles nyelvmestereinek, nyelvkönyvíróinak közreműködésével, mint az említett Farkas János, valamint Márton József. A testőrírók jelentőségét ismerve a magyar nyelvű irodalom megteremtésében első pillanatra értelmetlennek látszik nyelvünk tanítása, de ne feledjük, a nemesség körében bőven akadtak a magyart alig vagy egyáltalán nem beszélők. Árulkodó adalék az akkori nyelvi helyzetre, hogy Adámi nyelvtanának 1763-

as második kiadását Bethlen Józsefnek ajánlja, az udvarban kancellárként szolgáló erdélyi Bethlen Gábor fiának, akinek első nyelve nagy valószínűséggel a német volt.

3.3. Az alábbiakban olyan uralkodóinkról kell szólnom, akik a magyar nyelvért folytatott küzdelmek idején ültek a trónon, és általában elmondható róluk, hogy (reálpolitikai megfontolásból) nem gáncsolták a nemesség ebbéli törekvéseit. II. Lipót (1790–1792) magyartudásáról nincs ismeretünk, viszont ő adta ki az 1790/91. évi XVI. törvénycikket, amely kimondja, hogy a magyar királyság területén hivatalos ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar pedig megtartassék. A törvény bennünket kiváltképpen érdeklő része: „Ő szent felsége biztosítja a karokat és rendeket, hogy bármiféle ügyekre nézve idegen nyelv nem fog használtatni; hogy pedig a magyar hazai nyelv jobban terjedjen és csinosodjék, a gymnasiumokon, akadémiákon és a magyar egyetemen a magyar nyelv- és írástan számára külön tanár fog beállíttatni, hogy azok, akik e nyelvet nem tudják s meg akarják tanulni, vagy akik azt már tudják, magukat tökéletesíteni kívánják benne, alkalmat nyerjenek bármelyik irányban kívánságuk teljesedésére; a kormányszéki ügyek pedig most még latin nyelven lesznek tárgyalandók.”

Utódjáról, I. Ferencről (1792–1835) ugyancsak megleléssel jelenthetjük ki, hogy hagyta az 1792. évi VII., „A magyar nyelv tanításáról és használatáról” szóló törvénycikk megjelenését, ami újabb lépés volt a magyar hivatalos államnnyelvvé nyilvánításában: „Ő királyi felsége helyeslésével határozzák a karok és rendek, hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentul rendes tantárgy legyen, hogy ily módon bizonyos idő lefolyása alatt lassankint közhivatalt az ország határain belül csak olyanok nyerjenek, a kik egyéb, rendszeren elvégzett tanulmányaik mellett a hazai nyelv ismeretét is a tanárok bizonyítványával igazolni tudják. A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak. Azok a külföldiek azonban, a kik a közműveltségi tudományok tanulása végett látogatják a magyar egyetemet, vagy az akadémiákat, és nem szándékoznak valaha ez országban alkalmaztatást nyerni: a magyar nyelv tanulásának kötelezettsége alól mentessenek föl”.

V. Ferdinánd (1835–1848) 1836. évi III. és 1844. évi II. törvénycikkei jelentik a betetőzést a fenti folyamatnak: az előbbi egyik hivatalos nyelvvé tette a magyart, az utóbbi kizárólagos hivatalos (a törvényalkotásban, a hivatalokban, az országgyűlésben használt) nyelvvé. Az érdem nyilvánvalóan nem az uralkodóé, de valószínűsíthetjük, hogy erős ellenérzések nélkül írta alá a törvényeket, mivel egy általa is ismert, tanult nyelvről volt szó. A jószívű, befolyásolható, néha furcsán viselkedő V. Ferdinánd, akit kortársai gyengeelméjűnek tartottak (epilepszia gyötörhette, amit nevelői gyerekkorában veréssel „gyógyítottak”), gondos oktatásban részesült, a németen kívül tanulta a cseh, horvát, olasz, francia és nem utolsó sorban a magyar nyelvet. Hogy milyen fokon beszélte, arról az 1847–48-as országgyűlést megnyitó pár magyar mondatának háttértörténetéből nyerhetünk képet. Állítólag hosszabb beszéddel készült, de unokatestvére, István nádor annyi kivetnivalót talált a kiejtésében (a szöveget is ő segített megfogalmazni), hogy végül csak pár mondat elmondására vállalkozott (PEZENHOFFER 2005).

Görög Demeternek, a korszak jeles polihisztorának tevékenysége újabb adalék ahhoz, hogy a magyar nyelv és Magyarország történelmének tanítása a 19. században beépült a császári-királyi családban a trónörökösök nevelésébe. Görög

Demeter három főhercegnek is a nevelője volt: 1803-tól oktatta József főherceget, majd az ő korai halála után 1808-tól rövid ideig Ferdinándot (a későbbi V. Ferdinándot), végül Ferenc Károlynak (Sissi apósának) a nevelője lett, egészen pontosan a nevelését irányító testületnek a vezetője 1808-tól 1824-ig. Felmerülhet a kérdés, hogy az akkortájt Bécsben tevékenykedő Márton József neve (ő az időszak legképzettebb, széles körű tapasztalattal rendelkező nyelvpedagógusa, több meghatározó magyart és németet tanító nyelvkönyv szerzője, szótáríró, a Bécsi Egyetem első magyartanára, aki a testőrségnél is oktat) miért nem vetődött fel a trónörökösök magyartanárának kiválasztásakor. Mindössze János főhercegnél, I. Ferenc öccsénél és több más főúri családnál tanította a magyart. Nos, nagy valószínűséggel politikai nézeteit, Napóleon iráni szimpátiáját vette rossz néven az udvar.

3.4. Noha nem királyi rangban, csupán nádorként tevékenykedtek, de mindenképpen meg kell emlékeznem József nádorról (1796–1847) és fiáról, Istvánról (1847–1848). Az apának, I. Ferenc öccsének, „a legmagyarabb Habsburgnak” érdemeit hosszan sorolhatnám a Martinovics-féle összeesküvés vádlottjainak érdekében tett erőfeszítéseitől Pest kulturális és gazdasági fejlesztéséért végzett áldozatos munkáján keresztül a mecénási tevékenységéig. Ami tárgyat tekintve lényeges, megtanult magyarul, és alkalmazta is a nyelvtudását. Fia, István nádor rövid hivatali idejét, kegyvesztettségét, száműzetését éppen az irányunkban megnyilvánuló 1848-as tetteinek tudhatta be. Mivel gyermekkorától Budán élt, anyanyelvi szinten beszélte a magyart.

3.5. Ferenc Józsefről (1848–1916) több megbízható forrásból (ANGYAL 1942; GERŐ 1999; PELCZ 2005, 2009) tudjuk, hogy hosszú évekig tanulta nyelvünket. Tanára Nemeskéri Kiss Pál (1793–1847) volt, aki 1840-től 1847-ig okította magyarra és latinra. Nemeskéri Kiss ekkor már apátkanonok, elismert nevelő, a bécsi egyetem könyvtáránál segédtsízt és a Theresianumban a magyar nyelv és irodalom tanára, ugyancsak több nyelvkönyv írója. Nemcsak a nyelv, de a magyar kultúra elkötelezett közvetítője volt, megismertette tanítványát a magyar földrajzzal és történelemmel is, és 1843-ban részt vett Ferenc József első magyarországi útjának megszervezésében. A hosszú tanulóévek ellenére Ferenc József magyartudása mai értelemben véve egyoldalú volt, talán egyetlen készség vonatkozásában, az olvasott szövegek megértésében felelne meg az elvárásainknak. Ezt támasztják alá a PELCZ KATALINNak köszönhetően kézbe vehető gyakorlófüzetei, amelyek a Nemeskéri által diktált szövegeket tartalmazzák (PELCZ 2009). Amikor elkezdte ini őket, Ferenc József már negyedik éve tanult magyarul, tehát valószínűleg volt általános képe a grammatikai rendszerünkről (ez az akkori magas szintű nyelvtani műveltség birtokában természetesnek mondható), és a nyelvtanulás betetőzését jelentő, klasszikus szövegek (állatmesék, a világról szóló ismeretek, a történelem) olvasásánál, megértésénél (fordításánál) tarthatott. A diktált anyag alapján Nemeskéri a magyar történelmet állította a középpontba. A nehéz, autentikus szövegekben található kevés hiba alapján arra következtethetünk, hogy Ferenc József értette, amit írt (az írást biztos megelőzte a tanárral történő fordítás), szükség esetén fel is tudta volna olvasni az írottakat, de a tanultak önálló, kreatív használatára nem volt képes, ahogy mindennapi beszélgetéseket sem igen tudott folytatni, mivel egyik készség sem jelent meg oktatási célként a nyelvóráin.

Nem így a magyarok körében méltán népszerű Erzsébet királyné, aki kimondottan társalkodási céllal kezdett el tanulni 1863-ban, mégpedig dachból. Nem különösképpen kedvelt anyósa a cseh nyelvre akarta rábeszélteni (a cseh arisztokrácia olyan hű volt a császárhoz 1848-ban), a rebellis magyaroktól pedig óva intette (NIEDERHAUSER 1993). Sissi magyar társalkodónőt tartott, akivel magyarul beszélt, magyarul is levelezett, például legkedvesebb gyermekével, Mária Valériával, de a császárnak is kellett néhány mondatot írnia a neki szóló leveleiben. Magyartanára Falk Miksa volt. Hogy miért éppen a jogász végzettségű, újságíró és politikus Falk, nem ismeretes. Talán Deák Ferenc jóindulatának, ajánlásának köszönhetően kapta meg a megbízatást. (Deák eszközölte ki számára az MTA levelezői tagságot is.) De megismerkedtek a magyarral a királyi gyermekek is, Rudolf és Mária Valéria, akiknek nevelője Rónay Jácint címzetes püspök lett. 1871-től hetenként 3 órát, összesen 127 előadást tartott a trónörökösnek, gyakran Sissi jelenlétében. Rónayt 1875. február 5-én, megint csak Erzsébet kívánságára, kinevezték Mária Valéria főhercegnő első számú oktatójának azzal a feltétellel, hogy szigorúan csak magyarul folyhattak az órák. (Mária Valéria állítólag nem volt elragadtatva ettől a tényről.)

3.6. Utolsó megkoronázott királyunk, IV. Károly (1916–1918) anyjának, Mária Jozefa hercegnőnek köszönhetően szigorú, trónörököszt megillető nevelésben részesült, amelynek szerves részét képezte a nyelvtanulás. Hároméves korától angol nevelőnője volt, majd a hetedik életévét betöltve ismerkedett a francia és a jövő népeinek, a cseheknek és magyaroknak a nyelvével. Magyartudásának bizonyára jót tett, hogy apját, Ottó Ferenc főherceget 1894 táján a soproni huszárezred parancsnokává nevezték ki. Sopronban Póda Endre apátplébános javaslatára Tormássy János, a katolikus elemi iskola igazgatója lett a magyartanára (KOVÁCS 2004). Részben az ő, részben a fia, Tormássy Artúr irányítása alatt ismerkedett meg a magyar irodalommal és történelemmel. Lelkesedéssel tanult, állítólag ugyanolyan jól tudott magyarul, mint németül. Középiskolai évei alatt, a bécsi bencés gimnáziumban a magyar diákok hazafias lapját, a Zászlónkat olvassgatta. 1901-ben a nevelőjével bejárta Magyarországot. Egy sajátos adalék arra, hogy a véletlenek miképpen szövik egybe a személyes élet szintjén a történelem által gyakran összekuszált szálakat: IV. Károly felesége, Zita királyné nem volt más, mint I. Róbert páрмаi hercegnek a lánya, valamint annak a Bourbon Ferdinánd Károlynak (uralkodott Luccában 1849–1854 között) az unokája, aki Deáky Zsigmondtól, az első olaszoknak szóló magyar grammatikánk szerzőjétől tanulta meg a magyart még gyermekkorában, az 1820-as évek végén (SZILI 2010).

Azt, hogy IV. Károly elsőszülött gyermeke, Habsburg Ottó főherceg tudott magyarul, csak a legifjabb olvasóimnak kell megemlítenem, hiszen a 2011-ben elhunyt politikus megnyilatkozásaiból a laikusok számára is egyértelmű volt, hogy igen magas szinten ismerte a nyelvünket, sőt több magyarul írt könyve is megjelent. Németül, magyarul, franciául, angolul, spanyolul, portugálul és olaszul beszélt. Magyartudását nem kis részben Zsámboky Pálnak köszönheti, aki IV. Károly udvari papja s egyben a trónörökös nevelője volt 1921 és 1923 között.

4. Összegezve a dolgozatom címében feltett kérdésre adott válaszomat: a mai ismereteink szerint magyartudásukat tekintve királyaink három csoportot alkotnak.

Találunk közöttük olyanokat, akik nem tanultak és nem is beszéltek magyarul (II. Ulászó, I. Ferdinánd, II. Rudolf, II. Mátyás, Mária Terézia és mások). Ez különben nem volt ritka jelenség más országokban sem. Miképpen ROKAY PÉTER megjegyzi, Angliában a Hannoveri dinasztiából származó I. és II. György nem tudtak angolul, és a királyi udvar társalgási nyelve lényegében a 15. század elejéig a francia volt (ROKAY 1997: 28). Az imént említett I. Ferdinánd német-római császár 18 éves korában kezdett németül tanulni, mivel addig Spanyolországban nevelkedett. Másrészt, voltak uralkodóink között olyanok (Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond, IV. Károly stb.), akik – mint a magyar trón várományosai vagy mint az országban élő királyok – elsajátították (esetleg megtanulták) a magyar nyelvet, és feltételezhetően használták is. Megítélésem szerint az ő nyelvismeretük felelne meg leginkább a mai nyelvtudással szemben állított követelményeknek. A harmadik (valószínűleg legnépesebb) csoport, a főként Habsburg uralkodók nevelésének részét képezte a magyar nyelv, de oktatásuk feltételezésem szerint az adott korban a legmagasabb méltóságtól elvárt készségekre, elméleti grammatikai és fonetikai ismeretekre, történeti szövegek olvasására, megértésére szorítkozott, és nem a mindennapi beszédre. Eredményessége pedig nagymértékben a diák elhivatottságától, képességétől függött.

Tanulmányomat annak reményében zárom, hogy a benne található bizonytalan felvetések, a témával kapcsolatban hosszán sorjázó kérdések izgalmas kihívást jelentenek a további történeti és nyelvészeti kutatások számára.

Kulcsszók: nyelvelsajátítás, nyelvtanulás, nyelvtudás, nyelvtanár, nyelvi készségek.

Hivatkozott irodalom

- ANGYAL DÁVID 1942. *Az ifjú Ferenc József*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- Ezer év törvényei = Ezer év törvényei – Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye – Jogtár. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei> (2018. 04. 10.)
- GERŐ ANDRÁS 1999. *Ferenc József, a magyarok királya*. Pannon Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS GERGELY 2004. *Fogadd a koronát! – Károly magyar király hitvalló élete*. Új Ember Kiadó, Budapest.
- MÉSZÁROS ISTVÁN 1981. *Az iskolaügy története Magyarországon. 996–1777*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÁDOR ORSOLYA 2000. A magyar nyelv státuszának változásai a honfoglalástól a XIX. század közepéig. *Hungarológiai Évkönyv* 1: 54–71.
- NEUMANN TIBOR 2011. Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán: A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) (Második közlemény). *Századok* 145: 293–347.
- NIEDERHAUSER EMIL 1993. Ferenc József és Erzsébet. *História* 15/1: 5–7.
- NÓTÁRI TAMÁS 2003. Aeneas Sylvius Piccolomini és a defensio imperii Christiani gondolata. *Jogelméleti Szemle* 4. http://jesz.ajk.elte.hu/2003_4.html (2018. 04. 15.)
- PELCZ KATALIN 2005. Nemeskéri Kiss Pál, a grammatikáiról és Ferenc József magyartanára. *THL2* 2: 70–87.
- PELCZ KATALIN 2009. *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

- PÉTER KATALIN 2004. *A reformáció: kényszer vagy választás?* Tankönyvkiadó, Budapest.
- PEZENHOFFER ANTAL 2005. *A magyar nemzet történelme*. 9. Út, Igazság, Élet Kiadó, Píliszentlélek.
- POÓR JÁNOS 1992a. Mária Terézia. *Rubicon* 1992/4: 4–9.
- POÓR JÁNOS 1992b. A Theresianum. Az összetartozás műhelye. *Rubicon* 1992/8–9: 25–26.
- ROKAY PÉTER 1997. A magyar nyelv ismeretéről az Anjou-udvarban. In: HÓDI ÉVA szerk., *Nyelvművelő Napok: Ada, 1996. okt. 10, 11, 12*. Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület, Ada. 26–28.
- SROKA, STANISLAW A. 2003. I. Ulászló. In: KRISTÓ GYULA szerk., *Magyarország vegyes házi királyai*. Szukits Könyvkiadó, Budapest.
- SZALAY JÓZSEF 1879–1883a. II. Lajos. In: SZALAY–BARÓTI 1879–1883. 2: 331–392.
- SZALAY JÓZSEF 1879–1883b. I. Miksa. In: SZALAY–BARÓTI 1879–1883. 3: 101–122.
- SZALAY JÓZSEF 1879–1883c. III. Ferdinánd. In: SZALAY–BARÓTI 1879–1883. 3: 276–292.
- SZALAY JÓZSEF – BARÓTI LAJOS 1879–1883. *A magyar nemzet története*. 1–4. Lampert Róbert (Wodianer Ferenc és fiai) Császári és Királyi Könyvkereskedése, Budapest.
- SZEKFÜ GYULA szerk. 1926. *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez (1790–1848)*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- SZENDE LÁSZLÓ 2012. Magyar király a német császári trónon. *Rubicon* 2012/11: www.rubicon.hu/magyar/oldalak/magyar_kiraly_a_nemet_csaszari_tronon (2018. 04. 13.)
- SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA – VIRÁGH LÁSZÓ 2001. Megzenésített magyar szitkozódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában. *Irodalomtudományi Közlemények* 105: 341–358.
- SZILI KATALIN 2010. Az első olaszoknak szóló nyelvkönyvről. Deáky Zsigmond, Grammatica Ungherese Ad Uso Degl' Italiani. Roma, 1827. *Magyar Nyelv* 106: 353–360.
- SZILI KATALIN 2014. Régi nyelvtanaink vándorló motívumainak nyomában (Adámi Mihály nyelvtanáról. In: KOROMPAY KLÁRA – STEMLER ÁGNES – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 148–165.

Did the kings of Hungary speak Hungarian?

Contributions on the status of Hungarian in royal courts

Due to well-known historical reasons, quite a few monarchs of Hungary were of foreign origin and their first language was not Hungarian. Hence, the simple issue (that is nevertheless significant for the culture and national self-respect of Hungarians) of whether the kings and queens of Hungary spoke Hungarian is surrounded by uncertainty and a number of conjectures. The author's aim is to collect the available pieces of information, to supplement them by some new pieces, and to inspire further studies of the issue. Relying on her experience and knowledge as a language teacher, she presents a coherent picture of the mastery or otherwise of Hungarian of kings who ruled the country for a substantial amount of time (and their spouses), filling in gaps in the relevant chapters of historical biographies in a number of cases.

Keywords: language acquisition, languages learning, mastery of a language, language teacher, language skills.

SZILI KATALIN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Beszermény és besermen

A mohamedánok magyar és szláv elnevezései a mongol hódítás évszázadában. 2. rész*

3. Most az idevágó cseh szavakra térünk rá, amelyekről a fentiekben már szó esett érintőlegesen. JAN GEBAUER ócseh szótárában – amelynek első kötete a 20. század elején került kiadásra – a *Beserměné* címszót szerepelteti, a szó jelentése pedig ’Bisurmani, Turci’ (SlStč. 1: 43; újabb ócseh kisszótár szerint ’mohamedáni; Turci’, MSS. 18). A szócikk szerint az ócsehben a *Bezzermene* (tbsz.) névforma adatolt, amely az Alexandreida (vagy Andreis) néven ismert verses elbeszélésben fordul elő (AlxB.). És érdekes módon a szócikk a *Bezzermenorum*-ra is hivatkozik, amely egy latin forrásban szerepel. Ami a GEBAUER említette *Bisurmani* szót illeti, megjegyzendő, hogy a cseh szókincsben ma már elavultnak tekinthető *bisurman* és *busurman* szavak léteznek, amelyeknek jelentése ’mohamedán, nekřest’an, nevěřící’ (PSJČ. 1: 134, 221; SSJČ.1: 188).

Először a cseh Alexandreidára kerítünk sort, amely Nagy Sándor makedón király életének verses feldolgozása egy ismeretlen cseh költő tollából, és több kéziratban maradt ránk hosszabb-rövidebb töredékben. A cseh költő Gautier de Châtillon (1135–1201) francia költő latin epikáját Nagy Sándorról forrásul használta fel. A költeményében, amelyben cseh nevek és helynevek is szerepelnek, a cseh királyság akkori politikai viszonyai is tükröződnek. Az egyik kéziratban (AlxB. = Zlomek Budějovický) – amely a 14. század első negyedéből való – felbukkan a *Besermené* szó, és ennek magyarázatául a következőt adta meg a szöveg kiadója, VÁCLAV VÁŽNÝ: „Bisurmani, Turci, mohamedáni, nekřest’an, nevěřící” (Alexandreida 208, 220). E szómagyarázat vélhetően GEBAUER szótárának hatására született. A költemény szóban forgó részében („leč bud’ Litva, leč Tateři, kakž sů menováni kteři, *Besermené* nebo Prusi, leč nepotvirzení Rusi”) Alexandreida 117–118) a költő a cseh királynak a hitetlenek (litvánok, tatárok, besermenek, poroszok és szakadár [nem egyesült] ruszok) elleni hadjáratairól szól – Nagy Sándor Babilonban való győzedelmes bevonulását párhuzamba állítva. Az idézett szöveg a mai helyesírásra van átírva modern interpunkcióval, és a kéziratban nem a *Besermené*, hanem – ahogy GEBAUER hivatkozott rá – a *Bezzermene* névforma (TRAUTMANN 1916: 44) fordul elő. És ezzel kapcsolatban az ócseh szöveg kiadója, REINHOLD TRAUTMANN (1916: 57) glosszáriumában ’die Bisurmanen’ német jelentését adja meg, bár kétségtelen, hogy egy ilyen német szó a németajkúak számára nem könnyen érthető.

A 19. század végén FRANTIŠEK PRUSÍK (1896: 54) abból a feltevésből kiindulva, miszerint a középkorban a Hvárezm lakóit *Besurmen*-eknek (*Besurmené*-nek) vagy *Besermen*-eknek (*Besermené*-nek) hívták, arra gondolt, hogy ők hamar

* A tanulmány első részét l. MNy. 2018: 447–459.

felvették a muszlim hitet, és a 12. században gyakran megtámadták a szomszéd területeket, így nevük a nyugati keresztény országokig elterjedhetett. PRUSÍK szerint – aki nem hivatkozik KARAMZIN fent említett hasonló nézetére – innen tudta a nevet a cseh költő, és nem Gautier de Châtillon latin művéből, amelyben e név nem szerepel, hanem csak *Parthia*, *Carthago* és *Hispania*. MIROSLAV ŠVÁB (1990: 146–148), aki szintén összevette a cseh Alexandreida fentebb idézet sorait Gautier de Châtillon latin műve párhuzamos szöveghelyével, posztumusz írásában úgy vélekedett, hogy a francia költő említette *Hispania*, amely akkoriban – a 12. század második felében – muszlim uralom alatt állt, ihletet adott a cseh költőnek arra, hogy a cseh viszonyokra vetítve a *besermen*-t (a *Bezzermene*-t), az iszlám hívőit iktassa be a költemény kérdéses helyébe. Igaz, hogy a költőnek szüksége volt mindenesetre olyan cseh szóra, amely a hitetlenek csoportját jelöli, és beleillik a cseh király pogánytérítő tetteit ábrázoló sorokba. A választás azért nem esett a *Saraczeny* elnevezésre, amely többször (*na saraczenského krale*, *Saraczenstwa*, *Sarraceni*) előfordul az Alexandreidában, mert ezt a szót a cseh költő a görögök ellensége, vagyis perzsák jelölésére használta (BIELFELDT 1951: 190). Így a választás a *Bezzermene*-re esett. Nem vitás, hogy a csehek – akik számára a vers megértése nem járt nehézségekkel – ismerték a szót, különben a költő nem is használta volna a költeményében, ami azt is jelentheti, hogy a *Bezzermene* szó már gyökeret vert a csehben a 14. század előtt. Az sem lehetetlen, hogy a II. Ottokár 1260-i állítólagos levele ismert volt számára is, amelyre a későbbi krónikákban is történik hivatkozás. E levélről a következőkben lesz szó.

ŠVÁB (1990: 146–150) – aki szerint az Alexandreida a 13. század végén keletkezhetett – a 20. századi szakirodalomban uralkodó nézetet elvetette, miszerint az alexandreidabeli *Besermené* a ’törökök (csehül *Turci*)’ jelentéssel is bír (l. még HLAVÁČEK 2008: 176). Joggal felhívta a figyelmet arra, hogy a kérdéses szó a ’mohamedánok’, a kereszténység szempontjából pedig a ’hitetlenek’ jelentéssel szolgál. Egyúttal megemlítendő, hogy a „Turci”-féle szómagyarázat még régebbi cseh hagyományra megy vissza, hiszen például az 1845-ben megjelent Wýbor z literatury české című könyvben, amelyben az Alexandreida is megtalálható, a „*Besermené*, tak nazýwání jsau Turci Chowaresemšti”-féle magyarázat szerepel, amely PAVEL JOSEF ŠAFAŘÍK tolaból való (Wýbor 1845: 166, 1205). Az, hogy *besermen*-eknek hívták a hvárezmi törököket, ismételten eszünkbe juttatja KARAMZIN fentebb említett nézetét.

3.1. Ezek után a GEBAUER által idézett *Bezzermminorum* kérdését vesszük szemügyre. GEBAUER bizonyára az ócseh *Bezzermené* szó latinosított alakját látta a *Bezzermíni*-ben, amelyről II. Ottokár cseh király IV. Sándor pápának 1260. október 8-án intézett levelében történik említés. Itt a IV. Béla oldalán harcoló szláv, székely, vlach stb. csapatok között szerepelnek egymás mellett a *Bezzermíni*, *Hysmahelítai* és *scismatici* elnevezésük is. A kérdéses levél, amely a Druhé pokračování Kosmovo néven ismert kompilációs mű egyik részében, az Annales Otakariani (Přiběhy krále Přemysla Otakara II.) című részbe van beiktatva. A levél meglehetősen részletesen beszámol II. Ottokár cseh király IV. Béla magyar király fölött aratott 1260-as győzelmről. Most a levélnek csak a témánk szempontjából fontos részét idézem: „quod adversus Belam et natum eiusdem Stephanum,

Ungariae reges illustres, et Danielelem, regem Rusiae, et filios eius, et ceteros Ruthenorum ac Tataros, qui eidem in auxilium venerant et Boleslaum Cracoviensem et Lestkonem iuvenem, Lasiciae duces, et innumeram multitudinem inhumanorum hominum Comanorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et Walachorum, *Bezzerninorum* et Hysmahelitarum, scismaticorum etiam, utpote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haereticorum” (FRB. 2: 315–318; MGH. SS. 9: 184–186).

JERNEY JÁNOS (1844: 121), aki 1844-ben összegyűjtötte a magyarországi mohamedánokra vonatkozó forrásokat, úttörő munkájában az említett levél idevonatkozó helyét is idézte, de figyelme csak az izmaelitákra irányult, ami bizonyára annak köszönhető, hogy az általa idézett latin szövegben³ nem *Bezzerninorum*, hanem a *Bezzenninorum* névforma szerepelt, és ez utóbbi alatt a későbbi munkájában (JERNEY 1851: 1: 232) a besenyőket értette (hasonlóképpen BALÍČ 1964: 20). A magyar tudós figyelmét elkerülte, hogy FEJÉR GYÖRGY már 1829-ben a levél szövegét kiadta, és a *Bezzenninorum*-ot szintén a besenyőkre vonatkoztatta (CD. 4/3: 15). JERNEY nézetével kapcsolatban D. A. RASOVSKIJ (1933: 45, 288. jegyz.; HRBEK 1955: 217; GÖCKENJAN 1972: 56–57) hivatkozva a fent említett FRB.-ra megjegyzi, hogy itt ’muszlim’ jelentésű elnevezésről van szó, amely talán a hvárezmiekre vonatkozik. KORDÉ ZOLTÁN (1990: 20) pedig – FEJÉR forrásgyűjteményére támaszkodva – úgy vélekedik, hogy a besenyők harcoltak az 1260. évi morvamezei csatában.

JOSEF EMLER – aki a FRB. 2. kötetének kiadója is volt – az Annales Otakarianiból külön II. Ottokár levelét kiemelte, és ezt a cseh királynak IV. Sándor pápához 1260. október 8-án intézett leveleként sorolta be a RBM. 1882-ben megjelent második kötetébe (RBM. 2: 103–104, 271. sz.). Megjegyzendő, hogy ebben a szövegközlésben a *Bezzerninorum* névalak szerepel, és variánsaként a *Bezzerninorum* forma a lábjegyzetbe került. GEBAUER ebből a Regestából idézte a szóban forgó szövegrészt a lábjegyzetbeli *Bezzerninorum*-mal együtt. Korábban, 1851-ben RUDOLF KOEPKE egy, a 14. század 40-es éveiből való – ránk maradt legkorábbi – kézirat (G5) alapján közölte a szöveget, amelyben a *Bezzerninorum* névalak szerepelt, de lábjegyzetéből kiténik, hogy a *Bezzerninorum* névformában a besenyőket látta (MGH. SS. 9: 185, 9. jegyz.). EMLER az 1874-es forrásgyűjteményben ezenkívül még két későbbi kéziratot is figyelembe vett, amelyek valamelyikében feltehetőleg a *Bezzenninorum* névforma fordulhatott elő. Nem kizárt, hogy EMLER később elfogadva KOEPKE véleményét és éppen ennek megfelelően a *Bezzenninorum* formát ítélte helyesnek az 1882-es munkájában. Ennek hatása érződik a későbbi szakirodalomban, hiszen az 1260-i morvamezei ütközet kapcsán néhány kutató (CHALOUPECKÝ 1930: 159; FLORJA 1989: 187; HARDI 2011: 201) az EMLER-féle Regestára hivatkozva a besenyőket szerepelteti IV. Béla csapatai között.

³ A kérdéses latin szöveg pedig GELASIUS DOBNER (MHB. 3: 229) által 1774-ben közölt Přibík Pulkava z Radenina (†1380) cseh krónikájából származik, amelynek forrásul szolgáltak korábbi krónikák és oklevelek is (NECHUTOVÁ 2007: 166). Pulkava krónikája újabb – 1987-es – cseh fordításában, amelyet MARIE BLÁHOVÁ készített egy kézirat alapján, a szóban forgó név a *Besermenŭ* (gen. < *Besermenŭ*) formában szerepel (KDK. 367).

A FRB. 2. kötetében közölt Annales Otakarianinak párhuzamos cseh fordítása V. V. TOMEK tollából való, aki a „Bezermíny a Ismaelité” szavakkal ültette át a *Bezzermíny et Hysmahelitae*-t. A későbbi cseh fordítások is ugyanígy járnak el, amelyekhez olyan megjegyzést fűznek hozzá, miszerint az előbbieket talán „bisurmané, t. j. mohamedáni, nevěřící”, az utóbbiak valamiféle vándornép, mármint Ismael bibliai ivadékai voltak, leginkább cigányok (PKPO. 1947: 14, 86, a vonatkozó rész KAREL HRDINA munkája; PK. 126, 227, 228; a vonatkozó rész MARIE BLÁHOVÁ munkája). Mindenesetre ezek a fordítások annak jelei is, hogy nem a *Bezzeniorum*, hanem a *Bezzermínorum* névforma talált elfogadásra.

MARIE BLÁHOVÁ (1974: 20, 27; PK. 208, 213) szerint, aki a Druhé pokračování Kosmovo keletkezését a 13. század utolsó évtizedére, de legkésőbb a 14. század elejére helyezi, az Annales Otakarianiban található 1260-as elbeszélést – amelybe benne foglaltatik a cseh király levele is – olyasvalaki írta, aki jól informált és talán a hadjárat résztvevője volt. Valamint a levél szövegének ismerete olyan valakire mutat, aki a királyi udvar ügyeibe be volt avatva. Elmondható, hogy az illető valóban jól volt informálva, a cseh király ellenfeleinek névsorát össze tudta állítani a levélben, ami a hadjárat résztvevőjeként sem könnyű feladat. Eleve nehezen képzelhető el, hogy a levél készítője – vagy informátorai – a magyar király csapatainak különféle etnikai összetételét (a tatárok, kománok és különféle szlávok mellett még a görögök, bolgárok, rácok [szerbek] és bosnyákok, ráadásul izmaeliták meg *bezzermíny*) számon tudta volna tartani, ami inkább retorikai és irodalmi megjelenítésnek tűnik, sőt az is kétséges, hogy maga a magyar király valóban ezeket össze tudta volna gyűjteni a királyságán belülről meg kívülről is és a cseh király ellen fordítani 1260-ban. Ilyen körülmények között feltételezhető, hogy egyfajta „magyar dosszié” feküdt a levél készítőjének asztalán, amely mintául szolgált az állítólagos levél összeállításakor. Kevésbé kézenfekvő azonban, hogy a „magyar dossziében” a *Bezzermíny* elnevezés szerepelt volna, amely a korabeli magyarországi latin forrásokban egyszer sem fordult elő kivéve a *Bezermen*-féle helyneveket.

Ezektől a találgatásoktól függetlenül sok kétség nem fér ahhoz, hogy az Annales Otakariani ráánkmaradt legkorábbi kéziratában a *Bezzermínorum* szerepelt, és ebben nem nehéz felismerni az ócseh *Bezzermene* szó tükröződését. Ez a körülmény nem erősíti meg, hanem inkább csökkenti a cseh király levelének hitelességét. Ha fontolóra vesszük, hogy a levél csak a krónikás előadásában maradt meg, és a levél stílusa okiratszerűtlenül el van túlozva (vö. ANTONÍN 2017: 111, 7. jegyz., 150–151), aligha kételkedhetünk abban, hogy a levél ebben a formában sosem volt elküldve a cseh király udvarától Rómába (ŠEBÁNEK–DUŠKOVÁ 1956: 255; a vonatkozó rész JINDŘICH ŠEBÁNEK munkája). Nem meglepő tehát, hogy a levelet nem vették be az 1974-ben, illetve 1982-ben megjelent Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae 5. kötete 1. (1253–1261) füzetébe, sem pedig a 3. (1253–1278) füzetébe. BLÁHOVÁ (1993: 85) későbbi írásában a levelről úgy vélte, hogy az talán hamis (l. még NECHUTOVÁ 2007: 92; KOMENDOVÁ 2017: 252–253). Igaz ugyan, hogy néhány forráskiadványba bekerült a levél regeszta formájában, de nem felejtették el a hamisítványt vagy a gyanúsat jelölő helyezni mellé (CDES. 2: 458, 658. sz.; EO. 1: 203., 231. sz.). A levelet valószínűleg nem 1260-ban, hanem később, utólag foglalták írásba „a magyar dosszié”-ra is támaszkodva.

3.2. Erre a híranyagra, mint a cseh király IV. Sándor pápához intézett levélre gyakran történik hivatkozás – amint ahogy már erről érintőlegesen szó esett a fentiekben – a Közép- és Kelet-Európa történetírásában a Kressenbrunni csataként (ma Groißenbrunn, Alsó-Ausztria) ismert 1260-as hadiesemény leírása során, sőt egyes kutatók IV. Béla hadereje összetétele kapcsán is hűen idézik a levél sorait. Ízelítőül néhány példára hivatkozunk. A szóban forgó szöveghelyet PAULER GYULA (1899. 2: 236; l. még SZENDE 1999: 294; vö. MÁTYÁS 2014: 319, 30. jegyz.) a „böszörmény és izmaelita” szavakkal ültette magyarra, de nem bocsátkozott az idevágó kérdés taglalásában. VÁCLAV NOVOTNÝ (1937. 1/4: 83–84) pedig klasszikus munkájában a „Besermené čili Turci, a Ismaelité” szavakat szerepeltette azonosítván így a *Bezzermeni*-t a törökökkel. A cseh *Besermené* törökökkel való azonosítása – amint láttuk – nem helyénvaló. PETR KLUČINA (1981: 321, 7. és 8. jegyz.) szerint „Besermenen (Besermianen): Ein zu den Tataren zählendes Mischvolk mohammedanischen Glaubens”, és az izmaeliták pedig török mohamedánok, akik Magyarországon a 14. századig a kereskedelem nagy részét kezükben tartották. KRISTÓ GYULA (2003: 178) az 1260-as hadi esemény kapcsán írja, hogy „A magyarok oldalán sorakoztak fel a kunok, a halicsi oroszok Danyiló vezetésével, lengyel fejedelmek, székelyek, románok, mohamedán vallású izmaeliták, a déli területekről szakadár bolgárok, szerbek, boszniaiak és görögök”. A történész a *Bezzermeni et Hysmahelitae*-ből – úgy látszik – a „mohamedán vallású izmaeliták” kifejezést hozta létre. MIKA NORBERT (2008: 62) a „Besarawowie (sic!), Izmaelici” kifejezést használja a levél lengyel fordításában. PETER ROHÁČ (2016: 32) szlovákul a „Besermi, Izmaeliti” kifejezéssel él, és szintén nem bocsátkozik az ennek mivolta taglalásában. A „бесермены и исмаилиты” található VITALIJ KOVALJOV (2005: 60) orosz nyelvű tanulmányában, bár – kiváltképpen Danilo halicsi „király” szerepeltetése kapcsán – nem veszi be szó szerint a cseh király levelét. JOSEF ŽEMLIČKA (2011: 111–112) a levelet „állítólagos” jelzővel látja el rámutatva a tendenciózus voltára, és a különböző népek sorát idézve („Besermené a Ismaelité”) megjegyzi, hogy a levél a cseh király egész küzdelmét a jó keresztényeknek a nem keresztényekkel való harcként ábrázolja.

A levélre egyébként nemcsak kifejezetten a Kressenbrunni csata vonatkozásában történik hivatkozás a szakirodalomban. Az ott említett népek közül, amelyek IV. Béla oldalán vonultak hadba, némelyikük felkelti a kutatók figyelmét saját témájuknak megfelelően, például a balkáni népek (bolgárok, szerbek, boszniaiak és görögök) részvételét a morvamezei csatában kapcsolatba hozzák IV. Béla veje, Rostislav macsói bán tevékenységével (DARKÓ 1933: 17; ACHIM 2008: 144; HARDI 2011: 201–202). Továbbá a románság (*Walachi*) megemlítése is foglalkoztat egyes kutatókat (ARMBRUSTER 1990: 76; POP 2011: 86). A cseh király állítólagos levele nem került el azoknak a kutatóknak a figyelmét sem, akik az Árpád-kori katonai segédnépek, valamint a muszlimok kérdésével foglalkoznak. Egyes kutatók a *Bezzermeni*-ben nemcsak a mohamedánokat, hanem konkrét etnikumot (SCHÜNEMANN 1924: 111), nevezetesen a hvárezmieket látják (HRBEK 1955: 217; GÖCKENJAN 1972: 56–57; LEWICKI 1984: 1018, 1021; vö. NORRIS 1993: 28). NORA BEREND (2001: 141; l. még KARÁCSONYI 1913: 17) pedig a középkori Magyar Királyságban élő főleg három (zsidó, muszlim és komán) nem ke-

resztény etnikai csoportot tárgyaló könyvében a kérdéses levélre utalva csak annyit jegyzett meg, hogy IV. Béla hadseregében muszlim katonák voltak 1260-ban.

A levél szerzője asztalánál feltehetően nemcsak olyan anyag vagy minta fekdühetett, amely a magyar királyság szomszédjainak elsősorban vallási viszonyairól ad felvilágosítást – és amelyet a fentiekben „magyar dossziénak” neveztünk –, hanem hiteles dokumentumok is, amelyek az 1260-as eseményekre vonatkoznak. A kérdéses levélnek ugyanis hitelt érdemlő része is van, amelyből arról értesülünk, hogy a cseh király inkább Roland pozsonyi nagy ispán révén („a magno comite Rulando et Posonio”) neki (a cseh királynak) eljuttatott ajánlat szerint inkább békeszerződést fog ismét kötni a magyar királlyal, királynéval és Béla ifjabb királlyal, minthogy a magyar királyság elpusztításával és meggyengítésével a tatárok bejutását országába elősegítse (FHB. 2: 317–318; MGH. SS. 9: 185; vö. PAULER 1899. 2: 239; SZENDE 1999: 300). Ismeretes ugyanis, hogy ezekben az időkben a Rátót nembeli Domokos fia, Roland volt a pozsonyi ispán és egyben nádor (ZSOLDOS 2011: 348–349).

3.3. Arról, hogy IV. Béla ezekben az időkben milyen kapcsolatban állt a nem katolikus hitű népekkel, maga a magyar király árulja el IV. Ince pápához 1247 táján (ZSOLDOS 2005: 191, 49. jegyz.) intézett levelében (VMHH. 1: 230–231, 440. sz.; magyar fordítása: ÁAL. 156–157), amelyben a tatárok újbóli támadásától tartva segítséget kért a pápától szólva arról is, hogy a királyságát hitetlen népek, ruthénok, brodnikok, bolgárok és bosznyák eretnekek veszik körül („et quasi ovile sepibus sit diversis infidelium generibus circumseptum, utpote Ruthenorum, Brodnicorum a parte orientis; Bulgarorum et Boznensium hereticorum a parte meridiei”). Arról is ír, hogy országa keleti szomszédjai, mint Rusz, Kománia, a brodnikok, Bulgária („sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria”) a tatárok adófizetői lettek (nem kizárt, hogy a *Ruscia* a *Rascia* elírása, és a Rácországra vonatkoztatandó). A tatárok támadása elhárítása érdekében két lányát a rutének két hercegéhez, a harmadikat Lengyelország hercegéhez adta nőül, továbbá a kománokat befogadta országába, és elsőszülött fiát komán lánnyal házassította össze, így most pogányokkal védelmezteti a királyságát. És egyedül a jeruzsálemi ispotályosok házájától kapott segítséget, amely tagjai fegyvert fogtak a pogányok és szakadárok ellen királysága és a keresztény hit védelmére („contra Paganos et Scismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christiane”). A magyar király azonban bölcsen hallgat arról, hogy a tatárjárás után is országában gazdasági szempontból nem jelentéktelen muszlim lakosság van, melyből a király inkább több hasznot húzott, mint kárt szenvedett. IV. Orbán pápa IV. Bélának 1263-ban írt leveléből arról értesülünk, hogy a pápa megintette a királyt a zsidó és szaracén kamaraispánok alkalmazása miatt (HÓMAN 1916: 466; GÖCKENJAN 1972: 79–80; BEREND 2001: 161). A 13. század utolsó negyedének helyzetét szimbolikusan szemlélteti az, hogy az 1279-ben Budán tartott zsinat végzései (125-ös caput) szerint adók beszedésére vagy bárminemű más közhivatalba zsidókat, szerecseneket, izmaelitákat, szakadárokat vagy bárki mást, aki katolikus hittől idegen („Judaeis, Saracenis, Ismaelitis, schismaticis seu quibuscumque aliis, ab unione Fidei Catholice alienis”), ne nevezzenek ki (KOHN 1881: 548; HÓMAN 1916: 466; BEREND 2001: 161–162). Megjegyzendő, hogy a *Saraceni* és az *Ismaelitae* ezekben az időkben ’muszlim’

jelentésű szinonimává vált a magyarországi latinságban (JERNEY 1844: 104–105; KOSSÁNYI 1933: 310; BENKŐ 1970: 165).

II. Ottokár levele fogalmazójának egyik célja az lehetett, hogy a cseh király győzelmét dicsőítse a magyar király fölött, akinek a kereszténység védelme érdekében tett korábbi óvintézkedései – bevonva a hitetleneket, a katolikus hit ellenfeleit – mind a kereszténység rovására szolgálnak 1260-ban. A cseh írnok nem a *Saraceni*-t – amelyet az Alexandreidában a cseh költő a görögök ellensége, vagyis perzsák jelölésére alkalmazott –, hanem feltehetőleg tudatosan a *Bezzermeni* (< cseh *Bezzermene*) szót helyezte a *Hysmahelitae* mellé. A cseh király 1260-as levelében említett névsor – kisebb-nagyobb eltérésekkel – valamiféle állandósult szókapcsolatnak tűnik, amikor a nyugati krónikások a magyar királyok haderejének összetételét kívántak leírni, amelyben a szereplők zömmel nem a katolikus hit követői voltak.

Ide kívánczik hivatkozni Ottokar von Steiermark (Ottokar aus der Gaal) rímes krónikájára, amely – az 1260-as morvamezei ütközetrel kapcsolatban – IV. Béla seregében székelyeket (*Zókel*), vlachokat (*Walachen*), kománokat (*Valben*), szerbeket (*Sirven*), nyőgéreket (*Niugære*), törököket (*Turken*), tatárokat (*Tâtære*), rácokat (*Râzen*), bosnyákokat (*Pozzen*) és horvátokat (*Krawâten*) szerepeltet (Reimchr. 1: 98), ami jól összecseng a kérdéses levél névsorával (HUBER 1883: 59–60), bár nem szerepelnek benne a *Bezzermeni*/*Bezzermene* nevek, sem a muszlimokat jelölő más elnevezések. A hadiesemény után kb. fél évszázaddal később író krónikás – aki művéhez forrásul az Annales Otakarianit is felhasználta (Reimchr. 1: LVIII–LIX; a vonatkozó rész JOSEPH SEEMÜLLER munkája), és a szóban forgó részt valamikor 1308 előtt írhatta le (LIEBERTZ-GRÜN 1984: 115). A krónikás talán saját korának, a 13. század utolsó évtizedeinek eseményéről szerzett értesülései alapján csempészte be a nyőgéreket, akik IV. László sajátos – a kománokból álló – katonai alakulata voltak (NÉMETH [1953: 305] szerint az alakulat IV. Béla korában már megvolt; vö. LIGETI 1986: 411–412). IV. Honorius pápa 1287-es levele (VMHH. 354, 573. sz.; l. még 357, 573. sz., 362, 583. sz., 371, 595. sz.) szerint – amelyben négyszer fordul elő a „Tartari, Sarraceni, Neugerii et Pogani” frázis – IV. László a tatárok, szaracénok, nyőgerek és pogányok kárhuzatos társaságával összeszővetkezett (vö. NÉMETH 1955: 304, 306).

3.4. Mindez elvezet ahhoz a kérdéshez, mennyire fogadhatók el hitelesnek a cseh király állítólagos 1260-i levelében előadott események, kiváltképpen az ott szerepeltetett népek névsora? Amint láttuk, több kutató nem fejez ki kétséget erre nézve (l. még ORTVAY 1892: 14, 1. jegyz.), sőt egyesek a *Bezzermeni*-ben etnonimát látnak. Külön vizsgálatot igényel, hogy a levélben felsorolt etnikumok valóban részt vettek-e a morvamezei csatában, vagy a térség akkori etnikai és valósi viszonyai retorikus ábrázolásával van-e dolgunk. A Letopisy české (Annalium Pragensium pars 1. a. 1196–1278, amelyet a Druhé pokračování Kosmovo foglal magában) 1260-as elbeszélésében arról értesülünk, hogy a cseh király a magyarok ellen vonult, akik a korábban megkötött békét megszegték, és győzelmet arattak felettük, agyonverte a magyarok és más szaracénok ezreit („et multa millia Ungarorum et aliorum Saracenorum prostravit”, FRB. 2: 297; MGH. SS. 9: 177; l. még PK. 119) MARIE BLÁHOVÁ szómagyarázata szerint a *Saraceni* (cseh: *Saracéni*) általános elnevezés a keresztények ellenségeire keleten (PK. 231; vö.

ADAMOVIČ 2013: 106). Itt valóban nehéz csak a mohamedánokra vonatkoztatni a *Saraceni*-t, akik alatt nagy általánosságban a kereszténység ellenfelei értendők, persze köztük a kománok is, akik másutt név szerint szerepelnek az ütközet fő résztvevőiként. A *Chronicon rhythmicum Austriacum* is – amely 1270 körül keletkezett, és amelynek szerzője egy magyar származású klerikus lehetett (MÖSER-MERSKY 1965: 34) – az 1260-i morvamezei ütközettel kapcsolatos néhány sorban a magyarok szövetségeseiként csak a kománokat említi (MGH. SS. 25: 362; „multitudo Cumanorum qui venerant in auxilium regis Ungarie” CMTL. 46). Ennek nem mond ellent Salimbene de Adam olasz ferences barát közel egykorú krónikájának híradása sem, miszerint IV. Béla hadseregében 240 ezer lovas volt, akik különböző keleti népekből és pogányokból álltak („habens in exercitu suo diversarum orientalium nationum et paganorum CC^{ta}LX^a milia equitum”, MGH. SS. 32: 466 [F. 404^a]; vö. SZENDE 1999: 294, 198. jegyz.). A magyar király oldalán harcolók etnikai hovatartozásának kiderítése nehéz feladat lehet a hadjáratban részt vett csehek – köztük az 1260-as levél készítője vagy informátora – számára is. És talán kevesebb hitelt érdemel a cseh királynak a pápához 1260-ban állítólag intézett, valójában későbbi időkben írásba foglalt levelében található híradás az ellenfeleinek etnikai és vallási sokféleségéről.

4. Az ómagyar *beszermény*, az óorosz *besurmen/besermen* és az ócseh *Bezzermene* után most rátérünk Johannes de Plano Carpini ferences fráter úti beszámolójában említett *Bisermi* kérdésére, amellyel – amint láttuk – KARAMZIN már foglalkozott. A szerzetes jelentésében, amely több kiadásban és különböző nyelvű fordításokban látott napvilágot, négy helyen szerepel a *Bisermi* szó (V/25: *Bisermi*, V/26: *Bisermi*, IX/23: *Bisermi*, IX/49: *Bisermi*, PC. 1989: 270, 289, 314, 331).⁴ Egyes kutatók – amiről már feljebb szó esett érintőlegesen – erre a híranyagra támaszkodva úgy vélik, hogy a *Bisermi* nevet viselő nép létezett valahol Közép-Ázsiában, közelebből Hvárezmban. A *Bisermi* földrajzi hollétét, vallási és nyelvi hovatartozását jól illusztrálja a Carpini úti jelentésének következő sorai: „Bati... misit contra terram Altisoldani et contra terram *Bisermi*; hi enim Sarraceni erant, sed comanicum loquebantur” (V/25). A *Bisermi* nyelvét és vallását később ismét közli a ferences barát: „De terra Kangittarum intravimus terram *Bisermi*. Isti homines linguam comanicam loquebantur et adhuc loquuntur, sed legem sarracenicam tenent” (IX/23). Carpini továbbá közli, hogy ezen a földön egy nagy folyó van, amely mellett fekszik *Ianikint*, *Barchin* és *Ornas*, és volt egy uralkodójuk, akit *Altisoldan*-nak hívtak (PC. 1989: 269–270, 314; vö. SF. 69–70, 113; NF. 76, 99). A három helynév közül az első kettőt illetően a kutatók véleménye egységes, miszerint ezek Jangikentel és Barcsinnel (Barčīnlīy-kānt) azonosíthatók, amelyek mind a Szirdarja jobb partján találhatók északnyugat felől délkelet felé. Az *Ornas* azonosítása vitatott (PELLIOT 1973: 40–41; PC. 1989: 449–451; PC. 1995: 175, 492. jegyz.; OSTROWSKI 1998: 470–475). A személynév azonosítását illetően a kutatók inkább

⁴ A kéziratok közötti eltérés csak a második helyen van, de témánk szempontjából nem lényeges. Ismeretes, hogy az úti jelentésének van egy 8 fejezetből álló rövidebb és egy 9 fejezetből álló hosszabb változata.

Ġalāl ad-Dīn Mengübürtire (vö. PC. 1903: 283; PC. 1930: 147, 2. jegyz.; PELLIOU 1973: 39–40; PC. 1965: 164, 101. jegyz.; PC. 1989: 449, 46. jegyz.; PC. 1995: 174, 488. jegyz.; vö. még HT. 1965: 79; HT. 2002: 258), mint apjára, Alā al-Dīn Muḥammad hvárezmi sahra (PC. 1957: 218, 188. jegyz.) gondolnak.

Ami a *Bisermin*-t illeti, a Carpini jelentésére vonatkozó szakirodalomban már régen felmerült az a nézet – amely már KARAMZINNál megfigyelhető volt –, miszerint az elnevezés a ’muszlim’ jelentésű orosz szóval hozható kapcsolatba – amelynek különböző alakváltozatairól fentebb már említést tettem –, az átadó óoroszl névforma pontosabb meghatározása nélkül. Gyakran az orosz *busurman* szót hozzák fel (PC. 1930: 147, 3. jegyz.; PC. 1957: 209, 91. jegyz.; PC. 1965: 164, 101. jegyz.; PC. 1989: 449, 46. jegyz.; PC. 1995: 174, 489. jegyz.; l. még HT. 1965: 72; vö. PC. 1838: 104; PC. 1903: 283), amelynek korai, 13. századi előfordulása azonban – amint láttuk a fentiekben – a forrásokban nem adatolt.

A Carpini-féle *Bisermin* látszólag mint népnév bukkan fel, és bizonyára ennek köszönhető, hogy még időnként hallat magáról a szakirodalomban olyan nézet, amely feltételezi a 13. században a *Bisermin*-hez hasonló nevet viselő nép létezését a Közép-Ázsiában. Például IVAN HRBEK (1955: 217–219), aki elsőként érdemben foglalkozott Abū Hāmid al-Ġarnaṭī Magyarországról szóló híradásával, úgy vélte 1955-ös becses tanulmányában, hogy a Carpini által említett *Bisermini* és *Bisermini* földje alatt csakis a hvárezmiekről és Hvárezm értendő. A cseh tudós szerint meglepő lenne, hogy a hvárezmiekről, akiről Abū Hāmid ad hírt, mint a magyarországi muszlimok egyik csoportjáról, semmilyen említés nem történne az európai forrásokban. Világosan kifejezést adott annak véleménynek, miszerint a *Besermen* szó (és alakváltozatai beleértve a *böszörmény*-t is) a muszlimok általános megjelölésére szolgált ugyan, de emellett még egy különös jelentéssel bírt, nevezetesen a hvárezmiekről jelölőjeként volt használatban (l. még PC. 1957: 214, 134. jegyz.; GÖCKENJAN 1972: 56–57; Spotkanie 211, 166. jegyz.).⁵ HRBEK felhoz többek között három forrásadatot, és ezek kombinálásából az említett következtetésére jutott. Az egyik a II. Ottokár cseh király állítólagos levelében említett *Bezzermini*, amellyel már fentebb foglalkoztunk. A második a Carpini-féle *Bisermini*. Harmadik forrásadatként HRBEK említést tesz arról, hogy az Udmurt ASzSzK muszlim lakosai – akik sem votjákok (udmurtok), sem tatárok, hanem a korábbi hvárezmi kolóniák utódai lehetnek – még ma is (1955) a *besermen* nevet viselik. Megjegyzendő, hogy HRBEK nem vonta be a kérdés szemügyrevételénél az ócseh *Bezzermene* elnevezést, és aligha tért ki az óoroszl forrásadatokra. V. V. NAPOL’SZKICH (1997: 53–54; HT. 2002: 263–265) KARAMZIN fentebb említett nézetére hivatkozva úgy véli, hogy a 10–13. században Hvárezmban valamiféle felekezeti népcsoport létezett, amelyet *besermen*-nek (’muzulmán’-nak) hívtak.

⁵ GYÖRFFY GYÖRGY (1959: 54, 82. jegyz.) szerint a *böszörmény* név alatt, amely a mohamedánok magyar neve volt, nem valamely etnikumot kell érteni (l. még SZÉKELY 1974: 57; KRISTÓ 2003: 41), és az adatok nem támogatják HRBEK feltevését, aki a böszörményeket a kálizokkal, az izmaelitákat pedig a besenyőkkel azonosítja. CZEGLÉDY KÁROLY (1970: 254) ezzel szemben az Árpád-kori mohamedánokról szóló tömör írásában nem foglalt állást határozottan abban, hogy a *böszörmény* név csupán vallási megjelölés-e, és jelentésének pontos meghatározását aligha vélte lehetségesnek a gyér adatok miatt.

Ezen elnevezéshez megy vissza a Carpini-féle *Bisermi*, a magyar *böszörmény*, valamint az orosz *бесермен/бесурман*, amely a hajdani Volgai Bulgária lakossága bizonyos csoportjának neve és a besermjanek önelnevezése (*beserman*). Szerinte az iszlámmal együtt hozták a sajátos közép-ázsiai magánhangzós *besermen* szót, amellyel a Volgai Bulgária újonnan megtért muzulmánjai kezdték magukat nevezni már a 10. század elején. A ma finn-ugor nyelvet beszélő *beserman* népcsoport korai története alig ismert, és külön vizsgálatot igényel.

4.1. A másik – hasonló tartalmú ugyan, de jóval rövidebb – úti beszámoló, amelyben a kérdéses szó előfordul, a C. de Bridra szerzetes tollából való *Hystoria Tartarorum* néven ismert munka. Az egyik kézírata – amely az Yale Egyetem könyvtára által vásárolt, a Vinland-térképet és Vincent Beauvais *Speculum* historialéját is magában foglaló kéziratgyűjteményben található – 1965-ben látott napvilágot nyomtatásban (a fordítás angolul, majd lengyelül, oroszul és japánul is hozzáférhető, és a latin szöveget azóta többször is kiadták; HT. 1967; HT. 2002: 77–98). A másik kéziratot, amely a Yale-i kéziratnál körülbelül száz évvel korábban, 1340 körül keletkezett, 2006-ban GREGORY GUZMAN (2006: 23–25) fedezte fel egy luzerni könyvtárban, de ő nem vállalkozott a két kézirat szövegének összevetésére. Nem sokkal később ADAM KRAWIEC vállalkozott erre, aki szerint a luzerni kézirat általában helyesebb olvasatokat kínál, és felhívta a figyelmet arra, hogy az eddig C. de Bridra néven ismert szerző neve (SCHMIDT 2013: 195; WERNER 2016: 83) C. de Bridra-nak javítandó (KRAWIEC 2008: 160). A luzerni kézirat szerint C. de Bridra azt foglalja röviden írásba, „amit a tatárokról rendünk tiszteletre méltó frátereitől megtudtam”, azaz Carpinitól, a lengyel Benedictustól és a cseh Ceslaustól („que de Tartaris intellexi a venerabilibus fratribus nostri ordinis [...] fratre videlicet Iohanne [...] et fratre Benedicto Polono et fratre Ceslao Boemo”, KRAWIEC 2008: 159). A yale-i kézirat kérdéses szöveghelye nehezen volt értelmezhető (HT. 1965: 40–41, 54; PLEZIA 1970: 20; Spotkanie 1993: 83, a vonatkozó rész JERZY STRZELCZYK munkája; SCHMIDT 2013: 195; WERNER 2016: 86), de most már bizonyos, hogy C. de Bridra nem vett részt a mongóliai misszióban, annak ellenére, hogy jelentésében olyan mongol szavak s kifejezések és azok latin nyelvű magyarázatai szerepelnek, amelyek Carpini művében nem találhatók meg.

Ami a kérdéses szónkat illeti, C. de Bridra művében háromszor szerepel: *Berezemitas*, *Bisermenorum*, *Bizerunhte*. Ezeket a névformákat – Carpini úti beszámolója alapján – a szövegközlésnél a következőképpen javították: *Bisermi*, *Bisermenorum*, *Bisermi* (§. 20, §. 24, §. 30; HT. 1965: 73, 79, 85; TH. 1968: 15, 18, 22; HT. 2002: 84, 86, 89)⁶. Témánk szempontjából csak annyit jegyeznék meg, hogy C. de Bridra *Bisermi* vonatkozású szövegrésze közül az elsővel (§. 20) párhuzamos szöveghely nincs meg Carpini beszámolójában. És ebből arról értesülünk, hogy a hadsereg, amely Dzsocsival, Dzsingisz kán fiával nyugatra vonult, először meghódította a *türkmen*-nek (*Terkemen*) nevezett földet, továbbá a *Bisermi*-ket (*deinde Bisermi*) – a luzerni kézirat alapján; KRAWIEC 2008: 161; vö. HT. 1965: 73; HT. 1967: 15; HT. 2002: 84), azután a kangit-akat, és végül behatolt kipszak (*Cuspcas*) országba, azaz Komániába. Ezen hadiesemény – ha

⁶ ALF ÖNNERFORS (HT. 1967: 15, 18., 22 ; l. még HT. 2002: 84, 86, 89) hasonlóképpen járt el a *Bisermenorum* alak megtartásával a szövegkiadásában.

leírása hitelt érdemel – a Kalka mellett 1223-ban történt csatának (vö. KOVÁCS 2014: 141–143; FONT 2016: 45–60) az előzményeihez tartozik. A többi két szövegrész (§. 24, §. 34) pedig Carpini úti jelentésének ide vágó szöveghelyének nagyjából megfelel. C. de Bridra érthető módon Carpinihez hasonlóan népnévként kezeli a szóban forgó elnevezést.

4.2. Carpini közli (IX/49; PC. 1989: 331, 398–399; NF. 107), hogy Batunál egy szuzdali rusz – aki komán származású és keresztény volt –, valamint Gűjük kánnál pedig Jaroszlav fejedelem *Temer* nevű *miles*-e volt Carpini tolmácsa (PELLIOT szerint *Temer* egy megkeresztelt komán, neve pedig törökül *Tämür*; PELLIOT 1973: 69; PC. 1989. 491–492, 63. jegyz.). A mondott Jaroszlav – aki vel a ferences barát találkozott Karakorumban 1246-ban, és aki Mongóliában halt meg – vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem volt. És ezenkívül még egy másik Jaroszlavval is találkozott Carpini a hazafelé visszaúton a kománok országában (GORSKIJ 2014: 118). A Carpini vezette küldöttségnek – amely ezenkívül különböző rusz fejedelmekkel is találkozott utazás közben – a keleti szláv nyelvvél való gyakori érintkezése témánk szempontjából nem hagyható figyelmen kívül (vö. HT. 1965: 43–44). Nemcsak Ruszban, hanem vélhetően éppen a *Bisermin*-ek földjén vagy annak közelében is hallhatta Carpini a *besermen* szót a keleti szlávoktól, hiszen elmondása szerint a hazafelé vezető úton a *Bisermin*-ek földje felé, Jangiként városában („In reversione in terram *Biserminorum*, in civitate Ianikint”) szuzdaliakkal találkozott. A *bisermin* névforma nem mutatható ki a korabeli óorosz forrásokban, és valószínűleg az óorosz *besermen* torzult alakjával van dolgunk. A keleti szláv tolmácsok vélhetőleg használták a *besermen* szót ’muszlim’ jelentésben Benedictus Polonus és útítársai társaságában. Számukra a szó megértése vajon járt-e nagy nehézségekkel?

Ebben a vonatkozásban figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Carpini missziójának több cseh vonatkozása is van. Először is a ferences barát beszámolója szerint Lyonból elindulva a cseh királyhoz ment, akinek tanácsára meglátogatta a lengyel hercegeket (IX/2; PC. 1989: 302, 379; NF. 92). C. de Bridra minorita szerzetes jelentését Bogusław (*Boguslaus* < *Bogudaus*) fráternek, a ferencesek cseh- és lengyelországi tartományfőnökének („Reverentissimo patri, fratri Bogudau ministro fratrum minorum in Boemia et Polonia degencium”, KRAWIEC 2008: 160; vö. HT. 1965: 55; HT. 1967: 3; HT. 2002: 77; PLEZIA 1970: 19, 34–35) ajánlotta, és jelentéséből továbbá arról is értesülünk, hogy a küldöttség tagjai között Benedictus Polonuson kívül Ceslaus Boemus is volt (HT. 1965: 55; HT. 1967: 3; HT. 2002: 77, 99). Ismeretes, hogy az 1247-ben Znojmban tartott káptalanban Bogusławot (1247–1251) választották új tartományfőnöknek (HT. 1965: 40; KARCZEWSKI 2012: 51, 468). Benedictus Polonus – akit Carpini maga mellé vett tolmácsként Wrocławban – útjáról készült rövid jelentésében arról szól, hogy IV. Ince pápa Plano Carpinit egy másik rendtársával együtt küldte a tatárokhoz Lyonból (SF. 135; PC. 1930: 265; NF. 109; l. még Prologus 3; PC. 1989: 228, 338; NF.58, 109). Ezen meg nem nevezett szerzetes neve az 1370 táján készült ferences rendtörténetről szóló krónikában megtalálható, amely szerint 1245-ben Ince pápa „misit ad regem Tartarorum fratrem Iohanne de Plano Carpini et fratrem Stephanus Bohemum” (ChOFM. 266; ChOFM. 2010: 360–361). Erre a híradásra

is utalva GEORGE D. PAINTER (HT. 1965: 35–36) – aki C. de Bridra szövegét elsőként közölte angol fordítással és gazdag kommentárral ellátva – jelentős dolognak véli, hogy Carpiní útítársainak a két cseh és a lengyelt választotta – akik a Cseh- és Lengyelországban újonnan létrejött ferences rendi provincia fennhatósága alá tartoztak –, és számíthatott az ő tapasztalataikra és a szláv nyelvtudásukra. Mivel C. Bridra nem említi, hogy műve készítésekor Stephanus Bohemusra támaszkodott volna, ő lehetett az – ahogy eddig is sejtették –, aki megbetegedett valahol a kománok országában (SF. 135; PC. 1930: 266; NF. 109; l. még PC. 1989: 331, 399; NF. 107), és nem folytathatta utazását tovább keletre. Feltehető, hogy Ceslaus Boemus Prágában csatlakozott Carpiníhez, és vele együtt tovább utazott Mongóliáig, bár sehol máshol nem esik szó róla (az ő részvételét a küldöttségben kétségbe vonja B. B. SZCZEŚNIAK [1966: 374]). Az sem kizárt, hogy Ceslaus Boemus a megbetegedett Stephanus Bohemusszal együtt maradt, vagy esetleg a két cseh alatt egy személyt kell értenünk (vö. PLEZIA 1970: 21; LIŠČÁK 2015: 21, 76–77, 248, 343).

Benedictus Polonus – akire C. de Bridra beszámolójában kétszer is hivatkozik (§. 18, §. 28) – vélhetőleg a Cseh királysággal szomszédos Szilézia lakosa volt, és mint tolmács poliglott lévén ismerhette a cseh *Bezzermene* szót. Ebből kifolyólag a lengyel szerzetes, aki talán korábban is folytatott hitterítő tevékenységet Ruszban (vö. PLEZIA 1970: 23, 34; KARCZEWSKI 2012: 256–257), amúgy is értette a keleti szláv *besurmen* és *besermen* szavakat. Úgy vélem, hogy éppen ennek megfelelően Benedictus – aki egészen Mongóliáig utazott Carpinivel – elbeszélésében nem tesz említést a *Bisermini*-ről. Ennek oka ugyanis egyszerűen annak tudható be, hogy Benedictus a szót, az óorosz *besermen*-t joggal ’muszlim’ jelentésű közzszónak tartotta szemben Carpinivel (és C. de Bridrával), aki viszont népnévnek hitte félreértés következtében. Ezen vélemény alátámasztására érdemes hivatkozni Benedictus jelentéséből a következő szöveghelyre, amely jól összecseng Carpiní fentebb idézett passzusaival: „Post terram Kangitarum venerunt Turkyam, ubi primo invenerunt magnam civitatem Iankynt, facientes circa decem dietas per eandem Turkyam; habet autem Turkyam legem Machometi. Post Turkyam intraverunt terram que vocatur Karakytai” (SF.138). A két úti jelentés vonatkozó részének összevetéséből kitűnik, hogy a Carpiní által említett *terra Biserminorum* nagyjából megfelel *Turky*a-nak Benedictus Polonus jelentésében. Az is szembeötlő, hogy Benedictus elmondása szerint *Turky*a lakosai Mahomed törvényét követik, Carpiní szerint a *Bisermini* a szaracén törvényt vallják (a két beszámoló kérdéses szövegrészének összehasonlítása már M. d’Avezacnál [PC. 1838: 106–107] található).⁷ *Turky*a, illetve a *terra Biserminorum* lakói mohamedánok voltak – bár Carpinínál a *saracenus* szó nem mindig vonatkoztatható a muszlim hitre (VALTROVÁ 2011: 100–101) –, és a kanglik (*Kangitae*) és a karakitájok között a Szir-darja vidékén terült el. Ebből arra lehet következtetni, hogy Carpiní, illetve Benedictus a mongol uralom alá került egykori Hvárezmi

⁷ Egyúttal megemlítendő, hogy Rubruk Willelmus ferences barát úti jelentése szerint a volgai bolgárok a legvadabb szaracénok (muszlimok), szigorúbban tartják Mohamed törvényét (vallását, *legem Machometi*), mint bárki más (XIX/3; SF. 212; NF. 147).

birodalomnak csak északi területéről szól, éppen azon vidékről, amelyen keresztül utaztak keletre Mongóliáig és majd vissza nyugatra hazafelé.⁸

4.3. Körülbelül két évtizeddel azelőtt, hogy a mongol hadak egészen Közép- és Kelet-Európáig hatoltak volna be 1241–1242-ben, kelet felől megközelítették Közép-Ázsiát az ide utazó kínaiak, és azok úti beszámolóí is ránkmaradtak, amelyekben többször történik említés a mohamedánokról. Ízelítőül csupán egy híradásra hivatkozunk, amelyben a Szir-darjától délre eső Szamarkand városáról esik szó. Yelü Chucai 耶律楚材, aki a Mongol birodalomban kancellári pozícióban volt, követte Dzsingisz kánt Közép-Ázsiáig, aki annak nagy részét bekebelezte az 1219-ben kezdődött hadjárata során. Hazatérte után 1229-ben megírta a Xīyóulù című munkáját, amelynek tulajdonképpen csak egy része szól a közép-ázsiai utazásáról. Yelü Chucai arról ad hírt, hogy Szamarkandtól nyugatra hat-hétszáz lire van Bohara városa, és „Szamarkand muzulmán (謀速魯蠻 *mousuluman*) törzsek lakhelye, ahol a szultán (梭里檀 *suolitan*) székelt.” Ezután elmeséli egyebek mellett, hogy Bohara, Hudzsand és Otrar városai mind (Szamarkand) alá vannak rendelve, és az Amu-darjától nyugatra fekszik Urgencs, ahol a szultán anyja lakik (Yelü Chucai 3; MIYA 2010: 147–148, 222; vö. BRETSCHNEIDER 1937. 1: 22, 268–269). A szultán alatt valószínűleg Alā al-Dīn Muḥammad (megh. 1220), a Hvárezm birodalom uralkodója értendő, anyja pedig Terken Khatun (MIYA 2010: 269). Valószínűleg Yelü Chucai pontatlan értesüléseinek köszönhető, hogy a szultánt nem Urgencsbe, hanem Szamarkandba helyezte, amely a Hvárezmi birodalom második fővárosa (BUNIJATOV 1986: 145) volt. Ezen szultán kapcsán emlékezzünk vissza a Carpini említette *Altisoldan*-ra, aki a Bisermin-ek uralkodója volt. Bizonyosra vehető, hogy Yelü Chucai és Carpini – akinek az ide vágó előadása kronológiailag problematikus (PC. 1930: 147, 2. jegyz.; HT. 1965: 78; vö. PELLIOU 1973: 40) – egy személyről, nevezetesen Alā al-Dīn Muḥammad hvárezmi sahról beszél. PETER B. GOLDEN (1998: 224–225; PC. 1957: 209, 91. jegyz.) a *Bisermini*-t iszlamizált kipszakoknak (kománoknak) tartja, és megjegyzi, hogy mindazonáltal még nem találunk semmilyen említést a kipszakoknak az iszlámra való tömeges áttéréséről, amely későbbre, Özbek kán uralkodása idejére esik. A Szir-darja mentén élő mohamedánok, vagyis a Carpini említette *Bisermini* etnikai hovatartozásának kérdése külön vizsgálatot igényel.

4.4. Az eddig előadottak fényében elvetendő véglegesen az a nézet, miszerint Közép-Ázsiában a mongol hódítás évszázadában létezett egy *Bisermin* nevet viselő nép. A Carpini-féle *Bisermini* alatt a mongol uralom alatt lévő muszlimok értendők, akik török ajkúak voltak és a Szir-darja mentén éltek. A ferences barát szóban forgó híradása alkalmasnak tűnt azon nézet alátámasztására is, miszerint nemcsak a keleti szláv *besermen* szó, hanem a magyar *böszörmény* szó is etnikai töltetű elnevezés. A *böszörmény* szó etimológiájával kapcsolatban említés

⁸ Biztosra vehető, hogy C. de Bridra – aki 1247. július 30-án fejezte be a beszámolóját (§. 62) – többek között Carpini úti beszámolójának még nem kész állapotban lévő kéziratára, valamint Benedictus írásbeli és szóbeli információira is támaszkodott, de a szónk – az elmondottak fényében – nem származhat Benedictustól. A vitatott kérdés, hogy C. de Bridra beszámolója milyen forrásokból miként tevődött össze (vö. HT. 1965: 42–43). OSTROWSKI (1990: 528) különvéleménye, miszerint C. de Bridra átdolgozta Carpini műve hosszabb változatát (2. redakcióját), nem tűnik meggyőzőnek.

történik Carpini kérdéses sorairól is a magyar szakirodalomban (TESz.1: 365; LIGETI 1986: 269). GYÖRFFY GYÖRGY (NF. 1965: 233) pedig a ferences barát úti beszámolója magyar fordításához írt jegyzetében a *terra Biserminorum*-mal kapcsolatban megjegyzi, hogy „Böszörmény a mohamedánok régi magyar neve. Böszörmények földje Nyugat-Turkesztán mohamedán törökök lakta vidéke a Szirdarja környékén”. A *Bisermin* szóhoz azonban csak közvetetten van köze a magyar *beszermény* szónak, hiszen az előbbi a keleti szláv *besermen* torzult névformája.

(Folytatjuk.)

SENGA TORU

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A borz a népryelvben és a néprajzban

A *borz* ötörök, csuvasos jövevényszó (LIGETI 1986: 307–308) és a Besztercei szójegyzéktől (1395 körül) kezdődően napjainkig a természettudósok által *Meles meles*-ként (korábban *Meles taxus*-ként, a szójegyzékekben még *taxus*-ként) azonosított állatot jelöli (TESz. 1: 350; EWUng. 1: 129; EtSzt. 81; RÁCZ 2012: 100; tulajdonnévként már a 12. században megjelent). A *borz* tehát a szójegyzékekben többnyire a *taxus* megfelelője, Szikszai Fabricius Balázs szójegyzékében (1590) azonban a *hystrix* (helyesebben görögösen: *hystrix* 'sündisznó') magyar párja (Gl. 125). Ráadásul a *hőrcsög* szó korabeli megfelelői némely 16. századi szójegyzékben a *borz* helyett állnak a *taxus* stb. magyar párjaiként (Murmellius 1533, Kolozsvári glosszák 1577, Szikszai Fabricius: Nomenclatura 1590: Gl. 338). Ugyancsak zavarba ejtő az újabb gyűjtésekben, köztük igényes etnozoológiai leírásokban (KOVÁCS 1987; GUB 1996; ULICSNI–SVANBERG–MOLNÁR 2013) a *borz* *ebiborz*, *kutyaborz*, *borzkutya* társnévnek jelentkezése. Az alábbiakban ezeket a kifejezéseket tárgyalom, kiegészítve néhány néprajzi műszó (*borzfuvar*, *borzháj*, *borzssír*) magyarázatával.

A dunántúli FRANKOVITH GERGELY (1557 körül – 1599), Sopron város orvosa vegyes tartalmú könyvében (második kiadása: 1588) egy orvosság összetevői között első helyen említi az *Eb-borz*, *avagy disznó-borz háj*-at, s ugyanezen orvosság összetevője még a *Töviskes borz-háj* (sündisznóhája) is (SZLATKY MÁRIA szerk. 1983: 115). Az *ebborz* és *disznóborz* elnevezések előtagjainak tehát az volt a szerepük, hogy megkülönböztessék a tulajdonképpeni borzot a sündisznótól (*töviskesborz*). A névtévesztés azonban a borzot így is utolérte. KASSAI JÓZSEF (1767–1842) szókönyvében (1833) Baranya megyéből *disznó-borz* 'sündisznó' (idézi: MTsz. 1: 405). A Magyar nyelvjárások atlaszában, a 20. század közepe e nagyméretű, tájszókát is felmérő vállalkozásában a sündisznónak 34 megnevezése fordul elő, köztük nemcsak *tüskeborz* és *tüskésborz*, hanem éppen *borzdisznó* és *disznóborz* is. Ezen állat megnevezésére 16 szóösszetétel *-disznó*, 8 *-kutya* utótagú (KISS–BATÓ 2012: 130).

Az *ebiborz* a 19. század végétől bukkan fel forrásainkban (Somogy megye, 1890: MTsz. 1: 452; Nagycsákány [Vas megye], 1936: RÁCZ 2012: 100; Csákánydoroszló, Molnaszecsöd és vidéke [Vas megye], Bocfölde, Hahót, Tornyisszentmiklós [Zala megye], Sármellék [Veszprém megye]: ÚMTsz. 2: 9), *ebiborz* változatban is (Felsőőr, FTsz. 50; Kiskanizsa, KiskSz. 1981: 62; Alsóőr és Felsőőr [Burgenland], Egeraracsa, Nagykanizsa [Zala megye], Cserszegtomaj, Sümegprága [Veszprém megye]: ÚMTsz. 2: 9).

A *kutyaborz* 'borz' feltehetőleg már korábban is megvolt, de csak a 20. századtól adatolható (Farkasfa: CSABA 1941: 173; ÚMTsz. 3: 667; Ormányság: OrmSz. 335; Sóvidék, GUB 1996: 83; Kézdiálmás: RANCZ 2007). ULICSNI VIKTOR és munkatársai a Szilágyságban (Szilágynagyfaluban) végzett gyűjtésükben a *borz* szónak három társnévét is feljegyezték: *büdösborz*, *kutyaborz*, *disznóborz* (ULICSNI–SVANBERG–MOLNÁR 2013: 387). A *borzkutya* 'borz' a Felső-Szigetközben a *borc* társneve (KOVÁCS 1987: 88). (Figyelemre méltó itt a *borc* alakváltozat is.)

A *borz* szó szempontjából érdekes a *tüskésborz* 'sündisznó' összetétel előfordulása, amely megjelenik Kassai József Somogy megyei adatában (*tüskés-borc*: MTsz. 2: 832),

majd több dunántúli közlésben, így az Ormányságban (OrmSz. 80, a *csótán* szócikkben említve), Felsőőrön (FTsz. 166), Kemenesalján, Karádon, Sármelléken, Csákánydoroszlón (ÚMTsz 5: 510). Az *ebiborz* vagy *kutyaborz* szavak jelentkezése elsősorban olyan helyről várható, ahol van *tüskésborz* 'sündisznó', s az elnevezéspár megtalálható több dunántúli vidéken, így az Ormányságban (*kutyaborz*), Felsőőrön, Kemenesalján, Sármelléken, Csákánydoroszlón (*ebiborz*).

Ami a társneveket illeti, a *kutya* és az *eb* közösleges szinonimák. A *borz* mellett az *ebiborz*, *kutyaborz*, *borzkutya* szóföldrajzi szinonimák, tautonimák. A jelentésszűkítő, fajtajelölő összetétel azt fejezi ki, hogy az utótag által jelölt állat típusa az előtag jelölte állathoz hasonlít.

A borzzal kapcsolatban különösen érdekes a természetbúvárok körében és a néphitben, a magyar néphitben is évszázadokon át élt, *borzfuvar*-nak elnevezett, a borzoknak kezdetleges munkamegosztást tulajdonító hiedelem. Eszerint a kukoricásban az egyik borz hanyatt fekszik, a másik párja hasára rakja a kukoricacsöveket. A fekvő borz a zsákmányt magához öleli, s a társa tovább vontatja (GAÁL 1936: 46–50; VAJKAI 1948: 7, 16; ANGHI 1971: 73; GUNDA 1977).

Szendrey Zsigmond a következőképpen foglalta össze a borzra vonatkozó magyar hiedelmeket. „Gömörben a borz nyers bőréből vágott szívalak a szívre kötve megszünteti a szívdobogást. Beregben szőrének égetése távoltartja a gonoszt és hamva a kasba téve megszünteti a méhek himlőjét. Pesten egy XVIII. század eleji feljegyzés szerint és Felsőőrön hájával kenegetik a reumás tagokat. Barkaszon, Karcagon és Göcsejben a gyümölcsoltókor való kijövele a télnek melege fordulását jelzi” (Szendrey Zs. –Szendrey Á. 1940: 321). Ugyancsak időjós borzot említett Sinkovits Ferenc bácskai gyűjtésében: „Ha kevés ennivalót készít, rövid tél lesz” (1997: 43).

GUB JENŐ sóvidéki etnoozológiai gyűjtése szerint a borz kényesen tiszta állat, „s ezt a ravasz róka kihasználja. Mikor el akarja foglalni a borz szakszerűen elkészített kotorékát, a bejárata elé piszkol, a borz ezt nem tűri, inkább elköltözik, a róka meg beköltözik” (1996: 84). A borzról és a rókáról ezt a motívumot említette már Táncsics Mihály természethistóriája is (Stancsics 1846: 300). APÁCZAI CSERE JÁNOS Magyar Encyclopaediája a borzot nem említette, azonban a borzfuvar ismertette, a borz helyett a hóddal, a kukoricacső helyett fával (1653/1959: 239), s a kotorék elé piszkító rókát borz helyett hörcsöggel tárgyalta (1653/1959: 237).

A borzszőr vagy – szinonimával – borzháj szerepel az említett, FRANKOVITH GERGELY ajánlotta orvosság összetevői között, s az európai népi gyógyászatban fontos szerep volt. A borzháj a 17. századtól kezdve orvosságos könyvekben sűrűn előfordult (HOFFMANN 1989). Az Ormányságban piritóskenyérre kenve orvosságul használták szárazbetegség ellen (OrmSz. 335). BERDE KÁROLY arra hívta fel a figyelmet, hogy bár az erdei-mezei vadak zsírjának tényleges tekintélye volt a népi gyógyászatban, ha azonban a vidéki vevő a gyógyszerésztől kérte, az például *borzszőr* (de még: *kutyaszőr*, *menyétszőr*, *nyúlsháj* stb.) néven közösleges *axungia porci*-val, azaz disznózsírból készült kocsikenőccsel szolgált ki (1940: 162; Nagyenyeden egy kortárs közlés szerint *borzháj* és *borzszőr* 'axungia porci', l. BERDE 1940: 263). Hasonló közlés régebről, egy 19. század végi gyógyszerneveket értelmező munkából: *borzsháj* és *borzsháj* egyaránt 'axungia porci' (korabeli gyógyszerészeti latin kifejezés, l. KARLOVSKÝ 1887: 27). ULICSNI VIKTOR újabb gömöri gyűjtésében a borzszírt a libaszírhoz hasonlítja. „Ha vannak ilyen kelek, vagy puhításra köllött valami, borzszírral meg szoktuk kenni, az úgy felemete (felemelte), kiszítt mindent” (BABA-

AVAR–ULICSNI 2016: 10). Borzszírt, pontosabban a zsírból kiolvasztott töpörtyűt, „borz-pöröt” fogyasztott – saját bevallása szerint – a magyar nyelvészetnek nem kisebb alakja is, mint Lőrincze Lajos, mégpedig fiatalon, szülőfalujában, Szentgálon (Illés 1989: 35).

Ami a borzra vadászó kutyafajták elnevezéseit illeti, a *tacskó* a középkori latin *taxo* ’borz; borzeb’ származéka (TESz. 3: 820), s társnevei a *borzeb*, *borzkutya*, *borzi* és *dakszli* (< német *Dachsel*; *Dachs* ’borz’; TESz. 1: 588; RÁCZ 2018: 200). (A *borzkutya* tehát két jelentésű szó, egyaránt jelölheti az üldözőt és az üldözöttet.)

Hivatkozott irodalom

- ANGHI CSABA 1971. *Állatvilág az egyenlítőről a sarkokig*. Natura, Budapest.
- APÁCZAI CSERE JÁNOS 1653/1959. *Magyar Encyclopaedia*. Szerk. Bán Imre. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- BABAI DÉNIEL – AVAR ÁKOS – ULICSNI VIKTOR 2016. „Veszélyes a varas béka, rossz fajzat!” avagy mit kutat az etnoozológia? *Kovács tavasz–tél*: 3–29.
- BERDE KÁROLY 1940. *A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- CSABA JÓZSEF 1941. Népies állat- és növénynevek Farkasfáról. *Dunántúli Szemle* 8/3: 172–174.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FTsz. = IMRE SAMU, *Felsőöri tájszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- GAÁL ISTVÁN 1936. *Amit rosszul tudunk. Természettudományi koholmányok és balítéletek*. Magyar Könyvbarátok, Budapest.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- GUB JENŐ 1996. *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Firtos Művelődési Egylet, Korond.
- GUNDA BÉLA 1977. Borzfuvar. In: *NéprLex*. 1: 344–345.
- HOFFMANN GIZELLA szerk. 1989. *Medicusai és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest.
- Illés Lajos 1989. *Szereti ön az állatokat? Beszélgetések művészekkel és tudósokkal*. Gondolat, Budapest.
- K. KARLOVSZKY GEYZA 1887. *A gyógyszerek magyar tudományos, népies és tájelnevezései*. Gyógyszerészeti Közlöny, Budapest.
- KiskSz. = MARKÓ IMRE LEHEL, *Kiskanisai szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KISS GÁBOR – BATÓ MARGIT 2012. *Tájszavak. A magyar nyelvjárások atlaszának szavai, szóalakjai*. Tinta, Budapest.
- KOVÁCS ANTAL 1987. „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6. K. n., Mosonmagyaróvár.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- OrmSz. = *Ormányági szótár*. KISS GÉZA szótári hagyatékából szerk. KERESZTES KÁLMÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- RÁCZ JÁNOS 2012. *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*. Tinta, Budapest.

- RÁCZ JÁNOS 2018. *Kutyaszótár. 410 kutyafajta nevének eredete és a fajták bemutatása*. Tinta, Budapest.
- RANCZ IRÉN 2007. *Kézdialmási tájszótár*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest.
- SINKOVITS FERENC 1997. *Bácskai magyar időjárás. Csantavér népi meteorológiája*. Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság, Újvidék.
- Stancsics Mihály 1846. *Raff György' természethistóriája gyermekek számára*. Emich Gusztáv, Pest.
- SZENDREY ZSIGMOND – SZENDREY ÁKOS 1940. Részletek a készülő magyar babonaszótárból. *Ethnographia* 51/3: 321–336.
- SZLATKY MÁRIA szerk. 1983. „Minden doktorságot csak ebből kísérték.” *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*. Magvető, Budapest.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ULICSNI VIKTOR – SVANBERG, INGVAR – MOLNÁR ZSOLT 2013. Folk knowledge of non-domestic mammals among ethnic Hungarians in North-Western Romania. *North-Western Journal of Zoology* 9/2: 383–398.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VAJKAI AURÉL 1948. *Népünk természetismerete*. Néptudományi Intézet – Kelet-Európai Tudományos Intézet, Budapest.

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Egy esztergomi passionale magyar nyelvű töredékei

1. Tanulmányomban egy 15. századról csonkán fennmaradt latin nyelvű kézirat két magyar nyelvű szövegtöredéke keletkezése körüli kérdéseket mutatom be. Az említett kötet az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött, MS I 178 jelzettel ellátott darab (KOVÁCH 2006: 49).¹ A táblákon több különböző időkből származó bejegyzés, tollpróba látható, valamint néhány terjedelmesebb latin töredék is, de ezekkel ebben a tanulmányban most nem foglalkozom. A magyar töredékek korszerű közlése mellett (a korábbi közlések téves olvasatot is tartalmaznak) a lehetséges lejegyzési időt, a fellelhető szövegpárhuzamokat és az azokkal való viszonyukat vizsgálom, a scriptor azonosításának kérdéseire csak érintőlegesen térek ki. Nehézséget jelent, hogy a megtalált párhuzamokkal nem teljesen egyezik a két töredék, emellett az egyedinek tűnő betűformák és a két részlet némileg eltérő hangjelölése nehezíti a datálást.

A könyvecske hátsó tábláján két – vélhetően a 16. század közepén élt – possessor neve is látható, nagyon hasonló kézírással lejegyezve. Felül: „gregorius chompor”, alatta: „gergiuf fzuoz de comiati” – KOVÁCH szerint Komjáti Szűcs Gergely vagy György (2006: 49). A két birtokos közül az egyik bejegyzéshez csak egy esemény kapcsolódik: „gergiuf fzuoz de comiati dedi fzapones viiij”.² A két szövegrészletet az első és hátsó kötéstáblára valószínűleg a magát *gregorius chompor*-ként megnevező birtokos jegyezte le. A tulajdo-

¹ A kötet teljes egészében elérhető elektronikusan a könyvtár felületén: http://esztergom.bibliotheca.hu/scan/ms_i_178/index.html (2019. 01. 03.)

² Ezúton köszönöm lektorom hasznos észrevételeit.

nosok személyeinek megfejtése segítené a datálást, de a *chompor* névalakkal összefüggő, történetileg adatolt névalakok szétválasztása az eredeti célkitűzéstől messzire vezetne, valamint a probléma összetettsége miatt a megoldás további kutatásokat igényel.

A szakirodalom hol az egyiküket (LÁNYI–KNAUZ 1866: 484; FRICK 1910: 67³; VARGHA 1913: 5⁴), hol a másikat (RADÓ 1941a: 121–122, 1941b: 172⁵; CSAPODI–CSAPODINÉ 1988: 327⁶) tartja a tulajdonosnak. Némi támpontot talán az jelenthetne, hogy a felső név halványabb tintával íródott, mint az alsó, és a töredék tintájának a fakóbb árnyalata ehhez közelebb áll. A második név írásképeben a *d*, *g*, *s*, *z* és *o* grafémák némileg különböznek a másik név betűformáitól, de az egyértelmű különbségtételhez nagyobb terjedelmű szövegre lenne szükség. RADÓ megállapítása szerint a *passionale* törzsanyaga három kéz munkája: a 2. a 16. század végén, a 3. a 17. században írt a kötetbe. Lábjegyzetben a korábbi kutatásokat felülvizsgáló észrevételt közöl: „Knauz itt »Chompor Gergely birtokában volt régi gradualról« beszél. Mivel az általam kijegyzett szöveg az itt közölttel azonos, viszont nem gradualéba írta, hanem a *passiók* könyvébe, fel kell tételezni, hogy Knauz elcserélte valamilyen feljegyzéséből a nevet is (Chompor), könyvet is.” (RADÓ 1941a: 121–122).

2. Az első tábla belsején olvasható egy töredék, amely Pál apostol a rómaiakhoz írt levelének részlete (11, 33–36), ahogy ezt a lejegyző latinul feltünteti. Hátul ötsornyi részlet olvasható a *Te deum*-ból. Az első töredék lehetséges forrásáról a szakirodalomban nem találtam semmit, a szövegből LÁNYI is csak egy részletet ad közre, amely valahol félúton lehet a betűhű közlés, olvasat és értelmezés között (az interpretációs szintekre l. JUHÁSZ 2016): „O Istennek kazdagságának, és bölcseségének és értelmének mii wolta, mell igben megh tudhatlanok az eu Ítéleti és wégére mehetetlenek az eu vtay, stb.” (LÁNYI–KNAUZ 1866: 484).

Szent Pál levelei közül a zsidókhoz írt található meg az 1516–1519 között készült Jordánszky-kódexben. Ellenben az 1508-as Döbrentei-kódex a perikóparendjében több részletet is tartalmaz a rómaiakhoz írt levélből. Meg is található benne a kérdéses szakasz, de a töredéktől eltérő fordítási hagyományt felmutatva. Sőt feltételezhető, hogy a Jordánszky-kódexet bíró apácák is rendelkeztek egy 1480 körülről való, már magyar nyelvű episztolafordítással, egy ilyen gyűjteményt egyébként Komjáti Benedek is említ előszavában (ÁCS 2011: 42–44). Pál leveleinek első, teljes terjedelmében ránk maradt magyar nyelvű fordítása ugyanis 1533-ban, Krakkóban kiadott Komjáti Benedek-féle nyomtatványban jelentkezik először, de részleteiben a Döbrentei-kódex szövegeivel rokonítható (ÁCS 2011: 39). Pesti Gábor 1536-os bibliafordításából hiányzik az egység.

³ FRICK kiemeli a hasonlóságot a Peer-kódexszel, a töredéket 16. sz. elején készültnek véli.

⁴ Itt hivatkozik az 1912-ben megjelent tanulmányára, ugyanis az ItK.-ben megjelent írására érkezett bírálat az Egyetemes Philológiai Közlöny 1912-es évfolyamának 382. lapján „A.” aláírással. A bíráló kifogásolja, hogy nem használta FRICK munkáját, abban ugyanis további kettő *Te deum*-töredék ismertetése is megtalálható. VARGHA azonban elhárítja a kritikát azzal, hogy ő kizárólag a teljes *Te deum*-fordításokkal foglalkozik. Egyébként itt a kötet sajtóhibával „Chompor-féle Gruduale-töredék” néven olvasható.

⁵ Ő először 15. századnak tartja a nagyhét négy *passióját* tartalmazó, négysoros kottákat közlő papírkódexet, amelynek a 16. század első felében magyar tulajdonosa volt: „Gregorius Szucz de Comiati” (121–122). Szerinte Szűcs munkája a *passionale* első és hátsó kötéstáblán megtalálható magyar nyelvű bejegyzések. Később a latin összefoglalásában a 16. századi gradualét „Gregorius Szűcs de Komját” tulajdonának tekinti (172).

⁶ Náluk tévesen *Gergorius Szuch* szerepel.

Saját közlésemben a megerősítés miatt felragasztott szalagok által kitakart részeknek csak részben vagy egyáltalán nem olvasható, ezért utólag kikövetkeztetett betűi szerepelnek szögletes zárójelben. Indexbe tettem a lejegyzéssel egyidőben, interlineárisan beszúrt elemeket, <...> pedig a scriptor törlését jelöli. Mivel a korszakban a száraz *f*/jelenléte bizonyos pozíciókban jól követhetően felcserélődik *s*-sel és így korszakjelölő sajátossággal bír, ezért ezt a – jelentés szempontjából lényegtelen – betűformát megtartottam, bár a lejegyző mindkét töredékben kizárólag az *f* formát használja. A rubrummal írt részt félkövérrel szedtem. A teljesen pontos idézés azért fontos, mert a biztos olvasat elkészítését nehezítő következményei lehetnek a tagolásnak – erre majd a hátsó tábla töredéke kapcsán fogok kitérni.

1. táblázat

A Róm. 11, 33–36 a korai fordításokban

DöbrK: Zent haromsag napien pal romaba XI (345)	O Isten : bõllefegenek es tudomañanak ^{kazdagfagus} magaf faga meł igen foghatatlanok v itileti : es meg lelhetetlenek v utai Mert ki efmerte vrnak · ertelmet avag ki volt v tanala · avag ki adot elo zor v neki : es meg fizetik v neki Mert v tve : es v mia : es v benne vagon minden · vneki dilofeg : ^{tiztesseg} <es par anlolat> orokol oroke amen
Komjáti: Az romabelyeknek yrth levelnek Tyzenegyedyk Capitvlvm (1533: 89)	O fellyges mynden- hato iftennek gazdagfagynak es bwlche- fygynek es efimeretynek mylfyge mely igen meg foghatatlanok, meg feythetetlenek az ew itylety, es nyomdykothatatlanok (Iar- hatatlanok) az ew vtay. Merth ky efmerte meg az ilw vrnak elmyeth (ertelmyt) Auagy ky volth az ew tanach adoya? Auagy ki- chyoda adoth elwzzwr ew neky, es meg adattatnek vyzontan annak? merth ewtw- le, es ew altala, es ew hozaya (vadnak) ew- neky tyztelfygh es dychywfyg mynd wrwk- kwl wrwkke. Amen,

Az első kötéstáblán látható töredék párhuzamát a Sylvester János 1541-ben nyomtatásban megjelent bibliafordításában találtam meg, így a passionale két töredékének lejegyzése legkorábban 1541-ben történhetett. A keletkezés pontosításának megkísérléséhez azonban további szempontokat is figyelembe vettem. Így most ezek alapján veszem sorra az ebben segítő jelenségeket, az általános helyesírási kérdéseket később, a második töredék közlése után fogom érinteni.

A levélfordítások kronológiai viszonya kapcsán említésre méltó lehet, hogy Sylvester a bibliafordításához felhasználhatott egy huszita bibliafordítási hagyományon alapuló másolatot, még ha talán nem is magát a Münchener kódexet (vö. VARJAS 1960: 9). Csakhogy ezt a feltevést szövegpárhuzamokkal be kellene bizonyítani. Ha a lehetőséget követjük, hogy valaha létezett egy teljes huszita bibliafordítás, akkor Pál leveleinek töredékét végsősoron egy 1541 előtti szövegváltozatra is vissza lehetne vezetni. Ugyanakkor a töredék – a hátsó táblán található töredékhez hasonlóan – nem feleltethető meg teljesen vélhető forrásával, ez pedig árnyalja a keletkezési körülményeket.

A köztes művek lehetőségét megengedve, betűforma alapján nem tudtam korábbi keletkezést támogató írnoki munkát találni. A ránk maradt, éppen 1541-ig feldolgozott kéziratokban is csak legfeljebb több szerzőtől egy-egy betűformára leltem párhuzamot az 1490–1526 körül készült iratokban: lásd Középkori leveleink 8., 12., 19., 26. és 27., illetve az 54. darab aláírását és 60. darab magyar részét. A két magyar nyelvű töredéknek betűformái egyedinek tűnnek. Ugyanakkor még ekkor is figyelembe kell venni a lejegyző egyéni szokásait a hangjelölésben, amelyek mindkét töredékben megmutatkoznak a forrástól való azonos eltérésben.

2. táblázat

A Róm. 11, 33–36 a Sylvester-féle hagyományban

Sylvester: Az ſzent Pál apostolnak leuele mellett az Romabelieknek irt, Tizeñeggedik rifz: (1541: 17r)	O iftennek kazdaglāgānak / ęs bōlczeſſghinek / ęs ęrtelminek mill volta / mell ighen meg tudhatatlanok az ũ iteleti / ęs vighire mehe tetlenek az ũ vtai. Mert kiczoda tutta meg az iftennek akarattāt ? Auag kiczoda volt ũneki tanācz adoia? Auag kiczoda adott előſſōr valamit ũneki / mellett efmęgleñ ũneki kellen fizetni ? Mert mindenek ũ tŭle vadnak / ęs ũ āltala / ęs ũ benne. Vneki adaſſk az dŭczōſſg mind ōrōkkę. Amen.
Passionale töredéke: ad romanos dacemō prim[...]	O iftennek kazdagfaganak ef bolczefegenek ef ertel : menek me ^l volta mell ighen meg tudhatatlanok az eu iteleti ef vegere mehetetlenek az eu vtaŷ mert kiczoda tutta meg az iftennek akarattat ! auag kiczoda volt euneki tanacz adoia auag kiczoda adot eloffor valamit eu neki mellett ef meglen eu neki meg kel[^l] fizetni mert mindenek eu ⁷ tŭle vadnak ef eu altal[a] ef eu benne vneki adaſſek az diczofeg mind ōrokke a[men]

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a töredékek nem szoros másolatok. Pál leveleinek részletében a *tŭle* és *ōrokke* adatokban az *ŭ* és *ō* hang jelölésében a nyomtatványnak megfelelő betűk megjelennek. Csakhogy e két graféma már a magyar nyelvű nyomtatványok előtt is jelentkezik a magyar kéziratok hangjelölési hagyományban, nem sokkal lemaradva a német hangjelölési rendszerben (SCHNEIDER 1999: 92) való kialakulásukat követően, sőt attól valószínűleg nem is függetlenül. Az 1380 körül keletkezett Königsbergi szójegyzékből (Gl. 41) adathatók: az *ō* jelölés az *ō* és az *ŵ* graféma az *ū* hang jeleként bukkan fel (KNEZSA 1952: 95). Esetleg a töredék némileg későbbi létrejötte lehet ennek az oka: a töredék forrása egyéb korai mű is lehet, ebben az esetben a 16. század második harmadától kezdődő időszakasz jöhet szóba.

⁷ A kötéstábla mindkét oldalán apró, fekete és barna foltok láthatók, e helyen úgy tűnik, mintha *eū* lenne lejegyezve. A foltok miatt nem egyértelmű, hogy e jelölés szándékos, mindenesetre a töredékekben máshol nem fordul elő.

A nyelvjárási sajátosságokat nem tartja meg a lejegyző, ezeket talán saját nyelvjárása szerinti változatában megfeleltethetőkkel helyettesíti. Az eltérések tekintetében hangjelölése tudatosságot mutat: Sylvester különböző mellékjeleit – legyen az magánhangzó hosszúságát vagy annak más ejtésbeli sajátosságát, sőt mássalhangzók palatalizáltságát jelölő – a fenti kivételeket nem számítva elhagyja. Az *vtaj* esetében Sylvesternél *vtai* alak van, az *j* nem feltétlenül számít mellékjeles betűnek a kor felfogásában.

A magánhangzó hosszúságát egyetlen egyszer jelöli a bibliai töredékben: a *me^{el}* 'mély' szóban utólagos betoldással létrehozott betűkettőzésben. Ez a kódexek korában teljes egészében és következetesen soha nem használt rendszerrel egyeztethető. A későbbi kéziratoktól e tekintetben a nyomdatermékek elváltak: a nyomtatványok viszont inkább mellékjellel jelölték a hosszú magánhangzókat (TÖRÖK 1956: 507).

Egyéb írás- és intonációs jelekben a forrástól eltérően szűkölködik mindkét töredék: sem vesszőt, sem pontot, valamint egyéb tagolójelet sem tartalmaznak. Az első tábla szövegének esetében a forrásként feltehető Sylvester-féle fordításban fejlett központosítást és szövegtagolást figyelhetünk meg, több ? jel is megtalálható – mondatzáró helyzetben kívül függő kérdés után is. A töredék egyetlen egyszer tartalmaz kérdőjelet, annak is a mai felkiáltójelhez hasonló alakját mutatja. Azaz ellentmondásos a viszony: vélhetően ismert a lejegyző intonációs jeleket, hiszen alakjában eltér, de funkciójában egyezik. A pont fölé írt félkör íve és szöge a korban szokás szerint ingadozó volt, sőt felkiáltó, felszólító mondat végén a kérdőjel is megjelenhetett. Külön funkcióban, külön jelként viszont a felkiáltójel a 16. század végén, kéziratokban csak a 17. század elején jelentkezett (KESZLER 2004: 121). Mindkét töredékben található egy-egy kettőspont: elválasztójelként a bibliai részletben és mondatzáró jelként a hátsó táblán.

Árulkodhat a keletkezés körülményéről a lejegyző nyelvtudása, ami a forrás megjelenésében mutatható ki. Sylvestertől magyarul is átvehető lett volna, mégis latinul jegyezte be a másoló a szakasz címét. Ezzel ellentétben a hátsó táblán álló „*gergius szucz de comati dedi fzapones viiii*” bejegyzésben a névalakjában a latinos közlés redundáns (amennyiben a *Komját* és nem a *Komját*i helynévre utal): a *de comiat* vagy a magyaros *comiati* forma ugyanazt fejezné ki. Sőt a keresztnév pedig *georgius* lenne helyesen, ide is behatol a feltehetően magyaros György-féle ejtés. Továbbá a *fzapones* alakon (vö. latin *sapo*) is a magyaros *sz*-es írásmód látszik, ugyanis a régi magyar *szapu* száraz ürmértéknek feleltethető meg (BOGDÁN 1998: 345).

3. A hátsó tábla töredékének korábban két közlése jelent meg (LÁNYI–KNAUZ 1866: 484 és RADÓ 1941: 122), ezek egyike sem pontos. A számos hibán kívül egy szó téves olvasata mindkettőben megtalálható, ez a töredék közlésében a félkövérrel szedett *kírar* szó, amelyet korábban „kit az”-ként olvastak. A korábbi olvasatokban zavaró tényezőként hatott, hogy a *dicső király* szerkezetben a *kírar* névszói állítmányt tévesen *kit* névmással kezdődő tárgyas alárendelő mellékmondati bevezetőként értelmezték. Az eredetileg a *király*-hoz tartozó *dicső* így közébeélt jelzője lett az *Úristen*-nek, a „kit az”-nak olvasott *kírar*-t pedig emiatt a következő sorhoz tartozónak érezték. A 16. század elején készült Peer-kódexben megtalálható teljes változattal összevetve semmiképpen sem fogadható el a „kit az”-féle olvasat. Ezt egyébként az íráskép sem támogatja, hiszen a *z* betű mindig *z* alakban mutatkozik.

3. táblázat

A töredék korábbi közlései

LÁNYI–KNAUZ 1866: 484	téged isten mi dicérionch téged wrnak mies wallonk téged eorek isten mindenföldi állath dicér, neked kerubin és serafin minden- koron énekelnek szent szent Wr Istén, dicző, kit az télies menország és föld fölséggel diczőséggel ---
RADÓ 1941: 122	Teged isten mi diczer- ionch, teged Wrnak mi es vallunk. Teged eurek isten minden földi allat dicer. Neked Kerubin es Serafin mindenkoron enekel- nek. Szent szent Wristen diczo kit az teles menország es fold folseggel diczoseggel.

Az összes többi ómagyar kori kódexben szereplő Te deum-változattól eltérő, és egyedülálló módon még kottával is ellátott teljes szöveggel megfeleltethető részben ugyanis a *király* szó szerepel. Ennek értelmében a kérdéses hely a töredékben *kirar*-nak felel meg. Ilyen változatot sem a TESz. történeti adatai között, sem a nyelvjárási adatok között (*kerál* ~ *kērál* ~ *kirá* ~ *királl* ~ *kürál*) nem találunk, noha a (hangátvetéses) *kilár* alak (ÚMTsz. 3: 354) elég közeli hozzá. A *kirar* alak létrejöttében számolhatunk hasonulással, illetve egyszerűen téves lejegyzéssel is.

A Peer-kódexből származó részlet esetében nem az eredetihez képest tördeltem a szöveget, hogy a Te deum sorai egyértelműen azonosíthatók legyenek. Bár KOVÁCH szerint az első nyolc sor fordítása olvasható a passionáléban (KOVÁCH 2006: 49), valójában a töredék a Peer-kódex megfelelője alapján csak hat sor lenne. De mivel a harmadik sor hiányzik a hátsó kötetáblára írt szövegből, így csak öt sorból áll a töredék.

4. táblázat

A töredék és párhuzama

A Peer-kódex megfelelője (PeerK. 292–294)	Iften teged dycherõnkh teged wrnak mÿ es vallonk Teged ɔrøk iften menden földi allat dÿcher Teneked meñņē angelok es meñņē feýedelmek Teneked cherwbin es feraphin mendenkoron enekelnek Zenth iften Zent wr Zent vr iften dÿchɔ keral' Tel'l'es meñorſag es föld felfeğes dÿchɔfeğeddel
A töredék betűhű átírata	[t]eged iften mi dicerionch teged wrnak mief vallonk : [te]ged eurek iften minden földi allat dicer neked [k/ch]erubin ef feraphin mindenkoron enekelnek fzent [fz]ent wriften diczo kirar <teles> tel'ef menorſag [ef] Fold felfeggel diczofeggel ⁸

⁸ Az /f/ betű egy másik írásjel javításaként, arra ráírva szerepel.

A Peer-kódex változata kronológiailag megelőzi a töredéket, a *passionale* első tábláján található töredék talán 1541 után készült, így a *Te deum* részlete legfeljebb azzal egy időben kerülhetett a hátsó táblára. Csakhogy e töredék esetében biztosabban tehető fel köztes szövegváltozat. Ugyanis a hátsó tábla töredéke sem közvetlen és nem is szoros másolata a Peer-kódexbelinek, sokkal inkább emlékezetből lejegyzett szöveg, amely inkább a szóbeliségben élt. Az Szent Pál levelének részletén megfigyelhető hangjelölési sajátosságok mellett itt még a kihagyott sor is bizonyító erővel bír. Sőt a kiemelt szerepű verskezdő szórend (ami alkalmas címelőzmény kialakulására, később az incipit jelentkezik a nyomtatványok tartalomjegyzékében is) felcserélése is ezt a feltevést erősíti. Ez kiemelten fontos, mert a Peer-kódexben található *Te deum* enélkül magányos változat lenne, így viszont feltételezhető, hogy szóbeli hagyományokra épülő változatot másoltak a kódexbe, annak scriptora nem feltétlenül azonos a fordítóval. E sajátos szöveg-hagyományhoz pedig a *passionale* részlete is csatlakozik.

4. A közlésekből jól látszik, hogy a két töredék hangjelölése között vannak egyező és eltérő tendenciák is. Közös jellemzőjük, hogy a mellékjeleket és írásjeleket eltüntette a lejegyző. A rövid és hosszú magánhangzó között csak egy kivétellel tesz különbséget betűkettőzéssel. A palatális és nem palatális mássalhangzók eltérését nem jelöli mellékjellel, de még mellékbetűvel sem. Többjegyű, azaz betűkapcsolatos jelölésmóddal várható hangok esetén feltűnő az egyjegyűség is: a *cs* hang esetében: *c* : *cz*; az *sz* hang esetében *f* : *fz*; valamint az *ö* és *ő* hang esetében *o* : *eu*. A kéz sajátossága, hogy az *s* graféma minden esetben a hosszú, száraz *f* (bár erre kétféle betűformát használ), más variánsát (pl. szóvégen) nem alkalmazza. Ekkoriban már szóvégen tipikus az *s* és betűkapcsolatokban is kezd terjedni.

Néhány hang jelölésekor változatokat figyelhetünk meg, azaz több rendszert ismerhetett a lejegyző, vagy kevésbé valószínűen mindez a feltehető előzményszövegek hatása. A mellékjeles betűk kapcsán – amennyiben előzmény jelenlétével, azaz másolással számolunk – az eddigi ellentmondások számát gyarapítaná az a feltevés, hogy a lejegyző nem ismerte a mellékjelek funkcióját és elhagyta azokat (vö. *ń*, *ǵ*, *l'*, *t'* és *ρ*), hiszen így igen gyakorlatlan scriptor lenne. Sajátos jelölésmódja a bibliai részletben az *i* hangértékben szereplő *ȳ*. Ezenkívül csak abban a szövegben fordul elő két esetben a magánhangzó fölé tett *e*. Érdekes, hogy a levélrészletben egymás mellett szerepel az *euneki* és az *vneki* alak – köztes forrást feltéve elképzelhető, hogy az utóbbinál is mellékjeles grafémát lehet előzményként feltenni.

A *Te deum* töredékében viszont jelentkezik *cs* hangértékben a *cz* betűkapcsolat mellett a *c* graféma, és a latin *serafin* szótól eltekintve itt található 3 esetben *fz* betűpár, igaz, a bibliai részletben csak egy szóban jelentkezik az *sz* hang, de ott az *ssz*-hangot az *ff* betűpár jelöli. A *k* hangértékű *ch* is a második részlet sajátja, ezt a *dicerionch* szó lejegyzésénél látjuk. A *cs* hangot *c* betű vagy *cz* betűpár jelöli. A számos kódex és még a 17. századi protestáns nyomtatványok anyagaiban is a szóvégeken álló *c* graféma *k* hangértékben tipikus, szó elején szokatlan. Ennek *h*-val megtoldott változata a *ch* jelölés, az első táblában egy helyen látható ilyen szerepű graféma: *ighen*.

A töredékek keletkezéséhez közeli időben készült egyik kódexünk helyesírásában a *ch* gyakran jelentkezik *k* hangértékben. Az 1529 és 1531 között készült Thewrewk-kódex 1. kezénél szövegenként eltérő mértékben, igaz, inkább szóvégi helyzetben, nem szó elején, mint a *passionale* töredékének említett adatában. Emellett szóbelseji helyzetben gyakori a *c*, szó elején azonban igen ritka, de van rá adat: *capwya* (ThewrK. 77). Az 5.

kéznél pedig Krisztus nevének írásakor még *cz* betű is jelöli a *k* hangértéket, noha ez a betűkapcsolat javarészt *cs* hangot jelöl (ThewrK. 156, 159).

Jelen esetben viszont a szövegtörödékeken kívül a két atipikus megoldás talán együttesen is jelentkezik: Komjáti neve *c*-vel, azaz *comiati* alakban, míg a másik birtokos neve *ch*-s kezdettel, *chompor* alakban szerepel. Nem feltétlenül téves a vélhető lejegyző nevében a *chompor* névelemet *k*-val olvasni, hiszen a hátsó táblán is előfordul egyszer a *ch* ilyen hangértékben. Ez több lehetőséget adva bonyolítja e névalak megfejtését, így a possessor egyértelmű azonosítását. Pedig a tulajdonosok meghatározása támpontot adhatna a töredék keletkezési idejének megállapítására.

Szóbeliségben létező szövegelőzményeket feltéve ezek az ingadozások a lejegyzőnek (a fejnek) sajátosságai. Köztes szövegek lehetőségét megengedve a két eltérő terjedelmű szövegtöredék eredetije két különböző időre és forrásra vezethető vissza. Ezért nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek hangjelölési rendszerei befolyásolhatták a másolót, így az arányok némiképp torzítják az adatokat. A zárójelbe tett számok az előfordulások számát jelölik.

5. táblázat

A két töredék egyesített hangjelölési táblázata

Hangok	Gyakori jelölés	Ritka jelölés
a, á	a	
cs	cz (10/8)	c (10/2)
e	e	
é	e	e ^e (1)
g	g	gh (1)
gy	g (2/2)	
i	i (30/29)	ÿ (30/1)
j	i (1/1)	
k	k (27/26)	ch (27/1)
l	l	
ly	l (3/3)	
n	n	
ny	n (1/1)	
o, ó	o	
ö, ő	o (19/10)	eu (19/7), ^o (19/1), ? io (19/1)
r	r	
s	ſ	
sz	fz (5/3)	f (5/2)

t	t	
ty	t (1/1)	
u, ú	v (5/3)	u (5/2)
ü, ű	v (2/1), ű (2/1)	
v	v (8/6)	u (8/2)
z	z	

5. Összegzésként megállapítható, hogy az egyenként csupán néhány soros két töredék és a két bejegyzett név számos problémát felvet. Modern közlésükről nincs tudomásom, ezzel szemben a korábbiak pontatlanok voltak, ezért célszerű volt a szövegeket megfelelően közre adni. Habár a szövegrészletek párhuzamai fellelhetők, kronológiai kérdésekben csak hozzávetőlegesen segítenek, mert egyik sem szoros másolat, illetve a mára csak a hiányukkal árulkodó korábbi irodalmi hagyományok feltételezése szintén akadályozza a keletkezés idejének biztos megállapítását. A két töredék hangjelölése különbözik a párhuzamos helyekétől, feltehető azonban, hogy mellékjeles helyesírástól eltérő hangjelölést preferáló személy munkái. Erre utalnak a minden megkülönböztető mellékjel vagy betűpár nélkül szereplő betűk. A mintáktól való eltérésben következetességet mutató kéznek egyedi betűformái is vannak, amely szintén nehezíti a datálást.

A felismerhető azonosság miatt mégis vélhetően 1541 után kerülhetett a *passionale* első táblájára Szent Pál rómbaleiekhez írt 11. levelének töredéke, illetve ezzel egy időben a hátsó táblára ugyanattól a kéztől a valószínűleg emlékezetből felidézett *Te deum*-részlet. Ez utóbbi igen becses emlék, hiszen ez a *Peer*-kódex *Te deum*-ának fordításával rokon, így az nem tekinthető elszigetelt változatnak. A *passionale* töredéke nem közvetlenül a *Peer*-kódexből való, így továbbra is kérdés marad a két szöveg közös előzményének keletkezési ideje. A kódex kottás változata is feltehetően már másolat, nem önálló fordítás.

Kulcsszók: *Te deum laudamus*, Szent Pál levelei, töredék, szövegközlés, hangjelölési rendszer, olvasat, keletkezési körülmények.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA kiad. 1995. *Döbrentei-kódex* 1508. Régi Magyar Kódexek 19. Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- ÁCS PÁL 2011. Miért hiányoznak Szent Pál levelei a *Jordánszky-kódex* bibliafordításából? In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Kláriskok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 37–46.
- BALÁZS JUDIT – UHL GABRIELLA kiad. 1995. *Thewrewk-kódex* 1531. Régi magyar kódexek 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- BOGDÁN ISTVÁN 1998. Metrológia. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Pannonica – Osiris Kiadó, Budapest. 331–350.

- CSAPODI CSABA – CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA 1988. *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Fönnmaradt kötetek: 1. A–J.* A MTAK közleményei 23. Budapest.
- FRICK JÓZSEF 1910. *A középkori magyar himnusz-költészet.* Stief Jenő és társa papírosáruházának könyvsajtója, Kolozsvár.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium.* Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. Interpretációs szintek a nyelvelmékek olvasásában és értelmezésében. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 183–190.
- KESZLER BORBÁLA 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komjáti = Comyathy Benedek 1533. *Epistolae Pavli lingva hvngarica donatae.* Az Zenth Paal leueley magyar nyeluen. Krakkó.
- KOVÁCH ZOLTÁN 2006. *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig.* Aula Kiadó Kft., Budapest–Esztergom.
- Középkori leveleink = *Középkori leveleink 1541-ig.* Szerk. HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- LÁNYI KÁROLY – KNAUZ NÁNDOR 1866. *Magyarország egyháztörténelme.* I. kötet. Horák Egyed, Esztergom.
- KACSKOVICS-REMÉNYI ANDREA – OSZKÓ BEATRIX kiad. 2000. *Peer-kódex.* Régi Magyar Kódexek 25. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Argumentum Kiadó, Budapest.
- RADÓ POLIKÁRP 1941a. Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai. *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1940/1941-I tanévre.* 84–142.
- RADÓ POLIKÁRP 1941b. Index Codicum Manu Scriptorum liturgicorum Regni Hungariae. *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola évkönyve az 1940/1941-I tanévre.* 143–202.
- SCHNEIDER, KARIN 1999. *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten.* Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Sylvester = Joannes Sylvester 1541. *Vy Testamentū Maġar űelweű melleű az Gőrőg es Diak űelwből vyonnan fordýtank az Maġar nipnek Keresztűen hűtben valo ippűlisire.* Sárvár-Újsziget.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- TÖRÖK GÁBOR 1956. Írott nyelvünk egységesülésének egy mozzanata. In: BÁRCZI GÉZA – BENKŐ LORÁND szerk., *Pais-émlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 507–511.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1979–2010.
- VARGHA DAMJÁN 1913. *Te Deum és Te Mariam fordítása kódexirodalmunkban.* Stephaneum Nyomda, Budapest. [Különnyomat a Békefi-émlékkönyvből.]
- VARJAS BÉLA 1960. *Sylvester János Új Testamentum Újsziget 1541.* [Kisérő tanulmány.] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest.

Hungarian fragments in a passionnal from Esztergom

In a fragmentary Latin passionnal from the fifteenth century, kept in the Library of Esztergom Cathedral (MSS. I. 178.), two Hungarian text fragments can be found on the inside of the front and back covers, respectively. The first text fragment can be related to St Paul's letter to the Romans 11.33–36, from János Sylvester's 1541 translation of the Bible, while the second can be related to the Te deum of the Peer Codex, but neither of them is a direct copy of those texts. In the case of the first fragment, the effect of an earlier written text can be suspected, and in the case of the second, oral tradition may have played a role. Thus, the parallels give but limited chance for establishing the time of writing. On the back cover, in almost identical handwriting, the names of two possible owners can also be read: *gregorius chompor*, and *gergiuffzucz de comiati*. The unique letter shapes and the system of orthography represented in a limited data set also fail to give us sufficient clue for an unambiguous clarification of the circumstances of emergence of the fragments.

Keywords: Te deum laudamus, St Paul's letters, fragment, text publication, system of representation of sounds, reading, circumstances of emergence.

NÉMETH DÁNIEL

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Töröklő*

1. A címként szereplő szó a SzT.-ből való: „töröklőrúd”?’ 1637: Az specificalt agyuk mind vasas kerekejuvel tengelyejuel agyaival es por kalannyual *teöreökleő* rudgyaiual egygywt vadnak | Bathori bastya ... Mindenik agyunak vasas agy, kerekej, tengely, por kalanny; *teöreökleő* rudgyajual vadnak [Fog.; UF I, 396, 397].” Egy másik szócikkben olvasható: „töröklő”?’ 1679: vagy(on) ezen eresz alatt: ház tölteset *töröklő* (!) nyelves Sulyok no 5. nyeles Sajtár nro 1 [Uzdisztpéter U; TL. Bajomi János inv. 12].” A felkiáltójel az idézetben bizonyára a következő szócikk szavával való esetleges kapcsolatra figyelmeztet.

2. A *töröklő* szó töve a *tör* ige lehet. Utóbbiból van képezve a *törek*, amint a TESz. írja is (*tör* + *-k*), a szótár az alapszónak ’valamit részeire választ; szétzúz’ jelentést ad meg. Maga a *törek* a régiségben (is) ’gabonaszár és kalász törmeléke’ jelentésű, és már a BesztSzj.-ből adatolható. ’Trágya’ és ’rom’ jelentésű adatai 1809-ből, valamint 1832-ből ismeretesek. SIMONYI ZSIGMOND (1877: 295) a *törék* > *törek* alakulást feltételezett. IMRE SÁNDOR (1863: 335) szerint a *ripők*, a *pirók* is efféle képzés (vö. TESz.). A *-k* deverbális névképző az ún. öröklött képzőrendszer tagja, amely mintegy új erőre kapott a hozzá kapcsolódó igeképzőkkel (SZEGLŐ 1991: 189, 196–197); az *-ék* > *-ék* képző alakulása szerep nélküli elem és képző kapcsolatából magyarázható: *festék*, *keverék*, *Numarek* ’Nyomorék’

*A szerző mindkét névtelen lektorának köszöni értékes megjegyzéseiket.

[személynév] (I. D. BARTHA 1958: 71–73; SZEGFÜ 1991: 199). Vannak még *tőrek*-hez hasonló hangsorfölpépítésű szavaink (*étek, rejtek, vétek*) (vö. VégSz.). Ezekből például az *étek* 'ennivaló, étel' (JókK. 130), a nyelvjárási 'méreg' (ÚMTsz.) jelentése bizonynyal áttételes, az *eszik* efféle jelentésű származékait l. TESz. Az *étek* éppúgy általánosított megnevezése valamely tényleges élelmiszernek, mint a *tör*-ből származó *tőrek* is (nomen obiecti). A BesztSzj.-ből ad példát a Gl.: „B. 1244. „cibus: *ethek*”; a szó képző nélkül egyes kapcsolatokban megtalálható a nyelvjárásokban: *éte-ita, étele-itala* (ÚMTsz.). A nyelvjárásokból ismeretes *tőrekelő* 'tőrekelőember' és 'tőrekelőgereblye', a tőrekelőember a gabona nyomtatás idején a tőrekélést, vagyis a gabonának a tőrektől való megtisztítását végző személy (ÚMTsz.). Az így különválasztott anyag – kalász, szalmaszáldarab, gyomnövénymaradvány stb. – is *tőrek* 'törmelék'.

Az ÚMTsz. *törköllő* 'kukoricamorzsolás előkészítéséhez használatos hegyes vaseszköz, amellyel egy-egy sor szemet lefejtene a kukoricacsőről' szava származtatható – a kétnyíltszótagos tendencia révén – egy **törköllő* alakból; hiszen a kukoricaszemeket mintegy le kellett törni, el kellett választani a csőről. (A részekre választást mint olyat l. föntebb; a *tör* kapcsán a TESz. is említi.) A morzsolás során is keletkezett törmelék, azaz 'tőrek', amely a kukoricacsutka darabjaiból és az esetlegesen eltört, sérült szemekből állt, ezt a tőreket fölhasználták például baromfietetésre. A *tör*-höz vezethető vissza az ÚMTsz. *törkö*¹ főneve, jelentésleírása szintén az előbbi vaseszköz, neve a -*kó* ~ -*kő* képzőbokkal alakulhatott, amely a korai ómagyarból ismeretes (SZEKFÜ 1991: 213).

A *töröklő* [...] *Sulyok* szerkezetben a *sulyok* a SzT.-ban – egyéb jelentés mellett – „2. nyeles zúzóbunkó; mai; Schlegel”; ehhez a tárgyhoz tartozó további adata szókapcsolatban: „*dürückölő* ~. 1679: Ház Földet türüczkölő sulyok nr. 7. [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János inv. 155]”; vö. ÉrtSz. *sulyok*. A *dürücköl* ige és a *dürückölő* főnév előfordulásaira számos példa van az ÚMTsz.-ban, az alakváltozatokból (pl. *türücskö*²) figyelemre méltó: „A bika *türücskölte* a guját a földön”; ez az ige, illetőleg alakváltozatai '<ember, állat> nyomkod, gyömöszöl, döfköd vmit v. vkit' jelentésleírást kapott. S van '<gyereket> játékosan csiklandoz, dögönyöz'; '<szőlőt> összezúz', valamint '<gubaposztót, szűrposztót> ványol' jelentésű használat is. A *dürückölő* lehet egyebek közt 'nyélre erősített henger alakú fa, amellyel a földet döngölik' vagy 'szőlő összezúzására haszn.[álatos] rúd'.

Ezek a jelentések föld, vályog, szőlő, gubaposztó és egyebek összezúzására, tömörítésére, illetőleg az ezt a tevékenységet jelentő eszközre vonatkoznak. A különböző efféle sulykoknak vagy más tárgyakkal, amelyek valamilyen erőt kívánó tevékenységhez vagy magának az erőhatásnak elviseléséhez szükséges, nyelet alkalmaznak. A SzT. *töltés* szócikében a főntebb idézett *nyeles* [...] *Sulyok* szerkezet így szerepel a 9. jelentéscsoportban: „*töröklő* (!) *nyeles Sulyok*”. A szóban forgó eszköz tehát nyeles szerszám volt, nem nyeles, vagyis nagy valószínűséggel íráshiba okozza a kettősséget. Ámbár nyeles szerszámok nagy számban vannak, az ÚMTsz. *nyelv* szócikke például *tiló nyelve, bicska nyelve, halász-hálókötő eszköz nyelve* és egyéb szerkezeteket tartalmaz; a szerszámok, eszközök részei gyakran kaptak hasonló (metaforikus) elnevezést, ilyen a *gereblye foga*, a *füles ásó* stb.)

A különféle anyagok döngölésre, tömörítésre szolgáló szerszám a *tömőfa*, a *döngölőfa* (ÚMTsz.). Az agyagos talajból pelyvával vagy törekkal (!) készült vert- vagy tömésfal készítéséhez is ilyenek eszközöket használtak. Ezek egyikét a SzT. *dürückölő* 'zúzó' melléknév használatával példázza: „2. ~ *sulyok* ? döngölő; mai, bätör; Stampfe. 1679: Ház Földet türüczkölő sulyok nro 7 [Uzdisztpéter K; TL. Bajomi János lelt. 155]. A cimszöbeli *d-s*

szókezdettel szemben a szövegbeli *t*-s szókezdetre nézve l. a nyj.-i *döröcköl* ~ *dürücköl* ige *türücköl* ~ *türücsköl* ~ *türücsköl* ~ *türüszköl* 'nyomogat, nyomkod' alakváltozatait [MTsz]."

A döngölő, nyomó, zúzó készülékek az ágyúlövések előkészítésében is használatosak voltak. Ugyancsak a SzT.-ban olvasható a *döröklő* szócikkében: „döröckölő rúd (ágyútöltést-fojtó rúd); fultuitur la tunuri; Liderungsstange. 1652: Agyu, minde(n) hozzá tartozo szerszámával, hozzájok valo réz serpenyőkkel Tisztitojával es döröklőivel [Görgény MT; Törzs]. – L. még *dürückülő-fa* és *fadöröklő* a.”

A *dürückülőfa* szócikke a következő: „dürückölő-rúd (ágyútöltés-fojtó rúd); fultuitor la tun; Liderungsstange. 1652: Az Falon függenek álgyu es Taraczkokhoz valo Esztergarba(n) meczet öreg és apro dörözkölő fák, ki araszni a ki kissebb [Görgény MT; Törzs]. A fegyvertörténetben inkább *döröckölő rúd* néven ismert tűzérési eszköznek egyik, hengeresen megvastagított végével a puskaportöltést fojtották le, ill. a golyót tolták be az ágyú csőbe, a nemez-pamacsos másik végével, a *pemeté*-vel pedig az elégett puskaporlerakódást távolították el a csőből [RMFegyv. 178–9].”

Fadöröklő címszó helyett *fadöröklő* van a SzT.-ban: „az ágyúdöröckölő rúd egyik vége; capătul impingătoului/vergii cu care se încărcau in trecut tunurile; das eine Ende der Kanonenstampfe. 1652: Agyu tisztito ecset, más vegin valo fa összenyomására döröklőjével [Görgény MT; Törzs]. – L. még *döröklő* és *dürückülő-fa* al. Az ágyúhoz tartozó készség volt a döröckölő rúd, amellyel^a a puskaport lefojtották. »A döröckölő rúd hengeresen megvastagított egyik végén a puskaportöltés összenyomására, lefojtására és a golyó betolására, a másik vége pedig, a „pemeté” a rákötött nemezpamacs révén az elégett puskapor maradványainak eltávolítása szolgált [RMFegyv. 178–9. ^aÉrtsd: a döröklő-vég].«

Megjegyzendő a *döröklő* kapcsán, hogy MELICH JÁNOS (1894: 148) szerint a német *drücken*-re megy vissza a *döröklő* 'tömköd, gyömöszöl' ige. Az EtSz. szerint a *döröklő* „[e]redete ismeretlen; azonos a *döröcköl*-lel ? (l. azt).” A szócikk ezután helytelennek nevezi MELICH JÁNOS szófejtését.

A TESz. a *döröcköl* igét hangutánzó-hangfestő eredetűnek véli – hasonlóképpen az EWUng. is –, a nyj. *türücköl* ~ *töröcköl* igékkel *d* > *t* zöngétlenedés révén hozza kapcsolatba (minta a *dörzsöl* ~ *törzsöl* változat), jöllehet ez a zöngétlenedés meglehetősen szórványos. Azt nem tartja valószínűnek a szótárcikk, hogy a szó a *tör* családjába való; a német származást tévesnek tartja.

A *töröckölő* eszköznek az ágyú lövésre való fölkészítésében bizonyosan a fojtásnak meg a puskapornak a csőben való tömörítésében volt szerepe. A fojtás anyagának, amely nemegyszer hevenyében beszerzett anyag – szalmatörmelék, széna, eseleg avar, vagyis valamilyen törek – összenyomása volt az utolsó és egyúttal fontos művelet is a lövés előtt, amelyikről nevét kaphatta a szerszám. A törekkel végzett művelet neve **törekelés* ~ **törökölés* lehetett, ebből származtatható a *törököklő*, amelyből a harmadik nyílt szótag kiesésével alakult a *töröklő*. Ennek szókezdő *t*-je zöngésülhetett talán a ném. *drücken* hatására, és a szócsaládhoz tartozó *döröklő* alakult ki. (Erdélyi szász dialektusra MELICH JÁNOS utal is.)

3. A SzT. 17. századi adatai és az ágyúval kapcsolatos tárgyi magyarázatok is jól mutatják, hogy miféle rudat használtak miféle célból a golyó kilövése előtt vagy után. Ennek az eszköznek kiképzése és többször való fölhasználhatósága miatt bizonyos értéke volt, ezért szerepelhetett azokban a jegyzékekben, amelyekből a SzT. idézett. A fegyvertechnika koránt sem egységes elnevezései – amelyek a fentiekben is láthatók – a későbbi időkben

kezdték valamelyest egységesülni. Így a töröklő rúd aligha lehetett a „a híres Lascy által föltalált vas töltővessző”, a „Lade-raum, -stock”, sem a „Putz-stock, tisztító vessző”, utóbbiak olvashatók a magyar „hadi műnyelv” kimunkálásán fáradozó 19. századi szerzőnél (MÁTTYUS 1868: v–vi, 53, 71). Rudat használtak az ágyúlövedék pontos, jó elhelyezéséhez is, MÁTTYUS UZOR szótára ezt tartalmazza: „*Sätzer*, töltőrúd (a löveg töltésére)” és: „*Sät kolben*, tömöcs (a töltőrúd azon vége, melylyel a töltény a csőbe nyomatik).” Ezekkel a szerszámokkal lehetett durva munkát végezni, hiszen megsértették volna az ágyúcső belsejét vagy a behelyezendő lövedéket, tehát pontos méretük, alakjuk, kiképzési formájuk volt.

Az ágyú elsütése után a csövet ki kellett törölni, hogy a fojtás vagy a puskaapor maradványai ne gátolják az új töltést. E célra egy rúd volt használatos, amelyiken vas kiegészítés volt: „*Ess*, doppeltes am Wischer, kettős S a törlőn”, ehhez tartozott a „*Kühleimer*; hűtőveder (a törlő be-mártogatására gyors lövésnél)” (MÁTTYUS 1868: 28, 53). MÁTTYUS UZOR munkájában a „*Vorschlag*, 1. előterjesztés, indítvány; 2. fojtás (a lőportöltésre vert nedves szénacsomó); [...] – *Pflock*, lyukverő karó” leírás alapján feltehető, hogy a fojtást („*Pflaster*, fojtás”) verték, törték, amitől is összezúzódott, amikor belegyömöszölték az ágyúcsőbe. A fojtás a lőpor után, a lövedék előtt és a lövedék után volt gondosan elhelyezve, ugyanis a puskaapor robbanásakor nem lehet rés a lövedék és az ágyúcső között. A „lyukverő karó” szerepe megfelel a *töröklő*-nek.

Hivatkozott irodalom

- D. BARTHA KATALIN 1958. *A magyar szóképzés története*. Magyar történeti szóalaktan 2. Tankönyvkiadó, Budapest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár*. MTA, Budapest, 1914–1944.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium*. Szerk. BERRÁR JOLÁN – KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- IMRE SÁNDOR 1868. A „nek” tulajdonítórág. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 322–337.
- MELICH JÁNOS 1894. Dörököl. *Magyar Nyelvőr* 23: 148–149.
- MÁTTYUS UZOR 1868. *Hadi-műszótár tekintettel a katonai szakismertek minden ágazatára. Német-magyar rész*. Emich Gusztáv, Pest, 1868.
- SIMONYI ZSIGMOND 1877. Ál-deverbális és denominatív képzések 2. *Magyar Nyelvőr* 6: 289–297.
- SZEGFÜ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: TNyt. I: 188–258.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VégSz. = *A magyar nyelv szóvégmutato szótára*. Szerk. PAPP FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

Adalékok a *Nyelvében él a nemzet* szállóige kialakulásához

Tolnai Vilmos emlékének

1. Bevezető megjegyzések. Bevezetőül álljon itt KOMORÓCZY GYÖRGY (2009) népszerűsítő jegyzete a szállóigéről és kutatóiról, mely nagyjából megbízható képet nyújt a szállóige kutatásának jelenlegi állásáról:

„Keletkezésének meglehetősen terjedelmes az irodalma. Sokak számára tartogat meglepetéseket is. Az egyik ilyen vélemény például 2007-ben a Zalai Hírlapban jelent meg: »Ez a szólás így, ebben a formában sohasem hangzott el.« Márpedig elhangzott! Sokan felkapják fejüket, amikor most itt azt olvassák, hogy nem Széchenyi Istvántól származik a mondás, noha legtöbbször közülünk őt tartják a szállóige megfogalmazójának. Vannak, akik úgy tudják, Kölcseytől ered, mások Kazinczyt, a két Kisfaludyt, Bessenyeit tartják a mondás első használójának, illetve kitalálójának. Ilyen mondatokat tulajdonítanak az említett klasszikus íróknak: »Minden nemzet a maga nyelvéről ismertetik meg leginkább« (Bessenyei György). »Nemzeti életet nyelv nélkül gondolni sem lehet [talán TÓTH BÉLA pontatlan közlése nyomán (1895:185, ill. 1901:191), recte: gondolni lehetetlen – P. S.]« (Kölcsey Ferenc). »Az egészséges nemzetiség (...) fő kísérője a nemzeti nyelv, mely [recte: mert – P. S.] míg az fennmarad a nemzet is él« (Széchenyi István). »A nyelv teszi a nemzetet.« (Kisfaludy Károly). »A nyelv a lelke a nemzetnek.« (Kisfaludy Sándor).

Békés István Napjaink szállóigéi című munkájában az olvasható, hogy Arany Jánostól ered a mondás, ezt hirdeti néhány iskolai tankönyv is, tehát a magyartanárok és tanulók népes serege is Aranyra esküszik ebben a kérdésben. A jeles költőnél ezt olvashatjuk: »Félre, kishitűek, félre! Nem vészett el – / Élni fog nyelvében, élni művészettel / Még soká a nemzet!« Csakhogy sem Arany Jánosnál, sem a többi – fentebb idézett – írónál nem a címmel írt forma található. És vannak olyan kutatók is, akik szerint az eredeti gondolat a francia felvilágosodás kiemelkedő alakjáig, Montesquieu-ig megy vissza: La langue, c'est la nation ('A nyelv maga a nemzet'). De ez sem a címbeli változat!

Nem csupán az az érdekes, hogy hol fordult elő, ki használta először a címbeli változatban a szólást, hanem újabban az is, ki bukkant rá először. A szakirodalom két kutatót, egyetemi tanárt említ: Faragó József kolozsvári folkloristát és Grétsy László budapesti nyelvészt, nyelvmuvelőt. Mindketten Kövály László (1819–1907) erdélyi íróat tartják a szállóige megfogalmazójának, ugyanis *Nyelvében él a nemzet* alakban nála fordul elő Székelyhonról című könyvében. A [z 1842-ben megjelent – P. S.] mű [29., – P. S.] Laborfalva című fejezetében olvasható: »Mert ha béme gyünk egy fővárosba, és látni akarjuk a nemzetet, színházát keressük fel. S itt áll előttünk a haza jelleme, művészete, divatja, irodalma, nemzetisége, társalgása, ízlése, erkölce, szokása, tudománya, festészete [...] Itt veszi elő az utazó a csínmérőit, mert együtt találá a nemzet öregit, ifját, hölgyeit, férfjait, tudósát, művészt, előkelőit, polgárát st... Színészet által terjed a nyelv. Nyelvében él a nemzet. Legyen nálunk is országosan ápolott színház, s nem fogják Erdélyt kerülni színész gyermekei.« (KOMORÓCZY 2009).

Noha FARAGÓ JÓZSEF valóban két cikkel (1990, 1991) gazdagította a szállóige történetének irodalmát, annak ezidáig legkorábbinak tartott felfedezését neki és GRÉTSY LÁSZ-

Lónak (1999) tulajdonítja a hivatásos nyelvészek közül például BALÁZS GÉZA (2005), SZEMERKÉNYI ÁGNES (2009), valamint BÁRDOSI VILMOS (2015), de É. KISS KATALIN (2004) is lehetségesnek tartja Kőváry elsőbbségét (tévesen Kőváry *Lajos*-nak hívja). A felfedezés híre a nagyközönség egy-egy tájékozottabb tagjához, például Magi Zsolt László ny. debreceni tanárhoz (2017) is eljutott. – A magyar irodalom KOMORÓCZY által említett nagyjain kívül olykor mástól is származtatják, pl. Fejtő Ferenc a nyelvész RÉVAI MIKLÓSNak tulajdonítja (Fejtő Ferenc 2010).

2. A régebbi kutatások fontossága, újabb kutatások időszerűsége. Mára időszerű lett ennek az igen fontos szállóigének további kutatása. A 21. század egyre szédületesebb gyorsasággal fejlődő elektronikus adatházisai – szó- és szövegtárak, konkordanciák és egyéb digitalizált szövegek – lehetővé teszik a hagyományos filológiát művelők számára is a korábbinál sokkal gyorsabb és eredményesebb alapkutatásokat, ugyanakkor felszínre hozhatják a múlt század méltatlanul feledésbe merült kutatóinak rendkívül fáradságos és időigényes munkával kibányászott eredményeit is. Ezeket az újabb lehetőségeket kihasználva, de az anyagot valamelyest bővítve, állítottam össze az alábbi példatárat, mely nem csupán a szállóige „eredetére”, hanem ezzel kapcsolatban fejlődésére és népszerűvé válására nézve is hivatott tanulságokkal szolgálni.

A szállóige izgalmas, 18. század végi – 19. század eleji előtörténetével már többen foglalkoztak (pl. TÓTH BÉLA 1895, 1901; TOLNAI VILMOS 1902, 1930, 1933; GULYÁS JÓZSEF 1929; SKALA ISTVÁN 1932; MÜLLER MENYHÉRT 1937), ezért e korból csak a szerintem szorosabban idetartozó idézeteket vettem fel. Másrészt 20. századi elburjánzására legalább ötszáz, de minden bizonnyal sokkal több nyomtatásban dokumentált példa található: ezen alakilag és szemantikailag egyaránt megkövesedett alakok felsorolásának aligha lenne értelme, noha egy-két érdekesebb példát mégis említek. Ennek megfelelően tehát a példatár a 19. századi variánsok lajstromát nyújtja, hiszen közismerten ez volt kialakulása és terjeszkedése szempontjából a döntő évszázad. A szállóige eredetét a múlt század elejétől kutató TOLNAI VILMOS eleinte így ír: „Bessenyeitől kezdve majd minden írónkban megtaláljuk a gondolatot, mai alakja azonban csak 1815–1835 közt fejlődött” (TOLNAI 1902: 61), majd három évtizednyi kutatás eredményeit összefoglalva: „Végleges kialakulását az 1825–1844-i országgyűlések idejében kell keresnünk, mikor a magyar nyelv közéleti és hivatalos elsősége a harcoknak egyik legfőbb pontja volt” (TOLNAI 1933: 53; idézi TOMPA JÓZSEF is: TOMPA 1975: 257). A szállóige eredetének kérdésére dolgozatom 4–5. részében visszatérek.

3. Példatár a szállóige (elsősorban) 19. századi alakulásához. A jobb áttekinthetőség érdekében a példákat a legkésőbbivel kezdem s időben visszafelé haladok, akár egy igazi „ágrajz” esetében, a lombozattól le a fa nehezebben kivehető, még fának aligha nevezhető gyökereiig. A bibliográfia első része ábécérendben adja ezeket az elsődlegesnek tekintett forrásokat, míg a szerzők legtöbbjéről SZINNYEI nyújt tájékoztatást.

37. Szabó Jenő (1913): Azt a közmondást, hogy minden nemzet nyelvében él, a keleti egyházakhoz tartozó népekre úgy lehet alkalmazni, hogy ők vallásukban és egyházukban élnek, mert ez alapozta meg és védi anyanyelvüket is.

36. Ballagi Géza (1897: 176) írja a következőket az 1825–27-iki (!) országgyűlésről: Mennél többen át vannak hatva annak a nyelvnek az igazságától, a mit Kolozsvári

Miklós győri követ úgy fejez ki, hogy „a nemzet nyelvében él és egyesül s nyelvével hal meg”; annál általánosabb a harag a kormány ellen, mely még a törvény nyelvére nézve sem engedi meg a nemzeti aspirációk érvényesülését.

35. Margalits Ede (1896, *nemzet*, forrása: Erdélyi 1851): Nyelvében él a nemzet.

34. Ulár Pál (1893: 167) ...mindnyájan tudjuk, hogy: nyelvében él, nyelvével hal a nemzet.

33. Keményfy Kálmán Dániel (1892: 283) Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet! – hangzott a szent igazság szózata a magyar testőrség palestrájából.

32. Sirisaka Andor (1890): Nyelvében él a nemzet. (Közvetlen forrás megjelölése nélkül.)

31. Maszlaghi Ferenc (1876: 368): Minden nemzet nyelvében és jogaiban él.

30. Nagy Alajos (1875: 31) Nem kell-e attól tartanunk, hogy a nemzeti nyelv iránt is lassan-lassan mghidegülnek (sic!) s nem kell-e ezen eshetőségnél nagy Széchenyink ama megdöbbenő szavaira gondolnunk: „Nyelvében él, nyelvével hal a nemzet!”

29. Lónyay Menyhért (1875: 177): Széchenyi meg volt arról győződve, hogy a nemzet nyelvében él és mindenek előtt művelt nyelvre van szüksége.

28. Franko Mraz (1866: 303): Nyelvében él, nyelvével hal minden nemzet.

27. Szinnyi József (1866: 531): Nyelvében él és hal a nemzet.

26. ifj. Balogh Gyula (1863: 471): és mint tudjuk „nyelvében él és hal a nemzet.”

25. Koronka Antal (1860: 19): Ne felejtsetek tehát a magyar bölcs [ti. Széchenyi – P. S.] ama szavait: nyelvében él és hal meg a nemzet.

24. Tót Péter (1860: 7): S a ki [? Széchenyi – P. S.] tudja, hogy mi egy nemzetnek a nyelve, hogy az nyelvében él s nyelvével hal...

23. Vince Sándor (1860: 254): „Nyelvében él a nemzet” mondá a nagy s szent ihletű hazafi [? Széchenyi, vö. 24. és 25. is, ti. ebben az évben halt meg – P. S.].

22. Ihász Gábor (1859: 51): Nyelvében él, nyelvével hal minden nemzet.

21. Kőváry László (1859: 19): hogy csak nyelvében él és nyelvével hal el egy nemzet, e nagy igazságot még akkor nem értették a nemzetek.

20. Literáti János (1859: 912): Pedig ha igaz az, hogy „nyelvében él, nyelvével hal a nemzet”, az is marad, hogy: „Lelkészben él, lelkésszel hal a vallás.”

19. Méry Etel (1857: 47) Mert a nyelv bélyege a nép eszméi-, fogalmai-, érzelmei-, indulatainak. Ez tartá fen kelet népe ősi vonásait, mert ez föltételezi *Kölcsey*ként: „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet.”

18. Vass József (1856: 485): mert meg van írva: nyelvében él, nyelvével hal minden nép és nemzet.

17. Szabó Richárd (1856 [írta 1855-ben]: 21, 44): azért csak annyit mondok halhatatlan *Kölcsey*nnkel: „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet”; Az ügy szent és magasztos; mert megismételtem: „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet.”

16. Mikó Imre – Groisz Ferdinánd (1854: címlap): „Nyelvében él, nyelvében hal a nemzet” mondá *Kölcsey*, nyelvünk a szinpadon mindenha biztos révpartra találand.

15. Wékey Zsigmond (1852: vii): A nation may be said to live in its language, which is at once the faithful exponent of its characteristic features, and the sure safeguard of its independence. Misfortune or foreign oppression may weigh upon a people and crush its energies, but so long as a country's language remains, its national traces can never be obliterated. [Mondhatjuk, hogy egy nemzet a nyelvében él, amelyik egyszerre hűséges

kifejezője jellemző tulajdonságainak és biztos öre függetlenségének. Balsors vagy idegen elnyomás ránehezedhet egy népre, összezúzva energiáit, de amíg egy ország nyelve megmarad, nemzetének nyomait nem lehet eltörölni!¹

14. Erdélyi János (1851: 5833 sz.): Nyelvében él a nemzet. (Közvetlen forrás megjelölése nélkül.)

13. (vö. 8. is!) Ferenczy Zsigmond Jákó [Ferenczy Jakab Zsigmond] (1844: 7): A nemzet nyelvében él, nyelvében hal; ez örök igazságtól áthatva őseink szem elől soha nem téveszték, hogy *a melly elég korcs erről megfeledkezni, az csak egy lépésnyire szédelg a' nemzetiséget is enyészettel fenyegető örvénytől.*

12. Kövály László (1842: 144): Színészet által terjed a nyelv. Nyelvében él a nemzet. Legyen nálunk is országosan ápolt színház, s nem fogják Erdélyt kerülni színész gyermekei.

11. Joo János (1841: 32): Sokszor és sokak által kifejtett már azon legtisztább igazság: hogy minden nemzet csak nyelvében él, és nevét saját nyelvétől kölcsönzi; így a magyar-nemzet is csak azért „magyar”, mert azon nyelvet beszéli, melyet az őskor magyar névvel bélyegzett; elhagyván pedig anyanyelvét azonnal megszűnik „magyar” lenni.

10. Körmöczy Imre (1837: 89): Azért a' nyelv legbiztosb' örje a' nemzetiségnek, mivel csak ön nyelvében él a' nemzet, 's viszontt a' nyelv természetéből szí kölcsönös táplálékot, következőleg az igaz hazafi kötelességének egyik legfőbbike nemzeti nyelvének feltartása, terjesztése, 's virágoztatása. (Anonim ismertetője tkp. szó szerint idézi: Szerzői név nélkül 1838. január 30. 72–73. hasáb.)

9. Sárosy Gyula (1837: 13) Ujtani: Nyelvében él a' nemzet: Ki nemzete életét szereti, szeresse nyelvét is.

8. (vö. 13. is!) Czech János (1835: 215, de bizonyára 1833–1834-ben írta): A nemzet nyelvében él. *Melly nép elég korcs nyelvről elfeledkezni, az csak egy lépésnyire szédelg a' nemzetiségét is eltörléssel fenyegető örvénytől.*

7. Parthenon zsebkönyv (Ormós László szerk. 1834: a címlap számozatlan versóján mottóként): Nyelvében él, nyelvével hal a nemzet. A magy. Tud. Társ. évkönyvéből.

6. Döbrentei Gábor (1833: 26) Indulatosan kezdé ezen idők szentelte igazságot: „nyelvében él, nyelvével hal” akármelly nemzet, 1772. óta néhány Író, szívig juttatni, kik belémelegedvén a' külföld' saját nyelvü munkáiba, az előrehaladtak' köréből nagy férfiak' fájdalomával pillantának elmaradott hazájokra 's abban, ha nyelvét tovább is csak falukban hagyná, a' kiveszendő magyar nemzetre. Az ettől irtózók Mária Therezia testőrei valának. Önmiveltség' olly általvételére figyelmezteték ezek hazájok fíjait, melly nem sülyed el vakon külföldiben, hanem tulajdon színü nemzetivé díszesül. Kihangzott Bessenyei György szabolcsífi' szözata, a' szelíd Báróczi, az élénk Barcsay, 's Harsányi, Czirjék és B. Naláczí köréből. Elelindul elméje Holmijében és másutt 's eredetileg fogván fel tárgyait, Montaigne' természetiségével lep meg; majd midőn eszébe jut nemzetének hátramaradta, csapkodja az iskolai fessésgét, a' tudást csak latin nyelv foltozó utánazásában hívőt; fáj neki, hogy ő nem maga nyelvével élő nemzet' tagja, 's délczeg haragjában egyszerre más mivelt mellé akarná helyezni, honnan viszontagságai kitolák, hogy ne csak úgy legyen nemzetek' sorában, mint valamelly' előkelő körben a' halgató személy, hanem mutassa ő is lelki erejét 's a' mit tesz, tulajdon nevének éreztesse azon lenni bélyegét. Bessenyei, mint egészen a' francia literatura' tanítványa, annak akadémiaján csüggött, 's lön első, ki magyar tudós Társaságról már bővebb észképet készíté a' Haza Rendeihez 1781b[en]. csak

¹ GÖMÖRI GYÖRGY fordításában, melyért ezúttal is hálás köszönetet mondok.

hogy’, kézírata akkor, egy ígéretét nem teljesítő miatt nyomtatlan maradt. Majd a’ másképp kerekedett időbe pillantott ’s vissza vonult’; hívén még is, hogy vetése nem sziklára hulla.

5. Magda Pál (1825: 183): Így a’ nemzet’ gyéniosza a nemzeti nyelv’ gyénioszával él, hal, változik. (Idézi TOLNAI 1902: 62. Elősorban az „él, hal” szerepeltetése miatt vettem föl ide – P. S.)

4. Irmesi Homonnay Imre (1826: 752): A’ Nemzet nyelvében él, a’ nyelvet fenntartják a’ beszéd és a’ tudós könyvek. (Gulyás József 1929: 372 szerint „megjelent 1823. Kéziratban a pataki könyvtárban”, de nem világos, ekkor milyen értelemben jelent volna meg – P. S.)

3. Papp József (1824: 47, bár tkp. 1822, I. a kötet címét): A’ nyelv, a’ nyelv az az eléggé meghálálhatatlan ajándéka az Égnek, a melyben minden Nemzet él. (Anonim ismertetése a Tudományos Gyűjteményben [1824: 106]: „A’ második részben az mutatatik meg, hogy magunkért kell honni nyelvünket tanulnunk, minthogy minden Nemzet csak nyelvében él.” Müller Menyhért [1937: 55] a szerzőt a könyvek Előfizetési Jelentésében a Magyar Kurir 1824. január 20-i számából idézi [eddig nem tudtam ellenőrizni – P. S.]: „...mi értünk magunkért kell tanulnunk: mert minden Nemzet a’ nyelvében él és dicsérete-sebb Nemzeti élete egy Nemzetnek sins, mint a’ Magyarának.”)

2. Skita Mihály (1818): Csak addig él a Nemzet, míg a nyelve él. (Idézi TOLNAI 1902: 62.)

1. Kresznerics Ferenc (1807. június 10-én [TOLNAI 1930: 65. hibásan: „január 10-én” – P. S.]) írja Széchényi Ferencnek: Fogd pártul a’ magyar nyelvet is, elhitetvén, mint bizonyos igazságot, hogy mig a’ nyelv él, él a’ nemzet is. (Közli: Társalkodó 101. sz. [1836. december 17.] 402.)

4. A rövidebb alakról. A mindenki által ismert formában a „Nyelvében él a nemzet” szállóige először a 9., illetve a 10. idézetben fordul elő. Ez a két egymástól független idézet 1837-re datálható, tehát öt évvel megelőzi a 12. idézetet, GRÉTSY LÁSZLÓ (valamint feltehetőleg Faragó József) felfedezését 1842-ből. A kettő közül – tudtommal – a Sárosy Gyulától származó 9. idézet e példatárban kerül újra felszínre először.

E forma kialakulása nem egyértelmű. Egyrészt megfigyelhető, hogy ezeket az első előfordulásokat k ö z v e t l e n ü l m e g e l ő z i több, ugyanazon mondatrészekből álló, de a *nemzet* szót tematizáló (azaz topic helyzetben szerepeltető) változat, melynek képlete így foglalható össze: (MINDEN vagy A) NEMZET (CSAK)(A) NYELVÉBEN ÉL.

Ezek a példák (3., 4. és 8.) mind 1822 és 1835 közöttiek, illetve egy (11.) valamivel későbbi, 1841-ből származik, valamint a késeinek tűnő 36. példa is esetleg ebbe a periódusba sorolandó, l. ott.

Mi lehetett az a mágnes, mely ezeknek a mondatoknak a részeit mintegy vasreszelékként rendezte a végleges, immár tökéletesnek tűnő, a közmondásokra jellemző egyenletesebb intonációjú sorba? Talán gondolhatunk az olyan klasszikus, szintén testrészek neveként (is) használt szóval kezdődő, szintaktikailag ezzel a szállóigével párhuzamos szerkezetű és ritmusú (köz)mondások analógiás hatására, mint pl. *Fejétől búzlik a hal* (már az 5. századi Macrobius Saturnaliajában: *a capite foetet piscis*, [VII. 5. 2.]), vagy *Inába szállt a bátorsága* (görög és latin megfelelőikkel már majdnem így 1598-ban, Baranyai Decsi János Adagiorumában: *Lábába szállot bátorsága* [I. VI. IX. 3.]). Mindenesetre érdemes megemlíteni ezt a lehetőséget a rövidebb alak kialakulását illetően. De mindjárt ismertetünk egy másik megoldást is.

5. A hosszabb alak variánsai. Talán meglepő, hogy a példatárban mennyire túlsúlyban vannak a szállóige következő, hosszabb variánsai:

(1) NYELVÉBEN ÉL, NYELVÉVEL HAL A NEMZET (10.)

(2) NYELVÉBEN ÉL, NYELVÉBEN HAL A NEMZET (5.)

(3) NYELVÉVEL EGYÜTT (vagy NYELVÉBEN) ÉL ÉS (vagy VAGY) HAL A NEMZET (4 példa).

E variánsokat célszerű lesz időrendileg két csoportra osztanunk:

(a) 6–7. (két példa, 1833–1834)

(b) 13–35. (17 példa, 1844–1897)

Az (a) csoport felkutatója, aki még aligha ismerhette a (b) csoport tagjait, ezt írja a 6. és 7. példáról: „Már most azt kellene megállapítani, hogy Döbrentei Gábor mért teszi idézőjelbe, vajon csak azért, hogy kiemelve, vagy azért, mert valóban idézet. Véleményem szerint azonban ettől kell számítani szálló igénk közkeletűségét, itt lép fel először mint ’időszentelte igazság’, a Magyar Tudós Társaság első évkönyvében, melyet bizonyára országszerte nagy érdeklődéssel fogadtak és olvastak. Emellett szól, hogy már a következő esztendőben innen idézik: a Parthenon zsebkönyv, a S. Pataki magyar nyelvmívelő [sic! recte: nyelvmívi – P. S.] Társaság címlapjának belső oldalán magában áll, mint jelige [...] Amint aztán szájról-szájra szállt, kivetette magából az amúgy is fölösleges részt, *nyelvével hal*, s ebben a már most végleges alakban maradt meg. Szálló igénk nálunk mindenesetre önállóan keletkezett; mutatja ezt a sokféle változás fejlődésének hatvan esztendejének folyamán” (TOLNAI 1902: 62–63; a kiemelések tőle származnak).

Jó hetven évvel később a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának százötvenéves évfordulóját üdvözlő TOMPA József megjegyzi (ma már tudjuk, tévesen): „Ez a tömör változat csak 1851 óta adatolható”, majd TOLNAI-t idézi és így folytatja: „Hogy legfőbb tudományos intézetünknek létrejöttében milyen szerepe volt a szállóigében kifejeződő felismerésnek, azt világosan tanúsítja az első akadémiai Évkönyvnek (1833.) Döbrentei Gábor tollából eredő történeti visszapillantása a bécsi magyar testőrök akadémiai törekvéseire térve már idézetként (de kiéként?) alkalmazott egy terjedősebb variáns” (TOMPA 1975: 257).

Tehát mindketten a rövidebb alakot a hosszabból származtatják. Azonban a kutatóknak a hosszabb alak iránt – aligha indokolt – ellenérzését nem kell szükségszerűen elfogadni ahhoz, hogy csábítónak tartsuk ezt a származtatási lehetőséget is, hiszen a közmondások kialakulásának erre a „rövidüléssel” folyamatára több nyelven is számos példa hozható föl.

A két felvázolt folyamat – az „analógiás” és a „rövidüléssel” – minden bizonnyal megerősítette egymást, ami már TOLNAI (1902) fejtegetéséből sejthető, bár ő ezt explicite nem mondja ki. Érdekes bizonyíték lehet erre a 8. és a 13. példa talán túlságosan is szoros összefüggése. A 13. nyilvánvalóan plagizálja a 8.-at, azonban egy *h o s s z a b b*, még a *nemzet* szót tematizáló alakot használ, míg a kilenc évvel korábban megjelent plagizált írásban ennek egy rövidebb alakja található. Ez, valamint a már megkövesedett hosszabb

alak variánsainak mennyisége és egészen a 19. század legvégéig adatolható megléte is azt sejteti, hogy a hosszabb és a rövidebb alakok évtizedeken át párhuzamosan, egymás mellett élhettek a nyelvben. Ennek a magyarázatát használatuk kontextusában kereshetjük.

A példatár természetesen korántsem tekintendő kimerítőnek, csakis a nyomtatásban előfordult adatokból nyújthat – minden bizonnyal – válogatást. Mégis elmondhatjuk, hogy a hosszabb alak variánsai természetesen gyakran az anyanyelvet és a nemzetet féltő, azok védelmére buzdító, lelkesítő, különféle gondot kifejező (pl. az erdélyi magyar nyelvű színjátszás ügyére irányuló: 12., 16., 17.) törekvések hangnemében fogalmazódtak meg. Használatukkor nem ritka a felkiáltó- és/vagy az idézőjel alkalmazása, esetleg a dőlt/kiemelt szedés(sel együtt), kivált amikor a szállóige állítólagos fons et origója említődik, azonban még írásjel igénybe vétele nélkül is idézetszerűbbnek tűnik egyik-másik példa, vö. a 1., 13., 17., 18., 19., 25., 30., 31. példákat. A szónokiasság egyik hatásos eszköze pedig a ritmikailag egyensúlyozó ismétlés egyszerű (l. az [1] és [3] variánst), valamint ellentétes (l. a [2] variánst) változata.

Ehhez még hozzátehetjük, hogy a magyar nyelvnek egyik igen jellemző, köztisztelettel öltöztetett mellérendelő összetett igés szerkezete éppen az *él-hal* (*valamiért*; Pázmánynál [1637:512] még *valami mellett*), mely kimondottan élesen fokozó jelleggel bír: 'rajongásig szeret valamit / valamit csinálni' – ezt nem is lehet egykönnyen más nyelvre híven lefordítani. Ez is hozzájárulhat a hosszabb alakok hangsúlyosabb, emelkedettebb, retorikaibb hatásához.

Véleményem szerint tehát nem ajánlatos a hosszabb alak variánsait egyszerűen a rövidebb forrásának tekinteni, egyrészt az utóbbinak korábban említett kialakulási lehetőségei miatt, másrészt mivel az is elképzelhető, hogy egy-egy esetben a rövidebb alak alkalmi retorikai továbbfejlesztéséről és/vagy ennek „íróról íróra”, „szónokról szónokra” szállásáról lehet szó – akár ez is hozzájárulhatott pl. a 13. példában található, kialakulófélben lévő hosszabb variáns alkalmazásához. Elvégre Márai Sándor aligha ismerhette a hosszabb alakokat, mégis 1938-ban így ír: „Az öntudat, hogy egy nemzet 'nyelvében él', egyértelmű az élet-halál öntudatával.” (Idézi Bánffy György 2002: 46 – Bánffy idézetekből összeállított kötetének már a címe is minden bizonnyal a hosszabb variánsok ismeretét nélkülöző keveredése a rövid és a hosszabb példának.) A halál kísértete akár spontánul is társulhat az élet felidézéséhez, kivált annak az országnak nyelvében és nemzetében, ahol Vörösmarty szerint „élmed-halnod kell”.

6. Összegzés. A 20. század végére – 21. század elejére a kutatók megfeledeztek a hosszabb variánsokról, mely utóbbiak mennyiségét, illetve a 19. század legvégéig való meglétét a 20. század elején-dereken működő tudósok nem ismerhették.

A hosszabb alak variánsai megelőzhatték a rövidebb alakot, különösen, ha figyelembe vesszük az eddigi elsőnek dokumentált Döbrentei Gábortól idézett variáns kontextusát. Mégis, a hosszabb alak variánsai és a rövidebb alak párhuzamosan élhettek egymás mellett, részben más-más közegben, néha egymással keveredve, végig a 19. század folyamán. A hosszabb alak retorikai szerkezete azt sejteti, hogy egy nagy magyar írótól származhat, mint azt a rövidebb alakról máig is sokan hiszik, ám ezt eddig senkinek sem sikerült bebizonyítania. Ugyanakkor – alkalmilag – a hosszabb alak variánsai a rövidebbnek emelkedett továbbfejlesztései is lehetnek, illetve egy bizonyos fokig egy, a magyar közegben természetesen mondható képzettársítás eredményének tekinthetők.

A rövidebb alak már a 19. derekára közmondássá vált. Valószínűleg a hosszabb alak variánsaiból rövidült, ugyanakkor a 19. század első évtizedeiben más, formailag hasonló közmondások analógiás hatása alatt is szárba szökkenhetett, a mára tökéletesnek tűnő alakot öltve.

Ennél többet – úgy tűnik – jelenleg aligha mondhatunk.

Hivatkozott irodalom

- Anonim (= szerzői név nélkül) 1838. Az igaz Hazafiúság' alapvonalai a' Jelenkor szükségéhez alkalmaztatva Egy hazafitól. [Ismertetés.] *Figyelmező* (1838. január 30.) 2/5: 72–73.
- BALÁZS GÉZA 2005. „A magyar nyelv elé mozdításáról...” *Vitairat a nyelvművelésért*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ballagi Géza 1897. Az 1825/27-iki országgyűlés. Az alkotmány körülsáncolása. 6. fejezet. In: SZILÁGYI SÁNDOR szerk., *A magyar nemzet története 9. A nemzeti államalkotás kora. 1815–1847*. Athenaeum, Budapest.
- Balogh Gyula, ifj. 1863. Levele Szombathelyről március 9-én. *Hölgyfutár* (1863. május 19.) 59: 471.
- BÁNFFY GYÖRGY 2002. *Nyelvében él-hal a nemzet*. Szent István Társulat, Budapest.
- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graecolatinungaricorum chiliades quinque*. Bártfa.
- BÁRDOSI VILMOS 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Czech János 1835. Tudományok állapotja Magyarországon az Árpádok' idejében. In: *A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei. Második kötet (1832–1834)*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Döbrentei Gábor 1833. Magyar Tudós Társaság' Története, a' nyelv' országos régibb állapotjának rövid előadásával In: *A' Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. Első kötet (1831–1832)*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- Erdélyi János 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
- FARAGÓ JÓZSEF 1990. Nyelvében él a nemzet! Egy szállóige keletkezése. *Helikon* 1/4: 8.
- FARAGÓ JÓZSEF 1991. Nyelvében él a nemzet. Egy szállóige keletkezése. *Élet és Irodalom* 24/39: 11.
- Fejtő Ferenc 2010. *Budapesttől Párizsig, Párizstól Budapestig*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Ferenczy Zsigmond Jákó 1844. *Adalék honi nyelvünk 's irodalmunk történetéhez*. Bucsánszky Alajos, Pozsony.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1999. *Anyanyelvi örvény*. Szabad Föld Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest.
- GULYÁS JÓZSEF 1929. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 25: 372.
- Ihász Gábor 1859. *Magyar nyelvtan az algyimnasium I. és II. osztálya számára*. 7. kiadás. Érseki Lyceum könyvnyomdája, Eger.
- Irnesi Homonnay Imre 1826. Próbátétel, Ovidius N. Munkáinak Magyar Fordításából. In: *Felső Magyar-Országai Minerva* (1826. június) 2/2 negyed (hatodik füzet): 752–753.
- Joo János 1841. *Nézetek a' Magyar Nemzet miveltségi és technikai kifejlése tárgyában*. Magyar Királyi Egyetem, Buda.
- Keményfy Kálmán Dániel 1892. *Történeti tanulmányok*. Szammer Kálmán, Székesfehérvár.
- É. KISS KATALIN 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KOMORÓCZY GYÖRGY 2009. Nyelvében él a nemzet. *Polgári Élet* 2009. szeptember 29. [L. n. idézve *Charlie-to blog*jából: https://charlie-to.blog.hu/2011/06/28/nyelveben_el_a_nemzet_-avagy_szoszatyorsag?token=f41f5056a19e1d2b039ec4cd4d5260d2 (2018. 08. 21.)]
- Koronka Antal 1860. *Egyházi emlékezés gróf Széchenyi István felett. Mondta a torockói unitáriusok templomában június 10-én 1860 Koronka Antal*. Stein J., Kolozsvár.

- Körmöczy Imre 1837. *Az igaz Hazafiúság' alapvonalai a' Jelenkor szükségeihez alkalmaztatva Egy hazafitól.* Trattner Károly, Pest.
- Köváry László 1842. *Székegyhonról.* K. n., Kolozsvár.
- Köváry László 1859. *Erdély történelme* 1. Ráth Mór – Stein János, Pest–Kolozsvár.
- Kresznerics Ferenc 1807/1836. Válasza Gróf Széchenyi Ferencznek Pestről jun. 10kén 1807. hozzá intézett levelére. Közli Kresznerics' hagyományiból Szilasy János. *Társalkodó* (1836. december 17.) 101: 402.
- Literáti János 1859. Komoly szemle a prot. egyház kormányzata körül. *Protestans Egyházi és Iskolai Lap* (1859. augusztus 30.) 2/35: 910–914.
- Lónyay Menyhért 1875. Gróf Széchenyi István és hátrahagyott iratai. *Budapesti Szemle* 8/15: 134–212.
- Magda Pál 1825. Értekezés a' Magyar nyelvben teendő újítások' barátjai és ellenségei között lévő perpatvarkodásról *Felső-Magyarországi Minerva* (1825. május) 2. negyed (5. füzet): 181–202.
- Magi Zsolt László 2017. *Olvasói levél: Nyelvében él a nemzet.* [http://www.haon.hu/olvasoi-\[-\]level-nyelvben-el-a-nemzet/3333136](http://www.haon.hu/olvasoi-[-]level-nyelvben-el-a-nemzet/3333136) (2018. 08. 21.)
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kókai Lajos, Budapest.
- Maszlaghi Ferenc 1876. Cantabria földjén. *Uj Magyar Sion.* 7/4: 366–380.
- Méry Etel 1857. Jeles tanfériak csarnoka 4. Guzmics Izidor. *Tanodai Lapok* 2/6: 46–47.
- Mikó Imre – Groisz Ferdinánd 1854. Felszólítás az erdélyi nemzeti színház jövőjének biztosítása ügyében. *Hetilap. Az iparvilág, tudomány, művészet és szépirodalom köréből.* 1854. április 15. 1.
- Mraz, Franko 1866. *Úplná theoreticko-praktická Mluvnica Mad'arského Jazyka.* Károl Goríšek, Viedeň [= Bécs].
- MÜLLER MENYHÉRT 1937. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelvőr* 66: 59–60.
- Nagy Alajos 1875. *Hogyan kell a gyermeket Hazaszeretben nevelnünk? A nevelésügy barátainak.* A Népiskola különnyomata. Eger.
- Ormós László szerk. 1834. *PARTHENON Zsebkönyv* 1. A' S. Pataki Magyar-nyelvmívi Társaság, Sárospatak.
- Papp József 1824. *Öröm-ünnep, az az folyó és kötött Beszédek, melyeket a' Magyar Nyelvben magok tökéletesítésök végett az Ágostoni vallástételt követőknek Posonyi fő Oskolájában önkényt egyesült Ifjak, 1822-ik esztendőben Kis-asszony' Havának 7-dik napján tartottak.* Papp József, Pest.
- Pázmány Péter 1637. *Hodoegus. Igazsagra vezérő kalauz.* Harmadik kiadás. Pozsony.
- Sárosy Gyula 1837. *Nyelvésze vagy A' Magyar Nyelv' Főnehézségei szabályokban, párbeszédekben, és példalapokban.* Werfer Károly, Kassa.
- Sirisaka Andor 1890. *Magyar közmondások könyve.* Engel Lajos, Pécs.
- SKALA ISTVÁN 1932. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 28: 310–311.
- Szabó Jenő 1913. Egy bukaresti tanár a hajdudorogi egyházmegyéről. *Magyar Figyelő* 3/4: 4–14.
- Szabó Richárd 1856. Adalék a kolosvári színház állásáról. *Divatcsarnok* 2: 21–25.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES 2009. *Szólások és közmondások.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Szinnyei József 1866. Hirlapirodalmunk a 19-ik században. Ötödik közlés. *Vasárnapi Újság* (1866. november 4.) 13/44: 530–531.
- TOLNAI VILMOS 1902. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelvőr* 31: 61–63.
- TOLNAI VILMOS 1930. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 26: 64–65.
- TOLNAI VILMOS 1933. Nyelvében él a nemzet. *Magyar Nyelv* 29: 53.
- TOMPA JÓZSEF 1975. „Nyelvében él a nemzet” (Százötven éves a Magyar Tudományos Akadémia). *Magyar Nyelvőr* 99: 257–265.
- Tót Péter 1860. *Mivel érdemelte meg Gróf Széchenyi István „a legnagyobb magyar” címet?* K. n., Sárospatak.

- TÓTH BÉLA 1895. *Szájmul szájra. A magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest.
- TÓTH BÉLA 1901. *Szájmul szájra. A magyarság szálló igéi*. Második, javított és bővített kiadás. Athenaeum, Budapest.
- Ulár Pál 1893. Tanárbeiktatáson mondott bezáró beszéd. *Keresztény Magvető* 28/3: 166–168.
- Vass József 1856. Bornemisza Kata levele. [Bevezető.] *Családi Lapok* (1856. június 5.) 5/13: 485–487.
- Vince Sándor 1860. Mikép vezéreljük növendékeinket honszeretetre? *Néptanítók könyve. Protestans növelészeti közlöny*. 4: 250–258.
- Wékey, Sigismund 1852. *A Grammar of the Hungarian Language, with appropriate exercises, a copious vocabulary, and specimens of Hungarian Poetry*. Trelawny Saunders, London – John Wiley, New York.

PETER SHERWOOD

University of North Carolina at Chapel Hill, USA

SZEMLE

Megjelent a moldvai régió magyar nyelvi nagyszótára

PÉNTÉK JÁNOS szerk., A moldvai magyar tájnyelv szótára. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2016. I/1. 523 lap, I/2. 529 lap, II. 375 lap

1. A magyar tájszótár-tipológia három olyan szótártípust ismer, amelybe tájszavakat tartalmazó szótárak tartoznak. Az egyik a helyi tájszótár (egy-egy település tájszavainak a tára), a másik a regionális tájszótár (valamely tájegység táji szavait közlő szótár), a harmadik a regionális szótár (valamely tájegység közmagyar és táji szavait egyaránt tartalmazó szótár). A moldvai szótár (MMTnySz.) ez utóbbiba sorolható, hiszen vannak benne a közmagyarral megegyező szavak is (például *bor, elszakad, érik, gond, görög, gőzmalom, gőzös, gyalázás, gyalázatos, gyár, gyász, gyászolás, gyáva, gyp, ház, halász, halastó, faláb, falióra, farkascorda, farkasfog, faszekér, fejedelem, igaz, illat, ital, jaj, józan, kajla*). Egyszersmind azonban egyedi is. Egyedi a benne közölt szavaknak a többi területi (és egyéb) magyar nyelvváltozathoz képest feltűnő mértékű mássága, túlnyomó nyelvjárásiassága. Ezért az a benyomásunk az első lapozgatások után, hogy regionális tájszótárral van dolgunk. Egyedíti a szótárt a benne lévő idegen (román) elemek nagy száma. Egyedíti továbbá a kiegészítő szemasziológiai kötet és a benne közölt, mennyiségében és minőségében is kiváló illusztráló anyag, valamint egy, a nyelvtudományon kívül álló, szemünk előtt zajló folyamat: „[a]ttól lehet tartani, hogy ez a szótár egy eltűnő magyar nyelvváltozat szókinszét örökíti meg” (a szerkesztő szavai, MMTnySz. [fülszöveg]). Amikor tehát a moldvai régió magyar nyelvi szótárát a Szamosháti szótárral induló regionális szótárak közé soroljuk, tisztában vagyunk a nagy eltérésekkel. Azzal tehát, hogy egyedi szótárral gazdagodott a magyar nyelvtudomány. Az pedig, hogy a címben a *nagyszótár* szót használom, nem költőinek szánt túlzás. Utalás kíván lenni arra, hogy a moldvai régió egészét és a 20. században közzétett, s egyéni gyűjtésekből kiegészített lexikális anyagát átfogó szótár

a moldvai magyar szótár, amely a szokványos szócikkbeli információkon kívül nyelvhasználati, néprajzi s egyéb tudnivalókat a szokottnál jóval nagyobb mértékben tartalmaz.

2. A címmel kapcsolatban két megjegyzés. Az egyik: a szótár címe egyértelműen azt jelzi, hogy a moldvai magyar nem külön nyelv, hanem a magyar nyelv része. A másik: PÉNTEK JÁNOS nem használja a „csángó” elnevezést. A szóban forgó területről szólva KÁLMÁN BÉLA (1966: 88) székely és csángó nyelvjárástípust, IMRE SAMU moldvai csángó nyelvjárásokat emleget (1971: 373), JUHÁSZ DEZSŐ (2003: 307) viszont már „moldvai nyelvjárási régió”-ról ír, elkülönítve tőle a székely nyelvjárási régiót. PÉNTEK JÁNOS egy korábbi, 2014-es tanulmányában (PÉNTEK 2014) hitelt érdemlően érvel amellett, hogy a *csángó* elnevezés szaknyelvi használatra alkalmatlan. Ez az elnevezés véleménye szerint a madéfalvi vészedelem után született, amikor a mezőségi ősökre visszamenő moldvai magyarok mellett megjelentek Moldvában az elmenekült nagyobb székely csoportok. Az utóbbiaknak feltűnt, hogy a régi moldvai magyarok a *csinál* igét *csán*-nak mondják (hogy tehát *csánog*-nak), s az ebből képzett *csángó* névvel illették, csúfolták őket (a név stigmatizáltságára l. i. m. 410), s ennek az eredeti, korábbi moldvai magyar közösségek identitástudatában – a stigmatizálás következtében – rossz hatása lett. Érthető azonban, hogy a Kiadó a nagyközönség körében általános szóhasználatot követve, mintegy pontosító tájékoztatásra – egy borító papírszalagon – „Csángó”-magyar szótárként kínálja a reménybeli vevőknek a fontos kiadványt.

3. A moldvai tájnyelvi szótár fő újdonsága abban van, hogy egy egész nyelvjárási régiónak, éspedig a legarchaikusabb magyar nyelvjárási régiónak, a moldvainak a szótára. Újdonság az is, hogy voltaképpen történeti szótárnak tekinthetjük, hiszen adatai 20. századiak, illetőleg nagy részük a 20. század második felének elejéről való. PÉNTEK JÁNOS szavaival: „A magyar nyelvnek ebben a táji változatában ott a nagyon távoli múlt, két változatában élő nyelvtörténete a mezőségi és a székely nyelvjárásnak, és ott az újabb kor erősödő román nyelvűsége az átvett szavakban, magyar szavak román minta szerint alakuló jelentéseiben, román szerkezetek magyar megfelelőiben. Ebből nem lehetett és nem is kellett kiszűrni a »vegytisztá« magyart” (MMTnySz. [fűlszöveg]). Újdonság továbbá, hogy szerkesztője és segítői elsősorban másoktól gyűjtött adatokkal dolgoztak. A főttebb említett első tényből – hogy ti. egy egész nyelvjárási régiót átfog – következik, hogy igencsak terjedelmes szótár született. Ha összevetjük e szótárt a többi magyar regionális szótárral, első pillanatra látható, hogy a moldvai a lexikális regionalizmusok tekintetében messze felülmúlja az összes többit. Az alaki tájszavak óriási tömege ötlik talán először szemünkbe, miként – közmagyar szemmel nézve – az ismeretlen szavak (azaz a valódi és névbeli) tájszavak nagy száma is. De ha közelebbről megnézzük, bizony a jelentésbeli regionalizmusok sokaságával is dolgunk van. Mennyi vizsgálati lehetőség! Fontos lexicográfiai újdonság az, hogy a szokásos onomasziológiai rendezőelv szerinti szótárt kiegészíti külön kötetben a fogalmi elrendezésen alapuló szemaszziológiai szójajstromozás is, gazdag és színvonalas, néprajzi szempontból különösen is jelentős fénykép- és rajzmelléletek sokaságával. Ha bárki föllapozza a harmadik kötetet, a benne látható sok-sok kitűnő, a moldvai népeletről tájékoztató fénykép önmagában is vonzó lehet a hagyományos népi kultúra iránt érdeklődő laikus olvasók számára is. A szótár mint több irányú kutatás forrása megérdemelte, hogy minőségi papíron és szellős belső elrendezésében jelenjen meg. Ez ugyan nem tudományos kritérium, de használói szempontból nézve mégiscsak fontos.

4. „Maga a nyelvföldrajzi anyag a bizonyítéka annak, hogy a moldvai régióban elsősorban nem a belső földrajzi tagolódás a releváns, sőt nem is a régi és az új, hanem a típus: az archaikusabb mezősegi és a székelyes típus (JUHÁSZ 2001). Ebből a megfontolásból az »északi« és »déli« megjelölésről teljesen lemondunk” – írja PÉNTEK JÁNOS (MMTnySz. I/1: 9). Ennek megfelelően a szótárban rövidítésekkel jelölve vannak egyrészt a mezősegi típusú, tehát régebbi, mezősegi eredetű és típusú archaikus csoport szavai (= mez), másrészt az újabb, székelyes eredetű és típusú csoportba tartozók (= sz), harmadrészt az ezek egyikére sem korlátozódók (= ált.) azzal a szerkesztői megjegyzéssel azonban, hogy az így minősített szavak ismerete, használata nem föltétlenül általános, l. 25). A hatalmas szókészleti korpusz adatai mind 20. századiak, mintegy 112 moldvai magyar nyelvűek lakta településről (a településnevek listáját l. 26–28), illetőleg számos forrásból (ezekre l. 29–32) s TÁNCZOS VILMOS lektori jelentéséből származnak (elvileg 5376 moldvai vonatkozású magyar publikáció jöhet szóba: l. 8). A településnevek vonatkozásában az lehet még fontos, hogy a szándék szerint – Tanczos Vilmos, Pozsony Ferenc és Murádin László bevonásával – a maguk eszközeivel megkísérelték egységesíteni, „kodifikálni” a különösen sok változatban használt neveket. Szükséges és hasznos munkát végeztek ezzel.

A feldolgozandó anyag hatalmas, számos forrásból származó és erősen heterogén volt, a szerkesztés igen sok munkával járt. PÉNTEK JÁNOS meg is fogalmazza: „[e]bben a heterogenitásban nem lehet megvonni a helyi nyelvváltozatok és a közmagyar határát, sőt néha a magyar és a román nyelv határát sem. Mindez különlegessé tette a szótár szerkesztését, kényszerűvé az eltérést az ismert lexikográfiai mintáktól” (7–8). A címszavak dolgában hagyományosan azt az elvet szokás követni, hogy az alaki és a jelentésbeli tájszavak esetében a köznyelvi szóalak, más esetekben a tájszó köznyelviessé alakja a címszó. PÉNTEK JÁNOS szerint a moldvai tájnyelvi szótár „esetében ennek az elvnek a mechanikus érvényesítése következményeiben megtévesztő lett volna: ezáltal jelentősen csökkentette volna ennek a nyelvváltozatnak a köznyelvhez viszonyított, a szókincsben megmutatkozó reálisan meglévő távolságát. Márpedig ebben az esetben sem a túlzott közelítés, sem a szándékos távolítás nem lett volna szerencsés” (8). Úgy vélem, a hagyományos címszóadással többezt nyertek volna a szótárhasználók, akiknek többsége bizonyosan járatlan lesz a moldvai szókészletben, nem úgy, mint a kevés kivétel. S mert túlzottan nem sérült volna így sem a regionalizmusok láttatásának elve, hiszen a táji szóalakoknak a címszót más betűtípussal követő kötelező közlése mindenkor nyilvánvalóvá teszi a közmagyartól való eltéréseket. Igaz viszont, hogy a moldvai címszavak szótárbeli megjelenítésével a közmagyartól való távolság hangsúlyosan, sőt látványosan kiemelődik (l. a fentebbi PÉNTEK-idézetet). Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik azonban még valami: a nem szokványos címadás miatt „különös fontossága van a belső utalásoknak, és annak is, hogy az alapkorpust tartalmazó első két kötetet egy harmadik egészíti ki, a közmagyar – moldvai magyar rész, amely mintegy visszautalásként, visszakereshetőként az egyes jelentésekhez (fogalmakhoz) kapcsolódó moldvai megnevezéseket, valamint a legszükségesebb illusztrációkat tartalmazza” (7–8). A tájékozódás szempontjából fontos, hogy a szótár utalórendszere kényes igényeket is messzemenően kielégít, így a moldvai címszavak miatt jelentkező szokatlanságon hamar túlteheti magát a szótárnak a moldvai nyelvjárások szókészletében járatlan használója is.

Fölmerül a szokásos, sőt kötelező kérdés is: mennyire hiteles a szótár anyaga? Ahogy ez a tájszótárakra általában áll: lexikálisan hitelesek, hangtanilag azonban nem minden esetben.

A szerkesztőnek sok gondja volt a lejegyzésekkel, nem csak az adatok tömege miatt (erről a gondról az Új magyar tájszótár munkatársai is sokat regélhetnek). Hiszen a sok gyűjtő között lejegyzési ismeret, hallási érzékenység és tapasztalat tekintetében, nemkülönben a zömmel cédulákon őrzött lejegyzések dolgában nagy különbségek voltak (nem mindenki hallja például – s ezért nem is tudja jelölni – a nyílt *e* és a zárt *ě* közötti különbséget sem), s érthetően a néprajzosok sincsenek szokva a nyelvészektől megszokott fonetikai pontossághoz). Ám ne feledjük: a szótáraktól (a kiejtési szótárakat nem tekintve) a lexikális pontosság elvárható, a fonetikai precízesség nem. Fontos tudnivaló, hogy a közölt szóalakok lokalizálva vannak (ahogy például az Új magyar tájszótárban is), így a településnevek rövidítésének a feloldásával, tehát némi utánjárással mindenki megállapíthatja az adatok származási helyét. Ennek fontosságát nem győzöm eléggé hangsúlyozni. Nem maradhat említetlen, hogy a szócikkek egy része a címszóként szereplő szavak kicsinyítő képzős származékainak, a velük alakult szerkezeteknek, kifejezéseknek, példamondatoknak, frazeológiai egységeknek, a hozzájuk kapcsolódó néprajzi leírásoknak és különböző természetű megjegyzéseknek valóságos tárházát nyújtja, nagyban növelve velük a szótár forrásértékét, felhasználási lehetőségét (l. például a *gyermek*, *gyertya*, *halál*, *káposzta*, *jó*, *juh*, *kérészt*, *kéz*, *kút*). Tulajdonnevek is előfordulnak, ha nem is nagy számban. A jelentések románul és angolul is meg vannak adva.

5. A moldvai magyar tájnyelv szókészlete változásának három fő iránya van: „az archaizmusok háttérbe szorulása, eltűnése; a kontaktuselemek (románból átvett lexémák és román mintára alkotott szerkezetek) számának növekedése a román nyelvi dominancia, folyamatos nyelvcseré következtében; helyenként a mobilitás és a revitalizációs oktatás eredményeképpen a magyar köznyelvi szavak passzív és aktív ismeretének terjedése, esetleg használata” (7). Ennek szótárbeli megjelenítését reménytelennek tartván nem is tekinthette céljának a szerkesztő. Lexikológiai vizsgálatok elvégzése ugyanis más műfajba tartozik, más leírási keretet igényel. A moldvai szótár hasonlatos az Új magyar tájszótárhoz összegző, szintetizáló voltában, s abban, hogy az adott terület (a magyar nyelvterület ott, a moldvai itt) rendelkezésre álló források alapján elérhető tájszavait a teljességet megközelítően teszi hozzáférhetővé. Olyan forrásokból merít nem kis részben, amelyeket beszerezni ma már reménytelen volna. Az a pusztán tény, hogy mindenki számára rendelkezésre bocsátja, lexikográfiai értelemben is könnyen használhatóvá és értékesíthetővé teszi a moldvai magyar tájnyelv 20. századi, egységesen dokumentált, így megőrzött lexikális anyagát, önmagában is örvendetes, egyszersmind elismerendő teljesítmény. De tekintsünk a jövőre: municiót ad követő és összehasonlító lexikális vizsgálatok megindítására és elvégzésére is. (Ezzel csupán két lehetséges csapásirányt jeleztem.) GOMBOCZ szellemében úgy tekintsünk az ebben a szótárban közölt moldvai szavakra is, mint amelyeknek nem önmagukban, hanem a belőlük következő, belőlük levonható – nem csak nyelvészeti – tanulságok, ismeretek, következtetések, kérdésfelvetések miatt van a kutatás szempontjából mással nem pótolható jelentősége.

6. A moldvai tájnyelvi szótár készítésének nagy felelőssége kezdettől fogva a szerkesztő vállát nyomta. Hogy voltak segítői, örvendetes, hiszen valóban nagy szükség volt rájuk. Külön köszönet illeti azokat, akik saját gyűjtéseik anyagával gazdagították a szótárt. Közülük Gazda Klárát, Halász Pétert, Murádin Lászlót, Pálfalvi Pált, Pozsony Ferencet,

Tánczos Vilmost érdemes kiemelnünk. Azokat, akiknek lényeges volt a hozzájárulásuk, említtem még P. Dombi Erzsébetet (cédulázás és anyagrendezés) és Tánczos Vilmost (lektorálás és saját anyagának rendelkezésre bocsátása), Németh Boglárkát (lektorálás és angol fordítás) miatt. A szerkesztés kezdeti szakaszában – így szokott ez lenni – kékebb volt az ég. De ahogy PÉNTEK JÁNOS finom visszafogottsággal jelzi: „nem maradtam ugyan egészen magamra, de a szerkesztés oroszlánrészét végül nekem kellett elvégezniem” (5). Fiatal kutatók hosszabb távú bevonása azért nem volt lehetséges, mert „a fiatalok számára a személyes ambíciók és a bizonyítás ismert kényszere” (i. h.) ezt nem tette lehetővé. Általános tapasztalat ez is. A szótár azonban elkészült (további segítők nevét l. a 4. oldalon), s PÉNTEK JÁNOS megnyugvással tekinthet az elvégzett munkára. Mert ha valaki, akkor ő tisztában van a szótár jelentőségével. Jól tudta, hogy ezt a szótárt valakinek mielőbb meg kell csinálni. Mégpedig valakinek az erdélyi magyar nyelvudományból. Úgy véljük, nála felkészültebb, alkalmasabb, a moldvai nyelvjárásokban eligazodni képes felelős szerkesztőt keresve sem találhattak volna. S azt firtatnunk fölösleges, hogy ő találta-e meg a feladatot vagy a feladat őt. Egymásra találtak. Az eredmény, a magisztrális moldvai magyar nyelvi nagyszótár pedig önmagáért beszél.

Zárásul átadom a szót a szerkesztőnek: „[e]l szoktuk mondani, hogy a nyelvjárásokban a nyelv történeti emlékei szinte hiánytalanul megtalálhatók. Több mint másfél évtizede élek egy szómúzeum bűvöletében, a moldvai magyar szavak múzeumában. A kolozsvári tanszék, amellyel egész életem összekapcsolódik, maga is egy szómúzeum, ennek egyik tárlója az a sokfiókos szekrény, amelyben a moldvai szavak cédulái állnak, és amelyekből *A moldvai magyar tájnyelv szótára* összeállt [...]. A szótárrá szerkesztett szómúzeumban nincsenek ugyan falakkal elkülönítve a helyiségek, tárlók, de a figyelmes olvasó, a szótárt forrásként használó kutató a betűk rendjében megtalálja a régi szavak kincseit, a tárgyi és szellemi kultúra nyelvi lenyomatait, a mély értékeket őrző népi vallásság vallomásait, a lélek nyelvi rezdüléseit, a finom érzékenységet. Az a nyolc évszázad, amely e magyar nyelvváltozat mögött áll, és különösen az elmúlt másfél évszázad kemény asszimilációs nyomása, szintén tükröződik a szótár anyagában” (PÉNTEK 2019:16).

Hivatkozott irodalom

- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
 IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 JUHÁSZ DEZSŐ 2003. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: *MDial.* 262–316.
MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
 PÉNTEK JÁNOS 2014. A moldvai magyarokról és a *csángó* elnevezésről. *Magyar Nyelv* 110: 406–416.
 PÉNTEK JÁNOS 2019. A hűség próbája: megmaradás a nyelvben. *Honismeret* 47/1: 13–16.

KISS JENŐ
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Két könyv az Apor-kódexről

1. Az első magyar zsoldároskönyv. Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. Közzéteszi HAADER LEA, KOCSIS RÉKA, KOROMPAY KLÁRA, SZENTGYÖRGYI RUDOLF. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. (A kiadványt a kódex digitalizált változata kíséri DVD melléklet formájában.) Régi Magyar Kódexek 33. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 2014. 577 lap –
2. H. BOTTYÁNFY ÉVA, Az Apor-kódex töredéklapjai. 15. század első fele / 15. század vége. Közzéteszi ZELLIGER ERZSÉBET. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2016. 142 lap

1. A Régi Magyar Kódexek kritikai szövegkiadás-sorozat harmincharmadik kötetként megjelent Apor-kódex az egyik legnevesebb, ugyanakkor sok filológiai problémát rejtő kolligátumkódexünk. Elsősorban arról ismert, hogy – amint a kiadvány címe is kiemeli – ez őrizte meg az első magyar nyelvű bibliafordítás, az ún. Huszita biblia szövegcsoportjához tartozó zsoldárfordítás megmaradt szövegeit, de emellett más, liturgikus vagy azzal kapcsolatos szövegeket és egy passiódialógust is tartalmaz. Közreadásával – a BécsiK. és a MünchK. régebben megjelent kötetéhez (MÉSZÖLY 1916; illetve NYÍRI 1971) csatlakozva – a Huszita biblia mindegyik ránk maradt szövegdarabja elérhető kritikai kiadásban, ami – már a kötet kíséret tanulmányaiban is jól érzékelhető módon – szélesebb perspektívát biztosít az idetartozó egyes kódexeken túl az egész szövegcsoport kutatásának is.

1.1. Érdemes először a kiadás létrejöttének körülményeiről szólni. Az előkészítő munkákat – a sorozat történetében először – közvetlenül megelőzte az igen rossz állapotban fennmaradt kódex régóta esedékes restaurálása. Erre a 2009. évi Magyar nyelv éve rendezvénysorozat keretében az OSzK.-ban került sor, s ezzel ritka lehetőség nyílt arra, hogy a kódexet alapos kodikológiai vizsgálatnak vessék alá. A kódexek közreadásában nagy tapasztalatú budapesti munkacsoport – amelyben a régi tagok mellett több fiatal is helyet kapott – ezúttal restaurátor szakértővel is bővült. A kiadáshoz mellékelte digitalizált szöveg pedig – amelyet az ÉrsK. kiadása (2012) óta a sorozat korszerű igényeket kielégítő rendes tartozékának tekinthetünk – egészen egyedi látványt nyújt azzal, hogy a kódex restaurálás közbeni állapotát örökítette meg. Az szintén elismerésre méltó, hogy a kötet több intézmény – a kódex őrzőhelye, a Székely Nemzeti Múzeum (Sepsiszentgyörgy), valamint az Országos Széchényi Könyvtár és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – példamutató összefogásával jött létre. A kódex rendkívül megrongált állapota miatt sem a restaurálás, sem a vele való filológiai munka nem lehetett átlagos, amit a közreműködők – beleértve a tanulmányírókon és szerkesztőkön kívül az előkészítő munkacsoport tagjait is – nagy száma is jelez.

1.2. A kötet szerkesztői fő célként azt jelölték meg (107), hogy jól használható szövegkiadást bocsássonak a kutatók rendelkezésére, s a Bevezetés egyes fejezeteiben tisztázzák „mindazokat a kérdéseket, amelyeket a kiadási munkálatok felszínre hoztak és tisztázhatóvá tettek.” A kötet alapvetően a sorozat korábbi tagjaiban kimunkált szerkesztési elvek szerint épül fel: a Bevezetés kilenc (!) tanulmánya mutatókkal és bibliográfiával ellátva (7–114), ezt követi a kézirat szövegének fekete-fehér hasonmása és azzal párhuzamosan közölt betűhű átírata a jegyzetekkel (115–578).

A Bevezetés tanulmányainak címe is jelzi, hogy az valóban átfogó képet nyújt a kódex sokrétű problematikájáról. Ezek a következők (név nélkül néhány szerkesztői összefoglaló): A kódex kiadásának rövid ismertetése (7–8); TÓTH ZSUZSANNA – MADAS EDIT: A kódex leírása (9–25); HAADER LEA – KOCSIS RÉKA: A kódex története (25–31); SZENTGYÖRGYI RUDOLF – MADAS EDIT: A kódex tartalma és forrásai (31–59); ZELLIGER ERZSÉBET: A töredéklapok sajátos kérdései (59–61); HAADER LEA – KOROMPAY KLÁRA: A kódex scriptorai és helyesírásuk (61–80); KOCSIS RÉKA: Későbbi kezek bejegyzései (80–82); KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A zsoltárszámok mutatója (83–86); CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA: Párhuzamos helyek más magyar kódexekben (86–88); TÓTH ZSUZSANNA: Az Apor-kódex kötése (89–105); Tanulságok és további kérdések (105–107); valamint MOHAY ZSUZSANNA: Irodalomjegyzék (107–114). Elismerésre méltó, hogy a tanulmányok igen jól összehangolt munkát tanúsítanak, amit a szerkesztők által tíz pontban összegzett legfőbb eredmények és nyitva maradt kérdések (105–107) is tükröznek. Bár mindegyik tanulmányra nem térhetünk ki egyformán részletesen, igyekszünk mindegyikről röviden szólni, hogy valamelyest érzékeltessük a szerkesztők által összeállított koherens képet a kódexről.

1.3. A kódex kodikológiai leírását (9–25) a restaurálást végző TÓTH ZSUZSANNA, illetve MADAS EDIT úgy adják elő, hogy az e témában kevésbé jártas olvasó is követni, sőt élvezni tudja. Ábrákon szemléltetik, hogyan tette lehetővé a kódex teljes szétbontása a restaurálás során az ívfüzetek szerkezetének a korábbiaknál pontosabb feltárását. Az ívfüzetek ismeretében jobban felmérhető a hiányok mértéke, s az segíti a kódex tartalmának jobb rekonstrukcióját is, amint ezt a további tanulmányok utalásai is jelzik (pl. 36, 58). Mivel az AporK. korábbi kiadásaiiban a számozás részben eltér egymástól, a fejezet szerzői közlik a kézirat és a kiadások számozásának konkordanciáját, így bármely rendszerű korábbi hivatkozása könnyen azonosítható. Az új kiadás egyébként Szabó Dénes fakszimile kiadásával egyezően – de Volfétól eltérően – a töredéklapokat is beszámítva a kódexlapokat folyamatos oldalszámmal látja el. A kéziratról érdemes még megjegyezni, hogy a restaurálás során tett pótlásoknak köszönhetően mostani állapotában szemléletesen jeleníti meg a hiányokat és tükrözi a kódex eredeti vastagságát is, vagyis a restaurátori munkának az is célja volt, hogy a kódex – a lehetőségekhez képest – emlékeztessen eredeti mivoltára. A kódex kötésének bemutatásáról TÓTH ZSUZSANNA külön tanulmányát is olvashatjuk (erről l. később).

1.4. A kódex külső történetének fő problémája, hogy a kézirat provenienciáját a korábbi kutatásnak nem sikerült megállapítania, s a benne lévő többféle korú szöveg miatt nem is egyszerű fogódzót találni a megközelítéséhez. HAADER LEA és KOCSIS RÉKA a kódex történetéről írt közös tanulmányukban (25–31) amellet sorakoztatnak fel érveket, hogy a kódex egy bizonyos időben a (mai Margit)szigeti premontrei férfikolostor tulajdonába került, s később keletkezett részét ott is írták le. E feltevésben HAADER LEÁNAK a kiadás előkészítése során tett megfigyeléséből indultak ki, aki az AporK. 3. kezét – amely későbbi datálású két szöveget írt be – azonosította a biztosan premontrei eredetű LányiK. 1. kezével. Az azonosítás bizonyítását nem itt, hanem HAADER 2017-ben megjelent tanulmányában olvashatjuk,¹ s az alapján valóban elfogadhatjuk, hogy az AporK. eddig ismer-

¹ A részletes bizonyítás nyilván annak nem szokványos módja miatt sem kerülhetett bele a kiadás Bevezetésébe. Itt az azonosítást nem elsősorban az íráskép hasonlósága tette lehetővé, mert ez a kéz önmagában is változó írású (71), hanem a tévesztéseknek (betűkihagyásoknak és -betoldásoknak) olyan különleges esete, ami valóban alkalmas az egyedítésre. A kérdéstről lásd még lejjebb a kódex scriptorai kapcsán mondottakat.

retlen másolóinak egyikéről, illetve a két kézirat belső kapcsolatáról sikerült egy nyomot találni. A két kódex bizonyos külső érintkezése eddig is ismert volt, de csak az, hogy kötésük azonos (budai) műhelyben készült, amire a kódex később beírt szövegeinek datálása is alapozódik (7). A továbbiakban a LányiK. két helyét (185–186, 100–101) bevonva következtetnek a fejezet szerzői arra, hogy az AporK.-et a LányiK.-szel azonos helyen, a szigeti premontrei férfikolostorban másolták. A két szöveghely tartalmát érdemes idéznünk, mert az jól rámutat a kódexkutatás bonyolult voltára és buktatóira is. A LányiK. 185-ön kezdődő, 186-on folytatódó mondata arról szól, hogy Szent György ünnepét az esztergomi egyház előírása szerint duplexnek kell megtartani, mert „a mellő pŷŷpeŷeg alat lakunk Amŷt oth ŷllenek nekŷnk es ŷllen az”. A LányiK. 100–101 helye továbbá arról ír, hogy „hallottam”, amint a domonkos apácák nőnemű latin végzodésekkel (*famulas* a *famulos* helyett) mondták a zsolozsma szövegét (nektek is így kell mondani). A LányiK. két említett helyét a korábbi kutatás (SZABÓ 1942: XIX) is felvetette. Ezt helyesbítve (SZABÓ a Szigeten női premontrei kolostorra gondolt) és a közös kéz mozzanatával megerősítve döntenek a szigeti premontrei férfikolostor mellett a szerzők. Az idézett helyeket ugyanis úgy értelmezik, hogy az esztergomi egyházmegyéhez való tartozás említése a szigeti premontrei férfikolostorra, a latinul zsolozsmázó dominikáké pedig a szigeti domonkos apácákra utal; e két kolostor valóban közel volt egymáshoz. A problémát ezzel kapcsolatban elsősorban az a paleográfiai tény jelenti, amelyre az AporK. új kiadása után nem sokkal megjelent monográfiájában LÁZS SÁNDOR (2016: 242–244) figyelmeztetett: tudniillik, hogy a perdöntőnek vélt mondaton belül – amint már kiadásában Volf (1878 [1881]: XLVIII) jelezte – kézváltás történt az 1. és a 2. kéz között. (Erről meggyőződhetünk a LányiK. digitálisan elérhető faksimiléjét megtekintve.) Ezért az a megjegyzés nem a LányiK. első kezének másolójától való, hanem megvolt már a másolandó szövegben, ahonnan mechanikus másolással került át, s így a LányiK. másolási helyéről nem informál, arról továbbra sem tudunk biztosat. Akkor pedig az AporK. másolási helyének megismeréséhez sem visz közelebb. (LÁZS-nak a scriptor személyére vonatkozó tévedését viszont már HAADER [2017: 97] helyreigazította.) Mindenképpen figyelemre méltó eredmény azonban, hogy kódexünk egyik karakterisztikus másolójáról van egy nyom, ami megerősíti a premontrei kapcsolatot és továbbviheti a kutatást.

1.5. A szövegek belső történetéhez tartozó témák közül először SZENTGYÖRGYI RUDOLF és MADAS EDIT mutatják be a kódex tartalmát és forrásait. SZENTGYÖRGYI a zsol-tárfordításokat és a zsol-tároskönyvet kiegészítő liturgikus szövegeket vizsgálja (31–57), MADAS pedig egy rövid ordináriumot, amely bizonyos megemlékezések liturgiáját szabályozta a kolostorban és az előbbi szövegekhez lazábban kötődő passiódialógust (57–59). Mindegyik szövegegység tárgyalása rendkívül gazdag – nagyon gazdaságosan fogalmazott – kultúrtörténeti információkban is, amelyek révén együtt látjuk egy-egy szöveg eredetét, elterjedését a keresztény világban, a források hozzánk vezető útját, szárait, az anyanyelvű bibliai szövegek funkcióját a liturgiával összefüggésben, más kódexeink hasonló szövegeivel való kapcsolatokat, s adott esetben nemzetközi párhuzamokat. Az elemzések során a szerzők olyan művelődési kérdésekre is rávilágítanak – mindezt közhírhelyi stílusban előadva (ami általában is igaz a Bevezetés tanulmányaira) –, amelyek messze túlmutatnak az adott kódexrészleten, s a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthatnak (az előbb felsoroltakat tovább árnyalva ilyenek még például zsol-tároskönyv és liturgikus könyv megkülönböztetéséről, a Zsol-tárok könyvének fordításairól általában, a Te Deum

dicsőítő ima eredetéről, a zsolozsma bibliai kantikumairól, a latin nyelvű liturgia mellett az anyanyelvű fordítások szerepéről, a passió dialógus formában való feldolgozásának szokásáról írtak, stb.). A kódex zsoltafordításával kapcsolatban – amelyek mégis a legfőbb érdeklődés célpontjai – SZENTGYÖRGYI a korábbi szakirodalom kritikus felhasználásával is számos finomítást és újabb következtetést fogalmaz meg, amelyek az egész huszita szövegkorpusz létét, méretét, a bibliafordításnak a liturgiával összefüggő használatát illetik. Különösen tanulságos – s egyben hitelesíti is SZENTGYÖRGYI eredményeit –, hogy megállapításait jórészt azoknak a zsoltaírókönyvet kiegészítő liturgikus szövegeknek (ezek 2. kéz által írt első sorozatának) a funkcionális elemzésével és a kódex zsoltaírófordításával való összevetésével teszi, amelyekre a korábbi kutatás nem figyelt, vagy melyeket nagyvonalúan kezelt, mert úgy vélte, hogy nincs kapcsolatuk az ún. Huszita biblia szövegével. Azt szintén újabb szövegösszevetésekkel igazolja, hogy a liturgikus szövegek kódexbeli második, később beírt sorozata már nem tartozik a huszitaíró nevezett korpuszhoz, s főleg a DöbrK. szöveggyűjteményével van rokonságban.

1.6. Az AporK. szövegében speciális problémát jelentenek azok a szótöredékek, sokszor csak egy-két betűnyi vagy szótagnyi „szómorzsák”, amelyek a kézirat elején kitépett 21 levél bal felső sarkának csomkjain maradtak meg. A kritikai kiadás – VOLF kiadásától eltérően – ezeket is tartalmazza, nagyban támaszkodva H. BOTTÁNYFI ÉVA ide vonatkozó kutatásaira, amelyek igazolták, hogy a megfelelő módszerrel számos értelmezhető vagy további vizsgálatokra serkentő adatot nyerhetünk belőlük. A töredéklapok közlésének sajátos kérdéseit ZELLIGER ERZSÉBET (59–61) világítja meg, aki H. BOTTÁNYFI kéziratban maradt összefoglaló munkáját kiadásra is előkészítette. (Lásd erről ismertetésünk 2. pontjában.) ZELLIGER – H. BOTTÁNYFI munkája alapján – jól megválasztott példákon át mutatja be, hogyan lehet nagyfokú biztonsággal rekonstruálni a „morzsákból” valódi szavakat. H. BOTTÁNYFI rekonstrukcióit azonban a szövegközlés nem tartalmazza, csak a töredékek latin forrásszövegét közli, megjelölve az azonosítható elemeket, nyitva hagyva így a további kutatás lehetőségét.

1.7. A kódex megoldatlan problémái közé tartozott a kezek számának meghatározása. A korábbi kutatás – háromtól nyolcig terjedő javaslatokkal – ebben nem jutott egységes álláspontra, ami jól mutatja e terület szubjektív veszélyeit. HAADER LEA és KOROMPAY KLÁRA a sorozat más kiadásában is alkalmazott, összetett – paleográfiai és nyelvi, helyesírási – szempontokra épített, kezenkénti bontásban végzett vizsgálattal most – a töredékeket is figyelembe véve – négy, egymástól markánsan különböző kezet állapítottak meg (közülük a fő kéz a 2. számú), s ezek hangjelölési sajátosságait tanulmányukban külön-külön táblázatokban rögzítették (61–80). A szerzők jelzik a kézírások egyenlenségeit is, például a kódex története szempontjából fontosnak ítélt 3. kéz esetében ez elég jelentős. Ha viszont nincs elegendő adat – például a töredékek bizonyos helyén –, a korábbi kutatókkal ellentétben nem erőltetik új kéz felvételét. E módszerrel bizonyára megoldottnak tekinthető a scriptorok számának meghatározása. A több szempontú vizsgálat egyébként lényegében – a megcsonkított lapok ügyétől eltekintve – a Volf véleményét erősíti meg, ami azt jelzi, hogy a kezek megállapításában fontos tényező a kódexek olvasásában szerzett rutin is (vö. HAADER 2014). Ennek különös esete, hogy HAADER (2017) az AporK. ingadozó írású 3. kezének azonosságát a LányaK.-beli 1. kézzel elsősorban a hibázások típusaiban fedezte fel (amelyek szintén diszlexiás személyre utalnak). Hasonló nyelvi és helyesírási szempontú elemzéssel közelíti meg KOCIS RÉKA az AporK. főszövegéhez

tett későbbi bejegyzéseket. Az ún. zsolnárcímek koráról úgy foglal állást, hogy azok az 1520–1530-as évekre datálhatók. Itt szintén felvillan a művelődési háttér: az ókeresztény időktől szokásos műfaj hazai megjelenésének vagyunk tanúi.

1.8. A tanulmányokat a Bevezetésben – a sorozat szokása szerint – hasznos mutatók is kiegészítik. KOROMPAY KLÁRA és SZENTGYÖRGYI RUDOLF a zsolnárok különböző számozási hagyományaiban való eligazodáshoz készített segédletet (83–86), CSERNÁK-SZUHÁNSZKY DEBÓRA pedig az Apork. szövegeinek más kódexekben található párhuzamos lelőhelyeit állította össze, forrásokat adva a középkori hagyomány minél teljesebb körű összevetéséhez. A szövegfilológiai íráskor után kapott még helyet TÓTH ZSUZSANNÁNAK az Apork-kódex kötését bemutató tanulmánya (89–105), amely szintén szélesebb művelődési kitekintéssel, a LányiK.-ról elnevezett kötéscsoport tagjaival – melyekkel az Apork. kötése rokonságot mutat – összehasonlítva, sok képpel szemlélteti a kódex kötésének sajátosságait. A Bevezetést a MOHAY ZSUZSANNA által összeállított Irodalomjegyzék (107–114) zárja. Tételei jól tükrözik a kódex kutatásának az 1870-es évek végétől (Volf kiadásától) máig tartó folyamatát – benne a 2000-es évekbeli bizonyos megélénkülését is –, amely eredményeivel és tévedéseivel is mind hozzájárult ahhoz, hogy a mostani kritikai kiadás elkészülhessen.

1.9. A bevezető tanulmányok után szóljunk még magáról a szövegkiadásról. Ennek élén, valamint végén a kódex restaurált előtáblájának, illetve háttáblájának képe látható, a belső margón egy centiméterszalaggal, amely az eredeti méretét érzékelteti. Összehasonlítva a SZABÓ DÉNES kiadásában lévő régi felvételekkel szembevetve a különbség. A szöveg közlésében alapvetően a sorozatban szokásos elveket követik a szerkesztők. Bal oldalon a faksimile, jobb oldalon a szöveg paleográfiai jegyzetekkel ellátott betűhű átírása. A kódexbe tett későbbi beírások szintén a jegyzetben szerepelnek. A hasonmás lapjai a restaurálásnak köszönhetően sokkal tisztábbak, mint a SZABÓ által kiadott változatban, de az azóta eltelt hetven évben – amint SZABÓ (1942: XVII) már akkor előrevetítette a tinta maró hatásának következményeit – láthatóan tovább romlott a papír állapota (l. például a 89., 100. stb. lapokon lévő lyukak nagyságát), úgyhogy a kódex felújítása valóban életmentő beavatkozás volt. (A korábbi és a mostani faksimile összehasonlítása pedig annak mementója is, hogy a kódexek restaurálására nagy gondot kell fordítani!) A betűhű átírás, ahol megnéztem, igen pontos, feltételezem, hogy esetenként a korábbi kiadások is segítettek kibetűzni a mára nagyon tönkrement helyeket. A szövegközlés technikájának kialakítása a kódex elejének töredéklapjai esetében jelentett speciális feladatot. A kötet alkotói – ahogy a Bevezetés megfelelő tanulmánya erről eligazít – itt H. BOTTYÁNFY ÉVA kutatásaira és az általa kialakított módszerre támaszkodtak. E lapokat úgy jelenítik meg, hogy a töredékek betűhű átírása alatt jegyzetben közlik a megfelelő latin zsolnárrészlet teljes szövegét, amely a kontextust biztosítja az értelmezéshez, s abban – a lehetőség szerint – kiemelik azokat az elemeket, amelyek forrását képezhették a kérdéses töredékekből kihámozható szónak, szavaknak. A magyar töredék és a neki megfelelő latin szó összetartozását azonos indexszám jelzi. Csak a biztosan azonosítható elemek vannak párosítva. Az azonosítások megfejtése vagy legalábbis az azzal való próbálkozás hasonlít egy izgalmas nyelvtörténeti fejtörőhöz, s különleges felkészültséget igényel. Puskázni lehet azonban H. BOTTYÁNFY ÉVA alább ismertetendő munkájából (2016), amely lehetséges megoldásokat dolgozott ki ezekre. (A kritikai kiadásba, mint említettük, ezek nem kerültek be.)

A gondosan kivitelezett kiadványban alig vettem észre sajtóhibát (pl. a 39. kódexlapon a latin Ps. 54, 2 zsolnárszöveg 3. sorában *mini* helyett *mihi* szükséges).

1.10. Az AporK. rendkívül gazdag tartalmú új, kritikai kiadásáról összegzőként azt mondhatjuk, hogy az méltó formában teszi közzé e neves emlékünket, a hozzá fűzött tanulmányok eredményei pedig összességében jelentősen módosítják a kódexről és az egész huszita szövegcsoporthról a szakirodalomban eddig élő képet. Az szintén értéke, hogy az alkotók tágabb művelődéstörténeti összefüggéseket is szem előtt tartva, közérthető stílusban beszélnek a kódex kutatásában felmerülő kérdésekről, s ezzel számos tudományág, mindegyiknek a nyelv-, irodalom-, egyháztörténet, történelem, könyvtörténet stb. művelői számára teszik a kiadványt nemcsak megbízható forrásművé, hanem élvezetes olvasmánnyá is.

2. H. BOTTYÁNFY ÉVA az 1960-es évektől foglalkozott az AporK. megcsonkított első 21 levelén (42 lapján) fennmaradt – a 30–55. zsoltárok magyar fordításából való – zsoltártörödékek értelmezésének kérdéseivel, s már akkor felfigyelt rá, hogy bizonyos szinonimák használatában eltérnek a teljes szöveggel fennmaradt zsoltároktól. 1973 és 2003 között több tanulmányban vizsgálta azok jelentéstani vonatkozásait. A kutatási eredményeit összegző tanulmányát betegsége miatt azonban már nem tudta befejezni. 2008-ban megszakadt kéziratát volt tanítványa, illetve munkatársa, ZELLIGER ERZSÉBET posztumusz tette közzé.

A kiadvány magában foglalja egyrészt a törödékek szövegkiadását – színes fakszimilét, betűhű átírását és BOTTYÁNFY rekonstrukcióit –, másrészt tanulmányát azok szókészletéről és a teljes zsoltárszövegekkel összevetett szinonimahasználatáról. ZELLIGER ERZSÉBET a munka közzétételkor nagymértékben törekedett a szerző szándékait tiszteletben tartani, bizonyos fókig azonban jogosan közbe kellett avatkoznia (véleményem szerint ez még néhány helyen indokolt lett volna). A kiadvány koncepciója alapvetően H. BOTTYÁNFYTól származik (l. a szerző bevezetését), de a közlétező kiegészítései tették teljessé a szerkezetét. Ugyanő elvégzett szükséges javításokat, máskor inkább jegyzetet fűzött a szöveghez, ügyelve rá, hogy világosan követhető legyen, mi tartozott eredetileg a dolgozathoz. A munka a következő fejezetekből áll: A közlétező előszava (7–10), Bevezetés [a szerzőtől] (11–12), A zsoltárrészek hasonmása és betűhű átírata jegyzetekkel (13–98), A törödékek szókészlete (99–116), A szópárok (117–139) és az Irodalomjegyzék (140–142).

2.1. A törödékek kutatásának H. BOTTYÁNFY előtt kevés előzménye volt. Néhány mozzanatra érdemes itt emlékeztetni, ami vállalkozásának több tekintetben egyedi voltát is kiemeli. Azért sem árt erről szólni, mert rövid bevezetőjében a szerző nem tudott rá kitérni, s összefoglalását az AporK. új kiadásában sem találjuk meg. Az AporK.-et először kiadó VOLF GYÖRGY a törödékeket tartalmazó lapokat nem publikálta, de kiadásának bevezetőjében (VOLF kiad. 1878 [1881]: XXXV) azonosította az első törödék helyét a zsoltárokból. Először SZABÓ DÉNES fakszimile kiadása (1942) közölte e lapokat is, minden kommentár nélkül. Majd ugyanő (1963) foglalkozott külön a törödékekkel, elsősorban helyesírásukkal, miközben alapvető megállapításokat tett rekonstrukciójuk módszeréhez, s a saját kutatásához bizonyos szavakat rekonstruált. SZABÓ (1963: 340) pontos táblázatot is közölt a törödékek és a zsoltárhelyek azonosításáról. Erre H. BOTTYÁNFY (1973) hivatkozott is, a SZABÓ által rekonstruált adatokat pedig a jelen dolgozatának szövegközlésében felhasználta és az általa javasolt formákkal összevetette. Ezekre Sz. D. monogrammal utal (l. erre a 8. oldalon a közlétező utalását). H. BOTTYÁNFY érdeme tehát, hogy a törödékeket teljeskörűen rekonstruálta.

A törödékek megfejtésének módszeréről valószínűleg szintén előzetesen tájékozódhatunk volna, így ezt ZELLIGERnek a tanulságok általa megírt összegzéséből (138) tehetjük, aki

röviden, de célszerűen, példákon át világította meg az eljárás menetét, illetve az AporK. új kiadásában (2014: 59–61) még bővebben kifejtette. Élményszámba megy azonban, ha a szövegközlő részt olvasva magunk silabizáljuk ki a megoldás útját.

2.2. A kiadvány nagy előnyére a töredékek – a szerzőtől tervezettnél sokkal kedvezőbb formában – az AporK. kritikai kiadásával azonos felvételen, de itt színes hasonmásban jelentek meg. A töredékek végleges közlésmódját ZELLIGER alakította ki, aki ezt a részt a kritikai kiadásban is gondozta. Amint ott (l. fenti ismertetésünkben), a töredékek megjelenítésének módja itt is igen szemléletes, kiválóan elősegíti, hogy a szerzőnek a rekonstrukcióhoz vezető – láthatóan igen körültekintő – útját kövessük. Talán nem fölösleges részletesen is leírni a nem szokványos anyag elrendezését. A bal oldali lap felső felében látjuk a színes fakszimilét, mellette a betűhű átírást a BOTTYÁNFY által rekonstruált formában kiegészítve (a pótlások szögletes zárójelben), és az azonosítást jelző indexszámmal ellátva. Ezek alatt találjuk a latin Vulgata megfelelő részletét, amely a tágabb kontextust állítja a rekonstruált olvasatok mögé. A töredékek és a latin zsolttárrészletek azonosított egységeit ugyanaz az indexszám kapcsolja össze. (Ez hasonló megoldású a kritikai kiadásban is, de a töredékek ott kiegészítés nélkül szerepelnek.) Az oldal alján BOTTYÁNFY kommentárjai (esetenként a szöveg gondozójának kiegészítései is) és a SZABÓ DÉNES (1963) által rekonstruált adatokkal való összevetés található. (Megjegyzem, az SzD. monogram alapján nem mindig könnyű SZABÓ helyesírási szempontú példái között megtalálni a kérdéses formát.) A kiadvány jobb oldalán pedig több más kódex (DöbrK., KeszthK. stb.) párhuzamos helyeinek szövege áll, amelyekkel a szerző a töredékek szóhasználatát összevetve a rekonstruált formát igazolta.

2.3. Magáról a rekonstrukció módszeréről érdemes elmondani, hogy igen speciális módon jelentős mennyiségű adatot tárt fel, amire máshol aligha van példánk. Szerencsés esetben a szó testéből fennmaradt darab önmagában is egyértelművé teszi a kiegészítést (pl. a *pogány* szó egésze 30: Ps. 46, 9), máskor több előfordulásból mozaikszerűen rakható össze a szó (l. például az *örökké* előfordulásait: 102), de egyetlen megőrződött betűből is lehet biztos megoldásra jutni, ha a párhuzamos helyek vallomása egyöntetű (például az *igazak* 'iusti' 5: Ps. 32, 1). A kevés kérdőjeles vagy megfejtetlen helyre valóban nehéz lenne megoldást találni. A jegyzetekben H. BOTTYÁNFY figyelmeztet az átírás és a kiegészítés problémáira, így az alternatív olvasatok lehetőségére is. A szerző alaposságát jól szemlélteti például az AporK. 5. lapjának *[erwen]dýete(k)* igei töredékéhez fűzött jegyzete (22). Idézi SZABÓT (1963: [342]), aki a töredéket a Ps. 31, 11. versében („*Laetamini in Domino, et exultate, iusti*”) a *laetamini* igealak megfelelőjének tartotta, míg H. BOTTYÁNFY a betűszámból következtetve úgy gondolja, az „inkább az *exultate* fordításának tűnik.” Szinonim latin igékről lévén szó, a jelentés szempontjából látszólag mindegy, melyikkel azonosítjuk a magyar szót. H. BOTTYÁNFY korrekciója azonban szerintem itt más oldalról is támogatható, illetve tovább is vihető. A bibliai, elsősorban zsolttárhelyek vizsgálatakor magam azt tapasztaltam (M. NAGY 2003), hogy az örömet kifejező, párban vagy párhuzamban előforduló latin szinonim igéket kódexeink általában a már megszilárdult *örül*, *örvend* és/vagy az *örül*, *vigad* igepárokkal adták vissza, ahogy a BOTTYÁNFY által idézett párhuzamos helyek (DöbrK., KeszthK.) is e kétféle fordítást mutatják. Mivel az AporK. kérdéses helyén – amint a latin kontextus mutatja – két szinonim latin ige fordításáról van szó, az *[erwen]dýete(k)* töredékben az *örül*, *örvend* igepár második tagját láthatjuk, így az formálisan valóban a másodikként álló latin *exultare* igeének felel meg; a töredékről pedig feltehetjük, hogy az magának az egész igepárnak a maradványa is.

2.4. A szöveggözlést követő címszók szerinti listákból – amelyeket a szöveg gondozója egy közös listában is egyesített – derül ki, hogy a rekonstruált szóalakokból (a szerző szóhasználatával olvasatokból) hány szó előfordulását tartotta a szerző biztosnak, valószínűnek vagy bizonytalannak. Közel másfélszáz – egy vagy több adatban igazolható – biztos címszót és félszáznál több valószínű szót állapított meg, s ez a kétszáznál több címszó az összes címszónak mintegy kétharmadát teszi ki. Bizonytalan megfigyeltésük láthatóan azok minősültek, amelyekből egy-két, főleg szóközi betűt ismerünk, amelyek nem adnak támpontot. A szerző alaposan mérlegelhetette a minősítéseket, aminek nyoma, hogy a dolgozatban maradt néhány eset, amikor a jegyzetben írt minősítés és a listák besorolása – az *ultima manus* elmaradása miatt – eltér egymástól. Például az *örvend* egyetlen – egyébként biztosnak tekinthető – adata szerepel a biztos és a bizonytalan olvasatok között is (103 és 107), a *terít* [be]ter-[yte] adata a jegyzetben helyes, a listában csak valószínű olvasatként szerepel (26: Ps. 43, 20, ill. 117 és 105), a listában bizonytalannak minősített *szomorodik* vagy *törekedés* megfigyeltés a jegyzetben nincs feltüntetve (39: Ps. 54, 3).

2.5. A dolgozat utolsó fejezetében H. BOTTYÁNFY tíz olyan szinonimapárt (egy kivétellel igéket) vizsgál az AporK. egészében, amelynek tagjai ugyanazt a latin szót különböző magyarra fordítják. Azt igazolja, hogy a töredékek ezek használatában eltérnek a teljes zsolnárszövegektől. Ebből arra következtet, hogy – feltéve, hogy ugyanaz a fordító mindig azonosan fordítja magyarra ugyanazt a latin szót – azt a mintegy harminc zsolnárt, amelyek nyomait a töredékek őrizték meg, más személy fordította magyarra, mint a többit. A tárgyalt szinonimapárok a következők (első tagjuk a töredékekben, a második a teljes szöveggel fennmaradt zsolnárokban jelenik meg): 1. *beterít* ~ *befed*, *befedez* 'coopero'; 2. *fegyed* ~ *fegy*, *fedd* 'arguo'; 3. *gyón(ik)* ~ *vall* 'confiteor'; 4. *könyörög* ~ *unszol* 'deprecor'; 5. *megfizet* ~ *forbátol* 'retribuo'; 6. *örvend* ~ *vigad* 'exsulto'; 7. *?szégyentelen* ~ *hamis* 'iniquus'; 8. *szégyell* ~ *átall* 'erubescor'; 9. *pogány* ~ *nemzet* 'gens'; 10. 'testamentum'. A vizsgált szópárok töredékbeli rekonstruált előfordulása többnyire biztos adatolással, némelyeké ugyan kevésbé: a *megfizet*, *szégyentelen*, és a legkevésbé a 'testamentum' jelentésű feltett *?vég(e)zés*, esetleg *rendelés* ~ *testamentum* pár (l. a 26. kódexlap jegyzetében is), de a több példapár együttese mégis támogatja a szerző megfigyelését (közvetve erősíti a bizonytalan adatot is). A 'testamentum' jelentésű [...] *Jedben* töredékkel kapcsolatban szerintem nem biztos, hogy a MűnchK.-ből idézett *törvény* szót ki kell zárni csak azért, mert ott néhányszor szerepel a szokásos *testamentum* fordítás ellenére (vö. 137; a 26. kódexlap jegyzetében a MűnchK. e fordítása nincs feltüntetve), de adat híján ebben nem lehet dönteni. Megállapításainak igazolására a szerző igen alaposan dokumentálja tágabb körből is a vizsgált jelentéseket kifejező szinonimák fordítási hagyományát, igen tanulságos adattárat közöl a Huszita biblia másik két kódexe és további kódexek példáiból, valamint idézi a régi latin–magyar szótárak ide vonatkozó tanúságát is.

2.6. Végül szót teszünk, hogy az igen szép küllemű kiadványban vannak hibák, amelyeket mindenképpen szükséges lenne a kötetbe helyezett corrigenda-cédulán kijavítani. A latin szavakban esetenként több zavaró elírás van, ilyenek (elől a hibás, utána a javított forma): *mini* helyett *mihi* (39: Ps. 54, 3) írandó; *sperno* helyett *sterno* (118); *obiorgo* helyett *obiurgo* (118); *obteslor* helyett *obtestor* (123); *exgandio* helyett *exgaudio* (126); *vers* helyett *vero* (128); *vercunridor* helyett *verecundor* (131); „tradent *cum gentibus*” helyett „tradent *eum gentibus*” (133); a Jn 4, 9 adata elé pótlendő a *posco* ige (124), a Ps 68, 23 adatában lévő *retribulatio* a *retributio* adatai közé keveredett (124); a kiemelt szó

kurzíválendő: *gavisi sunt, gaudeo* (127). Néhol a magyar szövegben is előfordulnak hibák: *részben* helyesen *részében* (121), a 36. kódexlap száma után nem kell pont stb. Pár esetben nyilvánvalóan az anyaggyűjtés fázisából való, később kirostálendő példa maradt a dolgozatban (ezeket a szerkesztéskor ki lehetett volna hagyni). Ilyen a 131. lapon a BécsiK. 129 (amit a szerző a *szégyell, átall* latin szinonimáit keresve gyűjtött, de az abban szereplő *imminuti* alakot [vö. *imminuo* 'kisebbít, megsért stb.']) a fordító tévesen *inimici*-nek olvasva az *ellenségek* szóval „fordította”, így a *szégyell, átall* szinonimáit a magyar fordítás nem szemlélteti). A *terít* ige 'szór' jelentése (118) sem támasztható alá a MünchK. 26va [Mt 21,8] helyével. (Jézus Jeruzsálembé való bevonulásának jelenetében a *terít* a lat. *sterno* [nem *sperno*, l. feljebb] megfelelőjeként 'ráborít, leterít vmit vhoval' jelentésű [vö. TESz. *terít* 1. jelentés; NYÍRI szerk. 1993: 333], tudniillik a tömeg az útra terített felsőruháit. A téves 'szór' értelmezés bizonyára a folytatásban következő ige jelentésének anticipálásából adódott, ti. ágakat szórtak az útra.)

2.7. H. BOTTYÁNFY ÉVA érdeme, hogy a szövegösszevetés klasszikus módszerét alkalmazva a lehetőségek szerint teljeskörűen rekonstruálta az AporK. megcsonkított első 21 levelén (42 lapján) fennmaradt zsoltártöredékeket, értékes szóadatokat téve ezzel közkinccsé és további inspirációt adva a kutatásnak. Az AporK. zsoltárfordításainak szinonimahasználatát illető kutatási eredményei – azon túl, hogy a történeti jelentéstan számára fontosak – támpontot nyújtanak az AporK.-beli zsoltárok szövegtörténetének tisztázásához is (erre l. SZENTGYÖRGYI 2014: 42).² Az ismertetett kiadvány nem utolsó sorban fontos segédeszköz – kiváló sillabusz – az AporK. töredékeit kutatók számára. Köszönet illeti a kéziratot gondozó ZELLIGER ERZSÉBETET, hogy H. BOTTYÁNFY értékes munkája összefoglalóan megjelenhetett.

Hivatkozott irodalom

- AporK. = Apor-kódex. Kiadása: HAADER–KOC SIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI kiad. 2014.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 1973. Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentéstanához. *Magyar Nyelv* 69: 75–78.
- H. BOTTYÁNFY ÉVA 2016. *Az Apor-kódex töredéklapjai. 15. század első fele / 15. század vége*. Közvetteszi ZELLIGER ERZSÉBET. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HAADER LEA 2015. Hibázások és háttérük: Apor-kódex. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 65–79.
- HAADER LEA – KOC SIS RÉKA – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF kiad. 2014. Az első magyar zsoltároskönyv. Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi Magyar Kódexek 33. Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest.
- HAADER LEA 2017. Egy neurolingvisztikai eset a 16. század elejéről: Az Apor- és a Lányi-kódex közös keze. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 95–108.

² Éppen BOTTYÁNFY itt ismertetett kutatásai adnak alapot a kezek helyesírási eltéréseivel együtt arra a következtetésre, hogy első fennmaradt zsoltárfordításunk első harmada feltehetőleg nem az ún. Huszita biblia szövege volt (SZENTGYÖRGYI 2014: 42; HAADER–KOC SIS et al. kiad. 2014: 106).

- LányiK. = Lányi-kódex. Kiadása: VOLF György kiad. 1878 [1881]; digitalizált kézirata: <http://real-ms.mtak.hu/id/eprint/498> (2018. 11. 10.)
- LÁZS SÁNDOR 2016. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest.
- M. NAGY ILONA 2003. Latin bibliai szinonimavariációk magyar recepciója (*örül, vigad; örül, örvend*). In: A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA szerk., *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen. 149–168.
- NYÍRI ANTAL szerk. 1993. *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ DÉNES 1942. *Apor-kódex*. Codices Hungarici 2. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár.
- SZABÓ DÉNES 1963. Az Apor-kódex zsolnártörredékei. In: BENKŐ LORÁD – LIGETI LAJOS – PAIS DEZSŐ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 40. Akadémiai Kiadó, Budapest. 339–344.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. Az Apor-kódex zsolnároskönyve és liturgikus szövegei. In: HAADER–KOCIS–KOROMPAY–SZENTGYÖRGYI kiad. 2014. 31–57.
- VOLF GYÖRGY kiad. 1878 [1881]. *Lányi-kódex*. Nyelvméltár 7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 317–385.

M. NAGY ILONA
Debreceni Egyetem

Az ómagyar személynévtörténet két újabb szintéziséről

1. TÓTH VALÉRIA, Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 308 lap – 2. TÓTH VALÉRIA, Személynévi helynévadás az ómagyar korban. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2017. 220 lap

Az elmúlt másfél évtizedben a magyar személynévek kutatása felívelő szakaszának lehetünk szemtanúi: négy névtár és mintegy féltucat monográfia jelent meg a magyar személynévtörténet legkorábbi szakaszára vonatkozóan. Az utóbbiak közül TÓTH VALÉRIA akadémiai doktori értekezésén alapuló, közelmúltban megjelent két kötetét ismertetem. A Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban című kötet „a személynévek rendszerének általános névelméleti problematikáját” és „az egyes személynév-fajták elkülönítésének lehetőségeit és azok történeti alakulásának kérdését” tárgyalja. A Személynévi helynévadás az ómagyar korban című kötet az előbbi folytatásaként a személynéveknek a helynévadásban és -használatban játszott szerepét járja körül (TÓTH 2017: 7). A kötetek problémafeltevéseire és válaszaira ráirányítja a figyelmet a szerzőnek az az állásfoglalása is, miszerint a magyar névtani kutatásokban „bő évszázada halmozódnak azok a – nemegyszer dogmává merevedő – kutatási eredmények, amelyek felülvizsgálatára [...] megérett az idő” (2016: 8). Ezek a „dogmák” pedig a névtörténeti vonatkozásokon túl interdiszciplináris (elsődlegesen történettudományi) érdekeltségűek. Az első kötet tehát a fenti viszonyrendszer feltárását megalapozó előzetes munkának tekinthető, amelyben a szerző a sokak által immár két évtizede alkalmazott funkcionális alapú helynévleírási modellel kívánta a személynévek leírását is összhangba hozni, „utóbbi alapjait a HOFFMANN ISTVÁN által elhelyezett sarokkövekhez igazodva” (HOFFMANN 2008) – mint írja – ő maga igyekezett lerakni (TÓTH 2016: 8). Ugyanakkor megjegyzi, ez nem jelenti azt, hogy a kötet

gondolatai „akár legcsekélyebb mértékben is kétségbe vonnák a korábbi vizsgálati irányok jelentőségét és elért eredményeit” (i. h.).

1. Az ómagyar kori személynévadást tárgyaló kötet két fő egységből épül fel: az egyik a történeti személynévkutatás alapkérdéseit (ezen belül általános névelméleti kérdéseket, illetve a személynévi források névszociológiai értékét), a másik az ómagyar személynévrendszer példáján keresztül az egyes személynév-fajták jellemzőit tárgyalja. Az „alapkérdéseket” érintő részben a szerző mindenekelőtt a személynévek kiemelt forrásértékét hangsúlyozza az ómagyar korra s azon belül az Árpád-korra vonatkozó nyelvészeti és történeti tárgyú (főként településtörténeti, művelődés- és kultusztörténeti, néprajzi stb.) kutatásokban (2016: 12). TÓTH VALÉRIA célja annak világossá tétele, hogy a személynévek segítségével milyen kérdésekre kaphatunk választ, és melyek megválaszolására nem alkalmas ez a forráscsoport – bizonyos korábbi kutatások gyakorlatai ellenére (12).

Támogatható a szerzőnek az a fogalomhasználat kapcsán tett javaslata, miszerint a latin oklevés forrásokban szereplő írott névalakok és a személyekre vonatkozó élőnyelvi megnevezések közötti különbséget eltérő fogalmakhoz rendeljük: az utóbbira fenntartja a *személynév* megnevezést, az előbbit viszont ettől elkülönítve *személyjelölő szerkezet*-tel definiálja. A fontos különbségtétellel építve utóbbiak forrásértékét a névrendszertani átstrukturálódás folyamatának (a személynévrendszer „kételeművé” válásának), az állományi összetételnek, illetőleg az írott névformák mögötti beszélt nyelvi valóságnak a feltárásában látja elsődlegesnek (18–19), viszont a fokozott óvatosságot és a kritikai szemlélet érvényesítését hangsúlyozza a személynév-fajták kronológiai jellemzőinek a meghatározásában (pl. családnevek kialakulásának ideje), a személynévrendszerre vonatkozó területi, nyelvföldrajzi következtetések levonásában, a névadás körülményeinek pragmatikai és kognitív szempontú feltárásában és főként a személynévi adatok nyelven kívüli (általános történeti) forrásértékével, felhasználhatóságával (pl. a személynévi alapú etnikai rekonstrukcióval) kapcsolatban (18–31).

A kötet a fenti szemlélet alapján a személynévadás és személynévhasználat elméleti kérdéseit hat kiemelt tényezőhöz rendelve tárgyalja (33–74), melyekről a korábbi munkák eredményeit részben összefoglalva, részben új szempontokkal kiegészítve értekezik.

1. A személynévek rendszerszerűségéhez kapcsolódó fontos összegző megállapítása, hogy „a személynévrendszer ugyanolyan mentális struktúraként értelmezhető, mint a nyelvi rendszer”, amely névmodelleket, névmintákat tartalmaz. A névadáskor ezek valamelyikének az aktualizálásával jön létre a személynév. Ezeket a modelleket azonban nemcsak nyelvi, hanem kulturális-társadalmi determináció is minden korszakban jellemzi (38–39).
2. A kulturális meghatározottság szempontjából alapvető különbség húzódik a személynév és a helynév kategóriája között, előbbieknél a nyelven kívüli tényezők hatása erőteljesebben érvényesül.
3. TÓTH VALÉRIA másokhoz hasonlóan a nyelvi jelenségek leírásában és magyarázásában a névhasználat felőli közelítésmódnak, a pragmatikai tényezők feltárásának alapvető fontosságát tulajdonít. Az elemzések során a névadás összetevői (pl. névadási szokások), valamint a névhasználat sajátosságai (pl. többnevűség kérdése) mint pragmatikai tényezők figyelembe vételét szorgalmazza. Fontos – bár nem előzmény nélküli – megállapítás, hogy az általános pragmatikai körülmények alapján az feltételezhető, hogy az ómagyar névadási rendszer is a maihoz hasonlóan működött (48).
4. A kognitív tényezők bemutatása során a szerző a *névközösség* és a *mentális tábló* fogalmát definiálja,

valamint a névadás tudatosságának és az elnevezések motiváltságának kérdéskörét járja körül. 5. Ezzel a tényezővel szorosan összefügg a névmodellek problematikája is, mivel a modellek a nyelvhasználók mentális-nyelvi rendszerének szerves részei. 6. A személynévi források névszociológiai értékének meghatározása az egyik legproblemátikusabb része a névtörténeti kutatásoknak, mivel az élőnyelvi névhasználatra csak az írott források alapján van lehetőségünk – korlátozott módon – következtetni. Ebben a kérdésben a korábbi szakirodalomban is számos állásfoglalás született. A szerző az azonos és eltérő vélemények számbavételét az alábbi szempontokhoz rendelve tekinti át: a formális-informális névhasználat, névszociológiai érték, társadalmi rétegek és nemek szerinti névhasználati eltérések, vallás, etnikai hovatartozás, illetve a névhasználók nevekhez való viszonyulása, attitűdje.

A következő önálló fejezet ehhez a kérdéskörhöz szorosan kapcsolódóan a személyjelölő szerkezetek névszociológiai értékét mutatja be (75–112). Az írott névformáknak az élő nyelvre vonatkozó tanulságaihoz számos tényező ismerete szükséges. Alapvető kritikai kiindulópont az, hogy „a források szövegében ránk maradt adatok a maguk írott nyelvi valóságában nem azonosíthatók közvetlenül a beszélt nyelvi formákkal” (75). A szerző a rá jellemző alapossggal veszi sorra azokat a tényezőket, amelyek a személynévadatok mögötti tényleges névhasználati szokások megközelítően pontos feltárását befolyásolhatják. Itt válik különösen fontossá a források személyjelölő szerkezeteinek (l. pl. többszörös *filius*-os latin névalakok) és az élő nyelvben ténylegesen használt személynéveknek a terminológiai elkülönítése is (l. fenn). TÓTH VALÉRIA a latin szerkezetsablonok kapcsán részben jogosan bírálja a korábbi szakmunkák szerzőit, hogy a latin nyelvű elemekből kiinduló szemlélet alapján beszélnek „*filius*-os”, „*dictus*-os” stb. „nevek”-ről, ő helyett a szóbeli névhasználattal közvetlenebb kapcsolatot fenntartó névfunkciók alapján tipizálja ezt a csoportot (77). A bírálat a latin szerkezetek „név”-ként való definiálása szempontjából lehet jogos, hiszen – ha a szerző által javasolt szűkebb jelentést nézzük – a latin alakulatokat még nem tekinthetjük ténylegesen tulajdonnévnek, csupán személyjelölő írott szerkezeteknek, amelyek egyes elemeihez köthető tényleges élőnyelvi használat azonban nem magától értetődő, ez viszont az élőnyelvre alapozott kategorizáció indokoltságát gyöngíti.

Arra nincs mód, hogy az élőnyelvi névhasználat kapcsán megfogalmazott megállapításokat egyenként áttekintsük, e helyütt csupán az alábbi néhányat emelem ki. A kötet fontos vizsgálati szempontokra hívja fel a figyelmet (pl. normatörekvés, oklevélírók szerepe a források személynévhasználatában stb.), ugyanakkor néhol tévesen értelmezi a szakirodalmi kijelentéseket, nem téve különbséget a családnevek kialakulását megelőző ún. átmeneti és a későbbi időszakra vonatkozó jellemvonások között (l. pl. 94, 105, 148). Érezhető emellett a szerzőnek az a törekvése, hogy – a korábbi (adatgyűjtésekre, önálló korpuszokra épülő) szakirodalmi következtetésekkel szemben – az élőnyelvi névhasználat szélesebb körű jelenlétét mutassa ki a latin személyjelölő szerkezetekben. A korábinál nagyobb szerepet tulajdonít ebből a szempontból például a személynévi elemet tartalmazó helynévi szórványoknak. Vitatja azt az általános véleményt, amely az 1322: *Ernefyastephanpaulia*-típusú helynévben (további példák: 1332: *Herbothfaandreashaza*, 1335: *Methvdfiamihalfeu* stb.) szereplő személyjelölés élőnyelvi (értsd: ilyen formában nem valós) voltát kérdőjelezi meg kronológiai és névhasználati érvek alapján (107–108; a kérdésre l. bővebben SLÍZ 2010). A latin személyjelölő szerkezetek mögötti valós élőnyelvi névhasználat feltételezése kapcsán szokás az oklevél jogbiztosító szerepére hivatkozni, amely kizárólag a ténylegesen használt név rögzítését követelhetette meg. A jogbiz-

tosító szerep szorosan összefügg az azonosíthatóság kérdésével. Utóbbi kritériumnak való megfelelés azonban azt eredményezhette, hogy a ténylegesen használt név mellé olyan elemek is kerülhettek az írásbeliségben, amelyek az élő névhasználatban (ti. a latin szerkezetnek pontosan megfeleltethető magyar formában) nem fordultak elő, ugyanakkor a személy azonosításához írásban alapvetően járultak hozzá. Az átmeneti időszak (13. század – 14. század első fele) körülírási névszerkezetei erre szolgáltatnak bőségesen példákat (erre l. pl. a korai *filius*-os és a *de genere*-s névszerkezeteket).

A személynév-fajták áttekintése (113–256) a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott kognitív és pragmatikai alapú kategorizációra épül, amely szakított a korábbi hagyományos (sokszor valóban ellentmondásos) meghatározásokkal (ti. ragadványnév, keresztnév, családnév, becenév), és ezek helyett referáló (választott vagy listánév), nexus vagy kapcsolati (átadott vagy automatikus), leíró vagy sajátosságjelölő (alkotott vagy kreált) és affektív (módosított) név kategóriákat különített el (HOFFMANN 2008: 12). TÓTH VALÉRIA ezeket a személynév-fajtákat veszi sorra, szisztematikusan tárgyalja az egyes névfajtákkal kapcsolatos alapvető fontosságú, egymással nem feltétlenül homogén szempontokat (kronológiai, névszerkezeti, keletkezéstörténeti, névszociológiai stb.). Mivel mindegyik személynév-fajtának a megadott szempontok szerinti bemutatását terjedelmi okokból nem vállalthatom, csupán néhány – módszertani szempontból tanulságos – következtetését említem meg.

A szerző kategorikusan elhárítja és nem tartja megvalósíthatónak a sajátosságjelölő nevek funkcionális (motivációs, kognitív) modellálását, arra hivatkozva, hogy egyrészt a különböző korok névadásában a kulturális-társadalmi hatások olyan mértékű eltéréseket okoznak (ti. bizonyos szemantikai kategóriák csak később jelennek meg), hogy nem teszük lehetővé egy általános névmodell megalkotását, kivitelezhetőségét (121–122). Másrészt egy funkcionális-szemantikai tipológia kidolgozását „bármely korszak vonatkozásában valamelyest esetlegesnek” gondolja. Úgy látja, hogy „az efféle személynévadás mögött lényegében bármilyen motiváció állhat” (123; kiemelés tőlem), ezért a hangsúlyt inkább a lexikális-morfológiai struktúrára kívánja helyezni. Ezzel azonban éppen az általa is hangoztatott, rendszerszerűségből eredő modellhatás létezését és a névfunkciók vizsgálhatóságát vonja kétségbe (az ellentmondást különben a szerző is érzékeli – 126). A természetes (leíró jellegű) személynévadás ugyanis olyan általános (univerzális) sémák alapján működik (hasonlóan a helynevekhez), amelyet – véleményem szerint – a kulturális-társadalmi hatások csak az egyes névtípusok gyakorisági arányait tekintve befolyásolnak. Az is kérdés továbbá, hogy mit tartunk a természetes (leíró) névadásba sorolhatónak (az óvóneveket például semmiképpen nem, mivel ezek a nevek nem a névvisező egyéni sajátosságjegyeire utalnak) (122; a kérdésre részletesebben l. N. FODOR 2012).

A kötet fontos és új megközelítése a nemzetségnevek nexusnévi sajátosságainak a kiemelése és az öröklődő családnévvel történő összekapcsolása annak okán, hogy mindkettő „genetikus-társadalmi összetartozás” tulajdonnévi kifejezője. A korábban egybehangzóan az írásbeliség „termékének” tartott *de genere*-t tartalmazó személyjelölő szerkezettel kapcsolatban a szerző határozott álláspontja az, hogy „a nemzetségnevek kategóriáját a beszélt nyelv személynév-fajtái közül semmi okunk sincs kizárni” (182). Figyelemre méltó megítélése szerint „a nemzetségneveknek sokkal nagyobb jelentősége van a családnév kialakulásában, mint azt a szakirodalom feltételezi” (204), azok „konkrét elemeket is adhattak e későbbi kategóriának” (205–207). Az azonban, hogy az élő nyelvben a nemzetségnévre való hivatkozás már valóban önálló tulajdonnévi elemmel (pl.

**Becsegergely János*) vagy nemzetségnevet tartalmazó körülírással (pl. **Becsegergely nemzetségbeli János* vagy **János, a Becsegergely nemzetségből*) történt, az általa felhozott (az élő nyelvi formára bizonyítanul utaló) kevés példa mellett is további vizsgálatot igényel. Kérdés tehát, hogy feltehetünk-e egy **Becsegergely(i) István* élő nyelvi alakot, melyben az előtag nemzetségre utaló beszélt nyelvi nexusnév. A válasz problematikuságát az adja, hogy a nemzetségnévi eredet gyanújába kerülő családnévek helynévi és/vagy egyénnévi eredettel is magyarázhatóak (l. pl. *Vázsonyi, Győri*), kettős nemzetségnévből keletkezett családnévre pedig nincs adatunk. TÓTH VALÉRIA munkája a problematikus kérdéskör új megközelítésének kiváló összefoglalása, amely kétségtelenül a további elemzések alapjául fog szolgálni. Mindezt a többi személynév-fajtát bemutató fejezet kapcsán is bátran kijelenthetjük.

2. A Személynévi helynévadás az ómagyar korban című kötet arra keresi a választ, hogy „hogyan terjednek ki a személynévek rendszerösszefüggései a helynévrendszerre”. Azokkal a helynévtípusokkal foglalkozik, amelyek létrehozásában személynévek vesznek részt, azaz tartalmaznak személynévi lexémát (2017: 7).

A személynévi helynevek problematikája régóta fontos helyet foglal el a magyar helynévkutatásban. A most bemutatandó kötet abban jelent újat a korábbi szakmunkákhoz képest, hogy új aspektusból, a személynévadás és személynévrendszer szempontjából vizsgálja a helynevek e sajátos típusát. A korábbi kutatókat elsősorban azoknak a helyneveknek a funkcionális és névszociológiai sajátosságai érdekelték, amelyek személynévi lexémából formáns nélkül keletkeztek, a szerző azonban a helynévképzővel vagy földrajzi köznévi utótaggal (összetétellel) létrejött struktúrák vizsgálatát is ugyanolyan fontosnak tartotta, ezért az utóbbiak részletes leírására is külön fejezetet szánt.

A kötet egyik fejezete a történeti helynév-tipológia eddigi eredményeinek kritikai áttekintését tartalmazza (61–73). Köztudomású, hogy a történettudomány a 20. század elejétől kezdve nagy jelentőséget tulajdonított az egyes helynévtípusok (kiemelten is a településnevek) kronológiai behatárolásának, mivel ennek segítségével kívánta a honfoglalás kori és a 11. századi Magyarország etnikai arculatát megrajzolni. Az, hogy az alapvetően nyelvészeti jellegű feladatot a történettudomány és a történeti földrajz céljainak való megfelelési kényszer határozta meg, azt eredményezte, hogy a kutatók figyelmen kívül hagyták vagy másodlagosnak tartották az alapvető helynévrendszertani és névelméleti kritériumokat és összefüggéseket, ezért a KNIEZSA által kidolgozott magyar történeti helynév-tipológia, főként az egyes típusokhoz rendelt merev kronológiai értékek, amelyek segítségével egyes települések keletkezési idejét kívánták meghatározni, a szerző szerint a későbbi (BÁRCZI GÉZA, KRISTÓ GYULA végzett) revíziók ellenére sem bizonyult marandónak. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy a névkutatás segédtudományi szerepét „csak abban az esetben tudja maradéktalanul betölteni, ha művelői a nevekhez mint nyelvi jelekhez közelítenek, s következtetéseiket erre alapozva, tisztán nyelvi síkon maradva igyekeznek levonni” (73), az így kapott eredményekre már biztosan tudnak támaszkodni a társtudományok is. Ezt az alapvető követi a szerző akkor, amikor a kötet további fejezeteiben a személynévi helynevek három csoportját, a formáns nélkül (75–125), a helynévképzővel (127–143), illetve összetétellel alakult személynévi helyneveket (145–181) elemzi.

A személynévből formáns nélkül alakult helynevek névrendszertani kérdéseinek és a névtípus történeti forrásértékének a bemutatásával a kötet legerjedelmesebb fejezete

foglalkozik (75–125). A témához kapcsolódóan kétségtől legproblematisabb, legtöbb vitát kiváltó kérdés a névtípus kronológiai értékének a meghatározása. A formáns nélkül alakult helynevek kronológiai sajátosságai kapcsán kétféle elképzelés terjedt el a szakirodalomban. A hagyományos (a MELICH JÁNOS, KNEZSA ISTVÁN, BÁRCZI GÉZA által képviselt) kronológiai felfogás szerint a „puszta személynévi helynévadás kétségtelenül megvolt a magyarban a 10–12. században” és feltehetően már a honfoglalás előtt is, amely aztán nyugaton a 13. század elején, keleten a 13. század közepe táján veszítette el a produktivitását. A másik felfogás SZABÓ T. ATTILA nevéhez fűződik, aki az empirikus anyag alapján megállapította, hogy „nagy számban alakultak ilyen módon helynevek a 16–17. században, sőt napjainkban is” (89). Ebből következően SZABÓ T. ATTILA szerint tehát a névtípusnak kormeghatározó szerepe nem lehet.

TÓTH VALÉRIA határozottan amellett a vélemény mellett foglal állást, amely szerint a formáns nélküli személynévi helynevek keletkezésével „a magyar helynévrendszer történetének minden korszakában” számolni kell (92). Érveit egyrészt azokra a helynévadatokra építi, amelyek „az újabb korokban, illetőleg napjainkban is hitelt érdemlően tanúskodnak arról, hogy a személynévi alapszóból formáns nélküli helynévadás eleve nem szűnt meg”, másrészt pedig – HOFFMANN ISTVÁNNAL egyetértve – a helynévadás általános természetére hivatkozik, melyet a kronológia megalkotásakor korábban egyáltalán nem vettek figyelembe (92). Utóbbi érvei arra vonatkoznak, hogy a helynevek létrehozásának a metonímia a képzés és az összetétel mellett az egyik legfontosabb módja, ezért „aligha van okunk azt feltételezni, hogy egy ilyen alapvető szerepű szó- és névalkotási mód egy bizonyos szócsoporthoz, a személynévi lexémákhoz és névalkotási módhoz csak egy meghatározott időszakban funkcionált volna” (93).

Mindebből rögtön adódik az a kérdés, hogy a helynévadásra vonatkozó fenti általános megállapítások minden helynévfajtára, kiemelten is a településnévre maradéktalanul teljesülnek-e, azaz valóban produktívan vesz-e részt a metonímia a településnevek újabb kori létrehozásában is. A válasz azért nehéz, mert újabb települések az elmúlt évszázadokban csak elvétve jönnek létre, és akkor sem feltétlenül a birtoklásra utaló személynévi lexéma segítségével, másrészt a néhány e típusba sorolható eset döntő része mesterséges névadással keletkezett (a korai településnevek is egyes vélemények szerint ide tartoznak). A mesterségesen létrehozott nevek azonban mégis jelezhetik a meglévő nevek modellhatásának érvényesülése mellett a metonimikus településnévadás későbbi századokbeli élő voltát. MEZŐ ANDRÁSNAK a magyar hivatalos helységnévadásról írt monográfiájában (1982) a „tulajdonosról, telepítőről vagy kegyeleti célból más személyről történő névadás” című, különböző időszakokhoz rendelt alfejezeit átnézve azt állapíthatjuk meg, hogy a 1701 és 1873 között keletkező településnevek között mindössze kilenc olyan található, amelyben „puszta” családnévből alakult településnév, a legtöbb esetben azonban a német telepítő vagy tisztségviselő német családnévéből hozta létre minden bizonnyal maga a telepítést szervező kincstár vagy a kamara, illetőleg az új (általában német) birtokos a saját családnévét felhasználva. Mindössze a *Ginglicsalád* (Tolna vm.) és a magyar nemesi család nevéből keletkező *Nagy-Majlát* településnév (Csanád vm.) vehető feltételesen figyelembe a magyar helységnévadás szempontjából, bár utóbbiak esetében is a német hivatalos névadás analógiáját sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Fontos, hogy formáns nélküli keresztnévből már egyáltalán nem jön létre új településnév ebben az időszakban, viszont a földrajzi köznévi összetétellel (kn. + *falva/háza/szállás/föld*) keletkezettek száma rend-

kívül magas, ami az összetétel alapú helynévtípus modellértékét jól jelzi (MEZŐ 1982: 59–64). Az 1873 utáni időszakban formáns nélküli személynévet csak elvétve találunk (pl. *Szilágyi* < Szilágyi Dezső miniszter családnévéből, l. MEZŐ 1982: 269) az új településnevek között, a többi a *-falva/háza* összetétellel jön létre (pl. *Deseőháza*, *Wekerlefalva*, *Tiszakálmánfalva*, l. MEZŐ 1982: 76, 268, 274, 275–276). A bizonyíthatóan újabb keletkezésű dülőnevek esetében is ez a névadási mód rendkívül ritkának tűnik a 18. századtól kezdve. HOFFMANN ISTVÁN Tapolcafő kései keletkezésű helynevei között mindössze a *Bogács* nevet véli családnévi eredetűnek, feltételelesen pedig *Becseny* és *Ódor* dülőneveket (2013: 17, 20–22, 85–86). TÓTH VALÉRIA kiemeli, hogy „ez a névmodell tehát – úgy tűnik – elsősorban a településnevek alkotásában játszott meghatározó szerepet, amellettsé, hogy más névfajtáknál sem tekinthető kivételesnek” (95). Az új településnevek ómagyar koron túli keletkezésének erős korlátozottságával magyarázza a pusztaszemélynévi névadás modelljének szerepcsökkenését, amellyel kétségtelenül egyet lehet érteni, azzal viszont, hogy e névadási mód a legújabb korban, sőt napjainkban sem veszítette el a produktivitását (154) a fenti adatok és a szerző érvelése tükrében sem tűnik minden kétséget kizáróan igazottnak (ehhez l. még az *Ady Endre*, *Dózsa György*-típusú román településnevek idegenszerűségét magyar nyelvhasználók számára). A jelenség magyarázata nyilván abban keresendő, hogy a névadásban szerepet játszó „funkcionális-szemantikai modelleknek (mint a névadás nem nyelvi összetevőinek) a változása lassúbb, a lexikális-morfológiai modelleknek (mint a névadás nyelvi összetevőinek) a módosulása viszont a nyelv belső változási tendenciáinak függvényeként gyorsabb” (97), ebből következik az is, hogy a nyelvi megformáltság terén nyelvspecifikus jelenségeket lehet megfigyelni (183), amely egy-egy névadási mód keletkezésében, gyakoriságában vagy teljes háttérbe szorulásában, sőt akár eltűnésében is jelentkezhethet. Az előbbi az összetétellel való helynévadás (l. alább), utóbbit pedig a formáns nélküli helynevek története példázza.

A névtípus történeti forrásértéke kapcsán a szerző azt az álláspontot fogadja el, hogy „a pusztaszemélynévi helynevek az esetek óriási többségében minden kétség nélkül magyar névadókra utalnak” (101), ugyanakkor részletesen bemutatja azokat a szakirodalmi előzményeket, melyek más nyelvek esetében is feltételezik a formáns nélküli személynévi helynévadás korai meglétét (77–82), ami kellő óvatosságra figyelmeztet az etnikai rekonstrukció terén (vö. 99–101).

A kötet további két fejezete a személynévi alaptagból képzéssel (127–143), valamint összetétellel alakult helynévtípusokat mutatja be. A helynévképzővel alakult személynévi helynevek kapcsán a szerző két tárgykört tart fontosnak kiemelni: az egyik a személynéveknek a helynévképzésben játszott szerepét, a másik a személynévképző és a helynévképző elhatárolásának problémáját taglalja (127). A fejezet egyik figyelemre méltó megállapítása szerint a *-d* kicsinyítő képző a metonimikus helynévalkotáson keresztül funkcióátértékelődéssel nyerte el helynévképzői szerepét (128), ezzel összefüggésben bőven adatolja azokat az eseteket, amelyek a két homonim képző elhatárolásának lehetőségeit vagy bizonytalanságát jelzik a korai ómagyar korban (134–143).

A másik kiemelő eredmény a referálószemélynév-rétegek (latin, szláv, török, német) helynévképzésben való megjelenésének aránybeli eltéréseinek vizsgálatához kapcsolódik (130–131). Megállapítása szerint a formáns nélküli helynevek létrehozásában a szláv eredetű, míg a helynévképzéssel alkotott neveknél a latin eredetű referáló nevek dominálnak, utóbbiak viszont metonimikusan ritkábban alakulnak helynevekké (124, 131).

Az eltérés magyarázata minden bizonnyal az utóbbi csoport gyakoriságának későbbi realizálódásában kereshető. Hasonló jelenségről olvashatunk az összetétellel alakult személynévi helynevek kapcsán is: a latin eredetű (egyházi) személynévekből a korai ómagyar korban csaknem kétszer olyan gyakran (55%) keletkezett helynévszerkezet, mint a formáns nélküliek esetében (29%), mely arány szintén a személynévgyakoriság kronológiai sajátosságaival magyarázható (168–169).

TÓTH VALÉRIA azon érvelése, hogy „a gyakori személynéveket szívesen használta fel a helynévadási gyakorlat összetett nevek alkotására”, szemben a ritkább nevekkel, amelyek alkalmasabbak voltak arra, hogy „önmagukban (metonimikus névadással) helynevekké váljanak” (169), a fenti aránybeli eltérést nem tudja megmagyarázni, hiszen a latin referáló nevek között ritkábbakat is szép számmal találunk (vö. ÁSzt.). Itt a szerző által másodlagosan említett érvet kellene az első helyre helyeznünk, tudniillik „az összetett helynévstruktúra időben feltétlenül később lesz gyakori, éppen úgy, ahogyan ugyanez érvényes az egyházi személynévek típusára is” (169, 30. lábjegyzet). Ennek nem mond ellent bizonyos latin eredetű referáló nevek (pl. *Péter, Mihály, Pál, Balázs* stb.) kiemelt gyakorisága a helynévalkotásban, csupán azt jelzi, hogy a 13. században az egyházi latin nevek már egyértelműen dominánssá váltak, ezzel együtt kimutatható bizonyos (egyház által preferált) nevek kiemelkedése is, melyekből gyakoriságuknál fogva potenciálisan több összetett helynév keletkezhetett.

Az összetétellel alakult személynévi helynevek kialakulása és a *falv* lexéma helynevekben való (alapnyelvi eredete ellenére) kései megjelenése kapcsán a szerző hiteles okleveles adatok alapján úgy foglal állást, hogy „a 13. századot megelőzően aligha keletkezettek nagyobb számban ’birtok, település, falu’ jelentésű földrajzi köznévvvel összetett helynévszerkezetek. [...] Nem a *falv* lexéma kései tehát a helynevekben való megjelenést illetően, hanem maga az a névszerkezeti típus, amelyben a *falv* is szerepel, nem volt használatos a 13. századot megelőző időkben” (150–151), amivel tulajdonképpen a korábbi szakirodalmi véleményeket erősíti meg e névtípus megjelenését illetően, azt azonban hitelesen cáfolja, hogy teljes mértékben a formáns nélküli helynévadás helyét vette volna át (154).

A bemutatott személy- és helynévtörténeti kötetek olyan összegző munkák, amelyek értékét elsődlegesen az adja, hogy a szerző bátran nyúl hozzá olyan kérdésekhez is, amelyekről a korábbi szakirodalomban egyfajta konszenzus már kialakult. Az általa felvázolt új szempontok a személynévadás egyes kérdésköreinek továbbgondolására ösztönözhetik a kutatókat. Szintetizáló megállapításai alapul szolgálhatnak a személynévekre vonatkozó interdiszciplináris vizsgálatoknak, egyben hozzájárulnak a személynév-kutatás jövőbeni irányának kijelöléséhez.

Hivatkozott irodalom

- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- N. FODOR JÁNOS 2012. A természetes személynévadásról. *Magyar Nyelvjárások* 50: 37–50.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafé helynevei*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SLÍZ MARIANN 2010. A helynévi adatok szerepe az Anjou-kori személynevek vizsgálatában. Az *Egrimihalaza* típus. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 105–111.

N. FODOR JÁNOS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Vörös Ferenc két családnévátlaszáról

1. VÖRÖS FERENC, Kis magyar családnévátlasz. Kalligram, Pozsony, 2014. 440 lap –
2. VÖRÖS FERENC, Kárpát-medencei történeti családnévátlasz. Kalligram, Dunaszerdahely–Budapest–Pozsony, 2017. 564 lap

1. A névtani, dialektológiai és – a tulajdonnevek térbeli megoszlásával foglalkozó – névföldrajzi vizsgálatok alaptulajdonsága, hogy empirikus jelleggel, nagyszámú adatból vonnak le következtetéseket. A magyar és nemzetközi tudományos életben már több mint két évtizede jelentkeznek törekvések és szándékok arra, hogy az informatikát állítsák ezen tudományok szolgálatába, így az adatok könnyedén kereshetővé válnak a monumentális adatbázisokban, és az eredmények jóval könnyebben térképre vetíthetők, változatosabban ábrázolhatók, mint korábban.

VÖRÖS FERENC itt bemutatandó két kötete ezeket a lehetőségeket kihasználva készült el, és a magyar névtudomány egyik fontos adósságát kezdi el törleszteni: óriási adatmennyiség alapján készült térképeken ábrázolja bizonyos magyar családnévek gyakoriságának és egyes nyelvi jellemzőinek területi variabilitását. Az első kötet a jelenkori családnévanyagot, a második történeti adatokat: az 1720-as összeírás családnéveit használja forrásul. Meg kell jegyeznünk, hogy VÖRÖS FERENC elmúlt évekbeli munkásságának névföldrajzi vonatkozású tanulmányain, kötetein túl fontos eredménye egy tematikus konferenciasorozat megszervezése is a témában, A nyelvföldrajztól a névföldrajzig címmel.

2. A Kis magyar családnévátlasz előszavából és bevezetőjéből értesülhet az olvasó a kötet előmunkálatairól és készítésének alapelveiről. Az előzmények kapcsán a szerző felidézi, hogy a magyar családnévanyag területi tagolódásáról természetesen korábban is sok szó esett a szakirodalomban egy-egy név vagy névtípus kapcsán. De régóta megvolt az igény arra is, hogy egy teljes, vagy megközelítően teljes adatanyagon, szinkrón metszetben tudjuk ábrázolni és értelmezni a nevek térbeli megoszlását. Természetesen hasonló törekvéseket és eredményeket sorolhatnánk a magyar névkutatás történetéből a helynevek vizsgálatának kapcsán is: az egyes névelemek, névtípusok névföldrajzának történeti, nyelvi-nyelvjárástörténeti és „névtani” célú elemzését (a klasszikus felosztásra lásd KÁZMÉR 1970: 12–15).

Fontos előzménynek tekinthető a személynévföldrajzi kutatásokban, hogy a kétezres évek elején a magyar névkutatás egyik legfontosabb alakja, HAJDÚ MIHÁLY több szintézisben foglalta össze a magyar személynevekre vonatkozó kutatásait: Az Általános és magyar névtanban például a magyar névtörténet korszakait a keresztnévek és családnévek területi megoszlását is bemutató táblázatokkal és térképvázlatokkal jellemezte (többféle történeti forrás adatait fölhasználva). Ugyanő Családnévek enciklopédiája című munkájához kikérte az aktuális magyarországi népesség családnéveinek listáját a hatóságoktól,

amely alapján megírta az 1000 névviselőnél többek által használt családnevek szócikkait (a nevek motivációs csoportosításával, etimológiájának megfejtésével). Rövid, velős összefoglalóihoz korábbi gyűjtései és tapasztalatai alapján névföldrajzi megjegyzéseket is fűzött, pl. az adott név „a Dunától nyugatra gyakori” stb. (HAJDÚ 2003, 2010).

VÖRÖS FERENC korábbi tudományos terveinek megvalósításához is az adta meg a döntő lökést, hogy kérésére a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala rendelkezésére bocsátotta a 2009-es magyarországi névállomány lakhellyel is annotált névadattárát, a több mint tízmillió névviselő által viselt kb. 195 000 családnév és névváltozat adatait. Ebből alakította ki strukturált adatbázisát, és emellé készítette el a térképezéshez szükséges szoftvert. A Bevezetés tanúsága szerint az adatbázis alapján viszonylag rövid idő alatt sok tanulságos térképlap elkészítéséig jutott el, amelyekből némi kényszerű válogatással hozta létre az atlaszt.

A jelenkori névanyag feldolgozása közben a szerző már munkálkodott az 1720-as magyarországi összeírás névanyagának hasonló célú feltárásán. Ebbe a kötetbe ennek anyagából 15 név térképét illesztette be, amelyeken keresztül lehetséges a két időbeli szinkrón metszet képének összehasonlítása az adott jelenség esetében.

Az atlasz bevezetőjében a szerző kitér többféle feldolgozási problémára: ilyen a névváltozatok kezelése, a motiváció alapú besorolás buktatói, a több részből álló családnevek ügye, az 1715-ös és 1720-as országos összeírás általános jellemzői, a jelenkori névadatok hagyományörző írásmódjának tanulságai, a történeti nevek névszociológiai értékének kérdésköre (vagyis, hogy mennyire tekinthetjük az egykori, lejegyzett formát az élőbeszédet visszatükröztető változatnak), valamint a térképi ábrázolás alapelvei. A bevezetést továbbvezető szakirodalom és forrásjegyzék zárja.

Az atlasz érdemi része a vizsgált családnevek alapadatait és térképeit tartalmazza: a legnagyobb terjedelemben 106, a magyarországi névviselők körében legalább 10 000 fő által viselt név (valamint néhány névgrammatikai jelenség) földrajzi megoszlását ismerhetjük meg. A nevek tipológiai csoportokra bontva követik egymást: *-i* képzős, származási helyre utaló, apanévi eredetű, népcsoportra utaló, foglalkozásnévi eredetű, társadalmi státuszra utaló nevek sorakoznak egymás után.

Egy-egy oldalpáron az adott név változatait és megoszlásukat, az összes névviselő számát, megyékre lebontott, táblázatba foglalt regionális gyakoriságát, egy kisebb térképen a megyei szintű megoszlást, és egy nagyobb térképen az irányítószámok szerinti, kisebb egységekre bontott megoszlást tanulmányozhatjuk.

A néhány történeti térképlap még felületes szemlélő számára is alkalmas lehet arra, hogy megmutassa, sok esetben (pl. *Szilágyi*) a migrációs folyamatok ellenére is megmaradt egy-egy név kisebb-nagyobb területi kötöttsége a magyar nyelvterületen – közel 300 év távlatából is.

A leggyakoribb nevek térképlapjait morfológiai jelenségek megoszlását mutató oldalak követik: az *-i* képzős nevek gyakorisága, néhány idegen névképző elterjedése (*-ovics*, *-inger*; *-sky*), majd néhány szemantikai típus (foglalkozásnevek, hangszerkészítéssel kapcsolatos nevek stb.) összesített térképe. Ezután a magyar névtörténetben fontos szerepet játszó képzők: a *-fi*, *-fia* stb. földrajzi megoszlásáról, majd néhány írástörténeti jelenség területi elterjedtségéről láthatunk kartogramokat.

Az atlasz térképei az adott nyomdai lehetőségekhez mérten, ám itt-ott kissé nehézkesen kivehetően mutatják be egy-egy név, névtípus megoszlását. Mivel a háttérben digitálisan

előállított és digitálisan kezelhető adattárak és térképek húzódnak meg, talán bízhatunk benne, hogy az anyagi források függvényében akár nyomtatva, akár online változatban további kiadásokban még jobban átlátható, színes formában is viszontláthatjuk ezeket a tanulságos és rendkívül adatgazdag térképlapokat a jövőben. (Internetes változatban tanulmányozható családnévátlaszra számos, különböző szinten adatolt és különféle megjelenítési technikát alkalmazó megoldást találunk több európai nyelv esetében. Kiemelkedő részletességgel készülő projektként a német Digitales Familiennamenwörterbuch Deutschlands említendő, ahol a feldolgozott nevek nyelvi magyarázatán túl névtérképük is letölthető: www.namenforschung.net/dfd/woerterbuch. Magyar családnévadatokból építkező adatbázisként jelenleg N. FODOR JÁNOS Történeti Magyar Családnévátlasza érhető el a világhálón: www.csaladnevatasz.hu.)

3. VÖRÖS FERENC 2017-ben tette közzé újabb névföldrajzi kötetét, a Kárpát-medencei történeti családnévátlaszt. Ez a munka az 1720-as Conscriptio Regnicolaris adataira, tehát történeti névanyagra támaszkodik, és az előzőekben bemutatott jelenkori névátlaszhoz sokban hasonló szerkezettel épül föl. Sok tekintetben viszont bővebb, gazdagabb annál.

Bevezető részében rövid összefoglalót olvashatunk a magyar személynévtörténetről, a szerző áttekintést ad a hazai személynévföldrajzi kutatásokról és a kapcsolódó nemzetközi eredményekről. Ez utóbbi fejezet kiválóan példázza a családnév földrajzi megoszlása iránti – az elmúlt években észrevehetően fokozódó – érdeklődést, amelynek hátterében nem csupán nyelvészeti-névtani, hanem különféle társadalomtudományi, történeti, genealógiai szempontok húzódnak meg. A szerző részletesen bemutatja az 1720-as összeírás történetét, társadalmi hátterét; jellemzi mennyiségi szempontokból és az írástörténet tekintetében. Kisebb rész tanulmányokat olvashatunk egy-egy névtípusról (*-i*, *-fi* képzős családnév), a nevekben megnyilvánuló hangtani változatosságról és a nevek tipizálásáról.

A kötet érdemi, térképes része a szó szoros értelmében és átvitt értelemben is „színesebb”, mint a jelenkori adatokat bemutató kötet. A szerző az 1720-as összeírás mintegy 178 ezer alapadatából kiválasztott 176 leggyakoribb családnév névföldrajzi képét ábrázolja 452 atlaszlapon. Az egyes oldalpárokon egy rövid, szócikkszerű összefoglalót olvashatunk a név eredetéről, keletkezéséről, magyar nyelvbe kerüléséről, illetve hangtani, morfológiai, valamint művelődéstörténeti vonatkozásairól. Ezáltal a jelenkori névanyagot bemutató atlaszhoz képest követhetőbbé válnak a szerző (olykor vitatható) döntései is, amelyekkel az egyes neveket (lexikális, szemantikai stb.) típusokba sorolta. A nevek változatainak és azok számarányának megadását a kisebb, megyékre vetített térkép követi, majd egy nagyobb, áttekintő térképen a települések határát kijelölő foltokra vetítve tanulmányozhatjuk az adott név arányait az adott helységekből. A főbb névtípusok fejezetein belül a leggyakoribb nevek példáit szemlélhetjük, néhány érdekesebb hangtani variáns (*Müller ~ Miller*) pedig külön-külön térképlapon. Meg kell jegyeznünk, hogy a kötet méretkorlátai miatt olykor nem könnyű az olvasónak vizuálisan kinyerni egy-egy atlaszlap fő tanulságát: a név gyakoriságát az adott területen, hiszen a települések határának eltérő nagysága szembeötlőbb, mint az arányokat ábrázoló színárnyalatok.

A névtípusok térképlapjait egyes morfológiai jellemzők (pl. képzők) alapján készült összesített térképlapok követik. Itt említhetjük meg, bár a forrásul használt, 1720-as felmérés történeti sajátossága, hogy nagyon sajnálatos módon bizonyos területek, így az erdélyi népesség adatai is hiányoznak belőle, vagyis a térképen fehér folt tátong az erdélyi

vármegyék, székek helyén. Példaként az *-ul*, *-uj*, *-uly* morfémas román eredetű családnevek ábráját említhetjük, ahol a szinte ecsetvonásnak tűnő sáv sajátosan kijelöli a korabeli határokat, de sejtetően nem a jelenség valódi határát. Ez a hiány természetesen a jövőben csak további források feltárásával, adatbázisba illesztésével lesz orvosolható.

A kötetet mutató, térképjegyzék és angol nyelvű összefoglaló zárja.

4. VÖRÖS FERENC atlaszkötetei kiemelkedően fontos, jelentős állomások a magyar névföldrajzi kutatások történetében. Joggal bízhatunk benne, hogy a közölt névtérképek nemcsak a névadás területi variabilitásának kutatását, hanem a mögöttük meghúzódó nyelvi-társadalmi-történeti összefüggések vizsgálatát is elősegítik a jövőben.

Hivatkozott irodalom

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó, Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY 2010. *Családnevek enciklopédiája*. Tinta Kiadó, Budapest.

KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÁRTH M. JÁNOS

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann szerk., Magyar és nemzetközi névtani terminológia. Hungarian and International Onomastic Terminology

International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság,
Uppsala–Budapest, 2017. 189 lap

1. A kötet a nemzetközi névtani terminológia két legfontosabb többnyelvű terminusjegyzékének magyarra bővített változatát tartalmazza mutatókkal és kísérő tanulmányokkal. Az egyik lista az alapvető névtani terminusok angol–német–francia nyelvű jegyzéke, melyet a Nemzetközi Névtudományi Társaság (International Council of Onomastic Sciences, ICOS) állított össze. A másik lista azokat a terminusokat tartalmazza, melyeket az ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoportja (United Nations Group of Experts on Geographical Names, UNGEGN) használ a földrajzi nevek egységesítése során. A magyar változatok elkészítése lehetővé teszi és elkészítésével bizonyítja is a magyar névtan integrálását a nemzetközi névtani tudományos diskurzusba. A kötet azonban ennél is többet kínál: a tanulmányokból végigkövethető egy mintaszerű magyar terminológiai projekt tudományos alapozása, módszertani kidolgozása, gyakorlati megszervezése, a fiatal kutatói utánpótlás kinevelése is.

2. A névtani kutatásoknak komoly és régi hagyományai vannak az egyes országokban, így Magyarországon is. A névkutatás nemzeti tudományként indult, elsősorban a személynevek, helynevek összegyűjtése, publikálása és elemzése céljával. A munka során egy-egy szakmai diskurzusközösségnek kialakult a célnak megfelelő, a közmegegyezésen és a ha-

gyománon alapuló saját terminológiája, amely jól szolgálta a kutatók szakmai kommunikációját. Ezek a terminológiák azonban a különböző nyelvek, régiók, iskolák, elméleti megközelítések szerint eltértek egymástól. A terület fejlődése, a kutatások elmélyülése azonban magával hozta az elméleti alapozás elmélyítését, így felmerült a terminológia rendezésének igénye is. A szakmai kommunikáció nemzetközivé válása, az elméleti és a gyakorlati kérdések nemzetközi szintereken való megvitatása pedig a rendezésen túl az egyes terminológiák harmonizációját is szükségessé tette, hiszen az egyes külön-külön kialakult terminológiák csak így válhattak az eredményes és tudományosan megalapozott kommunikáció eszközévé, bekapcsolva az egyes kisebb kutatóközösségeket a nemzetközi névtani tudományosságba.

A fogalmi és jelölőrendszerek egységesítése céljából a névtani kutatásoknak tehát egy újabb diszciplína, a terminológia eredményeit és eszközeit kellett segítségül hívniuk. A terminológia standardizáció megközelítésére általában kétféle lehetőség kínálkozik: az egyik a Wüster-féle hagyományos terminológiai keret, amely a fogalmi rendszerekből kiindulva a fogalmi struktúra felépítésére, egységesítésére törekszik első lépésben, és a jelölőket csupán címkéknek tekinti, amelyek az egyes nyelvek közt cserélhetők. A másik a szemasiológiai szemlélet, amely a nyelvi jelölők felől indulva igyekszik azok tartalmát, definícióját megadni, a jelölőket a történetiség, a funkció és a használati szinterek felől közelítve meg (CABRÉ 1999; KOCKAERT–STEURS 2015). A névtan esetében a nyelvészet körébe eső tárgy miatt is teljesen természetes választás az utóbbi megközelítés, ami sokkal árnyaltabb és érzékenyebb megoldásokat tesz lehetővé.

Az ilyen típusú munkákat általában egy hivatalos szakmai szervezet koordinálja és vezényli, így történt itt is. A nemzetközi közös és egységes névtani terminológia kialakítására a Nemzetközi Névtudományi Társaság (International Council of Onomastic Sciences, ICOS) 2004-ben egy névtani bizottságot hozott létre. Ez a bizottság összeállított egy nagyjából 70 terminust tartalmazó listát az ICOS három hivatalos nyelvén (angol, német, francia), rövid definíciókkal és példákkal. A lista összeállítása során igyekeztek az egyes szakmai műhelyek képviselőivel egyeztetni, felmérve a problémákat és törekedve azok konszenzusos megoldására. Alapvető igazság ugyanis, hogy bármely terminológiai rendezés, standardizálás annyit ér, amennyit a szakmai diskurzusközösség tagjai elfogadnak és alkalmaznak belőle: a hatékonysághoz a legjobb alapot a széles körű előzetes igényfelmérés, egyeztetés biztosítja. A lista adaptációja az egyes nemzeti nyelvekre most van folyamatban, ennek a munkának a része a magyar változat elkészítése is.

2.1. A másik terminuslista a névtan egy sajátos ágához, a földrajzi nevek tudományához kapcsolódik, és egy konkrét gyakorlati feladatból és munkacsoportból indult ki. Az ENSZ földrajzi neveket egységesítő munkája megkövetelte egy ENSZ Földrajzi Névi Szakértői Csoport (United Nations Group of Experts on Geographical Names, UNGEGN) felállítását, amelyik listázta és értelmezte a munkája során használt legfontosabb helynév-standardizációs kifejezéseket. Ez a terminusgyűjtemény az ENSZ hat hivatalos nyelvén jelent meg. Később a listát terminológusok bevonásával javították, majd 375 tételesre bővítették. Azóta egy pótkötet is elérhető, jelenleg az alaplista karbantartása mellett az angol nyelvű változathoz kiinduló nemzeti nyelvű megfelelők kialakítása a feladat.

A két külön irányból indult névtani munka összefonódott a 2008-as ICOS-kongresszuson, és egy közös terminológiai bizottságot is létrehozottak, amely a két lista összehangolásán dolgozik a területek adta eltérések megtartása mellett.

2.2. Ezekhez a nemzetközi névtani terminológiai jegyzékekhez kellett adaptálni tehát a meglevő magyar névtani szakszókészletet. A feladat kettős volt: a meglevő terminológia számbavétele és standardizációja egyfelől; másfelől a nemzetközi standardokkal való harmonizációja, a fogalmi készlet definiálása, a fogalomstruktúra kialakítása, a nyelvi jelölők hozzárendelése, a hiányok pótlása, a szinonímia kezelése, mindez a magyar hagyományok tiszteletben tartásával és széles körű megegyezésre törekedve.

A terminológia alapvonása, hogy minden terminológiai munka legalább kétféle szakembert kíván: az adott szakterületét és a terminológust. A névtan esetében szerencsés helyzet, hogy a névtan kutatói és a terminológusok az alkalmazott nyelvészetben találkoznak: így nálunk is a munkát végző kutatók, BÖLCSKEI ANDREA, FARKAS TAMÁS, SLÍZ MARIANN mindkét területen jártasak. A kutatás egyúttal két egyetem, az ELTE és a Károli Gáspár Református Egyetem együttműködését is jelentette. A munkába a Károli terminológia mesterszakának hallgatói is bekapcsolódtak BÖLCSKEI ANDREA vezetésével, így a fiatal kutatók is lehetőséget kaptak. Az ICOS névtani terminusokat tartalmazó szójegyzékének magyar változatát, a kapcsolódó magyar–angol mutatóval és az angol–magyar–német–francia terminusekvivalenciákat megadó négynyelvű jegyzékkel együtt OLÁH BENCE ATTILA készítette. Az UNGEGN helynév-standardizációs terminológiai szójegyzékének magyar változatának elkészítésében MIKLÓDY DÓRA, HORVÁTH ÁGNES, NAGY ILONA ERZSÉBET, SAJERMANN ZSÓFIA SZONJA és VARGA JULIANNA működtek közre.

3. Ennek a terminológiai munkának az eredményeit mutatja be ez a kötet, amely a nyomtatott változat mellett elektronikusan is elérhető. A mű jelzi a törekvést a nemzetközi színtereken való megjelenésre: a hazai és a nemzetközi olvasóközönségre is számítva kétnyelvű, az egyes egységek magyarul és angolul is olvashatók, az egyik előszót pedig MILAN HARVALÍK, a Nemzetközi Névtudományi Társaság elnöke írta. (A másikat a szerkesztők, a köszöntőt pedig a jó ügyet anyagilag is támogató Magyar Nyelvstratégiai Intézet akkori igazgatója, TÓTH ATTILA.) Az előszók után a mű két nagyobb egységre tagolódik: tanulmányok és terminusjegyzékek. A tanulmányok között az érintett témák miatt szükségszerűen jelentős az átfedés, az ismételtes. A tanulmányokat külön-külön olvasva ez hasznos és kényelmes, hiszen minden adat és magyarázat az olvasó rendelkezésére áll a tanulmányban. Ha azonban egységes egésként tekintjük a kötetet, zavaró a sok ismételtes (például a két szervezet, az ICOS és az UNGEGN felépítésének, tevékenységének ismeretése; a listák történetének, alapelveinek bemutatása), szerencsésebb lett volna kiiktatni ezeket, és sokkal gyakrabban élni az utalás lehetőségével.

3.1. FARKAS TAMÁS tanulmánya (Nemzetközi és magyar névtani kutatások) a nemzetközi és a magyar névtani terminológia történetét tekinti át a kezdetektől, alaposan és részletesen dokumentálva minden mozzanatot. (A filológus alaposágra jellemző, hogy a 12 oldalas tanulmányhoz majdnem fele ekkora terjedelmű bibliográfia is tartozik.) A tanulmányból a terminológia körében gyakori történetet rajzolódik ki: a szakterület fejlődésével felmerül az igény a terminológia rendezésére mind elméleti oldalról (például a HOFFMANN-féle névrendszertani modell megalkotása kapcsán), mind pedig konkrét gyakorlati feladatok népszerűsítésén, de amíg a szakmai kommunikáció kielégítő a közösségben, ez nem jelent sürgető feladatot. A tényleges munka megindulásához egy lelkes kutatói csapat és a nemzetközi munkákba való bekapcsolódás igénye kell. A magyar névtani terminológia esetében ez a bekapcsolódás az említett két terminuslista magyar adaptálása volt. Ahogy

a nemzetközi szintén is igen hasznosnak bizonyult a két oldalról indult két lista összehangolása, úgy a magyar változat elkészítésénél is nagyon szerencsés, hogy azonos kutatók vezetésével, azonos elvek alapján, tehát eleve egységes szemlélettel készült a két lista magyar változata.

3.2. BÖLCSKEI ANDREA tanulmánya (Két nemzetközi névtani terminológiai jegyzék magyar változata) ezt a munkát mutatja be, számos kézzelfogható és érdekes példán keresztül illusztrálva a felmerülő problémákat és megoldásukat.

Az ICOS alapvető névtani terminusokat tartalmazó listájának alapja az angol lista, a német és a francia változat eltérő szemlélettel készült. A francia egyszerű fordítás, míg a német változat előbb megadja a nemzeti nyelvű szakkifejezés angol megfelelőjét, majd a terminus definícióját is. Emellett kezelniük kellett a nyelvek közötti különbségeket, az egy nyelven belüli szinonímia kérdését vagy hiányt. Jó példa erre *Familienname* = *family name*, *surname*, *last name* önálló címszó és az ide vezető *Zuname* utaló címszó; *Vorname* = *first name*, *given name* önálló címszó és az ide vezető *Taufname* = *Christian name* utaló címszó.

A magyar változat szintén az angol alapján készült, a következő elvek szerint: az angol–magyar terminusekvivalenciák megtalálása; az önálló és utaló szócikkek eredeti rendszérének megtartása; a jegyzék formai és tartalmi összehangolása az UNGEGN-listával, amely földrajzi nevek egységesítésében használt terminusokat tartalmazza. A szócikkek tehát a következőképp épülnek fel: a szócikk sorszáma; az angol terminus mint címszó; a magyar terminusekvivalenciá(k); önálló szócikk esetében a definíció, utaló szócikk esetében pedig az utalás. A magyar ekvivalenciák kiválasztása több szempont mérlegelésével történt, és ezzel a magyar szaknyelvújításhoz is jó mintát ad: 1. a hagyományosan magyar szakkifejezések megtartása, zárójelben az újabb nemzetközi terminussal; pl. 01 *névváltozat* (= *allonima*); 2. a magyar szaknyelvben hagyományosan bevett nemzetközi terminus megtartása, pl. 16 *endonima*; 3. magyar ekvivalens híján vagy a) a nemzetközi terminus magyaros formában, pl. 10 *koronima*, vagy b) megfelelő magyar terminust megalkotása, pl. 09 *informális név*.

Külön érdekes kihívás volt a szinonim terminusok összepárosítása, így lett a pl. 22 *first name* és 24 *forename* = utónév (névelemek sorrendje); 21 *family name* = *családnév* (funkció), 32 *last name* és 64 *surname* = *vezetéknév* (névelemek sorrendje). Fontos, hogy a terminusok alaki felépítése (pl. a képzők alkalmazása) következetesen történt, az angol struktúrát követve. A definíciók szintén az angolt követik, az illusztráló példákat olykor az angol változatban szereplő helyett magyarra cserélve. Ezzel a fogással egyébként élhetnek volna bátrabban is a szerkesztők, feltehető, hogy a 14 *deonym* = *köznevesült tulajdonnév* illusztrálására a *Quevedo* családnévből származó spanyol *quevedos* 'egy szemüveg típus' példa helyett magyar olvasónak a *röntgen*, *szendvics* vagy a *dízel* példája érthetőbb, ismerősebb lenne.

A jegyzék után következik a magyar–angol mutató. (Erre azért volt szükség, mert az UNGEGN-listához való alkalmazás miatt a szócikkek az angol változat abc-rendjében vannak.) Az ICOS-sorozat harmadik tagja pedig a négy nyelvű, angol–magyar–német–francia terminusjegyzék.

A földrajzi neveket egységesítésében használt UNGEGN-terminuslista 2002-ben nyerte el mai formáját, ekkor adták ki NAFTALI KADMON szerkesztésében. Ez 375 tételt tartalmaz, és az ENSZ hat hivatalos nyelvén (angol, arab, francia, kínai, orosz, spanyol) jelent meg. A szójegyzék eredetileg is a szakmai kommunikáció megkönnyítése mellett egy rugalmasan továbbfejleszthető, a helyi sajtóságokhoz adaptálható keretet kívánt adni,

ezért a terminológiai egységek definiálását kognitív keretben végezték. A magyar változat azzal a céllal készült, hogy segítse a magyar nyelvű földrajzi nevek egységesítésének anyrországbeli és határon túli gyakorlatát. A munka során a nyelvek közti eltérések miatt számos problémával szembesültek a szerkesztők. Az egyes nyelvek másképpen osztják fel a világot, ezért például egy angol terminus, a jelentés függvényében, két különböző magyar terminusekvivalenssel rendelkezhet, így a 344 *toponymy* = (a) *helynévtan*, *helynévkutatás* (= *toponomasztika*); (b) *helynévállomány*. Az angol szinonimáknak olykor egyetlen magyar ekvivalense volt pl. 269 *proper name* és 270 *proper noun* = *tulajdonnév*. Még nehezebb eset az, ha a fogalmi rendszerek sem egyeznek, például az angol terminus magyar megfelelője a magyarban két terminus hiperonimája. Vannak ún. hamis barát párok is: az 005 *allonym* = *névváltozat* (= *allonima*), nem pedig *álnév*; 368 *vocalization* = *magánhangzó-jelölés*, nem pedig *vokalizáció*.

A magyarázásban követett alapelvek megegyeztek az ICOS-lista esetében bemutatottakkal, azzal a megjegyzéssel, hogy a hosszabb lista többféle nehézséget is felszínre hozott, így többször volt szükség egyszerű szó vagy jelzős szerkezet helyett hosszabb, definíció jellegű, körülíró megjelölésre, például 372 *vowel marker* = *magánhangzó-jelölő kiegészítő írásjegy*.

A szerkezet a nem angol nyelvű terminuslisták példáját követi, és egyben megegyezik az ICOS-listánál követett mintával: a szócikk sorszáma; az angol terminus mint címszó; a magyar terminusekvivalenciá(k); önálló szócikk esetében a definíció, utaló szócikk esetében pedig az utalás. A magyar terminusok visszakereshetőségét itt is egy magyar–angol betűrendes mutató biztosítja.

4. A Magyar és nemzetközi névtani terminológia című kötet fontos munka a magyar névtan és a magyar terminológia szempontjából is. A névtani terminológia egységesítése jó lehetőség az elméleti alapok mélyebb átgondolására, a munka folytatásaként a szerzők egy átfogó és korszerű önálló magyar névtani terminológiai szótár elkészítését is tervbe vették. A nemzetközi listákkal való harmonizálás pedig megnyitja a szakmai kommunikáció tágabb tereit is. A terminológia és a szaknyelvújítás sokat profitálhat a munka elméleti és gyakorlati tapasztalataiból, a tanulmányok és a jegyzékek kínálta példák elemzése pedig az alkalmazott nyelvészeti és a (remélhetőleg hamarosan újrainduló) terminológiai egyetemi képzésben is jól használhatók lesznek.

Hivatkozott irodalom

- HENDRIK J. KOCKAERT – FRIEDA STEURS eds. 2015. *Handbook of Terminology*. Vol. 1. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Philadelphia).
 CABRÉ, MARIA TERESA 1999. *Terminology*. (Transl. DECESARIS, JANET). John Benjamins Publishing Company, Amsterdam (Philadelphia).

C. VLADÁR ZSUZSA
 ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÜLÖNFÉLÉK

Kallós Zoltán (1926–2018)

Kallós Zoltán a mezőségi Válaszúton született 1926. március 26-án, s ugyanott halt meg 2018. február 14-én. Már gyermekfejjel szervesen belenevelődött a szülőföldjén élő magyar, román és cigány néphagyományokba. Élete és munkássága szorosan összefonódott a Mezőséggel, valamint az erdélyi és a moldvai magyar népi kultúrával. Elemi iskoláit szülőfalujában kezdte, majd Kolozsvárt a református kollégiumban folytatta. Rövid sepsiszentgyörgyi kitérő után Kolozsvárt végezte a tanítóképzőt, ahol 1946-ban szerzett tanítói oklevelet. Szintén ott látogatta 1955-ig a Zeneművészeti Főiskola előadásait, ahol Jagamas János zenetudós, Bartók és Kodály közvetlen tanítványa határozta meg szakmai tudását, szemléletét. Néptanítóként dolgozott előbb a kalotaszegi Vistán 1946–1950 között, majd a moldvai Lészpeden 1956–1957-ben. Rövid ideig szakirányító volt Marosvásárhelyen, majd a moldvai csángó magyarokhoz közel fekvő Gyimesben dolgozott 1959–1968 között, utána pedig Kolozsvárt telepedett le. Az 1960-as évektől kezdődően biztos egzisztenciát jelentő állás nélkül élt, ami ugyanakkor megfelelő szabadságot és függetlenséget is biztosított egyéni gyűjtő és kutató munkájához.

Kallós Zoltán a 20. század egyik legszerencsésebb kezű és legtermékenyebb magyar folklórgyűjtője volt, aki szervesen folytatta, térben kiszélesítette Bartók és Kodály terepkutatásait, munkásságát. Egyénisége, mezőségi szocializációja alapvetően elősegítette, hogy sikeresen meg tudta szólaltatni az erdélyi és a moldvai falusi embereket. Az erdélyi Mezőségen, Kalotaszegen, Gyimesben és Moldvában megszállottan gyűjtötte évtizedeken át a folklór számos műfaját (népballadákat, lírai dalokat, meséket, mondákat, népszokásokat), az énekes és a hangszeres zenét, valamint a díszített tárgyakat. Terepkutatásai során soha nem törekedett mennyiségre, csak a lejegyzett adatok, szövegek, dallamok, tárgyak minőségére. 1942-től kezdődően közel hét évtizeden át minden rendszeres, kiszámítható anyagi és intézményi háttér nélkül gyűjtött, azonban folyamatosan kapott szakmai, emberi és morális támogatást, biztatást Kodály Zoltántól, Jagamas Jánostól, Andrásfalvy Bertalantól, Martin Györgytől, Hofer Tamástól, valamint számos kiemelkedő magyar művésztől és értelmiségitől.

Balladák könyve című első kötete 1970-ben jelent meg Szabó T. Attila gondozásában. Gyűjteményében 217 balladaváltozatot és 42 balladás dalt, valamint 8 ballada meseváltozatát tett közzé. Nagysikerű kiadványa változatokban gazdagon tárta fel a moldvai, gyimesi, mezőségi és a kalotaszegi klasszikus ballada és lírai dalkészlet addig ismeretlen, patinás alkotásait, melyekkel Kriza János Vadrózsák című gyűjteményéhez hasonlóan, lázba hozta a korabeli összmagyar értelmiségi, művészi és tudományos életet.

Új guzsalyam mellett című, 1973-ban megjelent gyűjteménye a klézsei Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa kivételes folklórtudását tükrözi, melyben Kallós Zoltán 26 ballada, 36 keserves, 59 szerelmi, 31 tréfás, 11 párosító dal szövegét és dallamát közölte. A kötet te-

hát 163 folklóralkotást tartalmaz, összesen 1010 versszakkal és 3786 verssorral, s ez a tudás Európában is ritka egyéni teljesítménynek számít. Szintén a magyar egyéniségekutató iskolai hagyományait folytatta, követte a lészpedi Jánó Anna népmeséiből összeállított Világszárnya című, 2003-ban Kolozsvárt megjelentetett kötetével.

Balladás könyv című újabb gyűjteménye 2014-ben jelent meg, mely Kallós Zoltán életművének koronája, akinek élete során megadatott, hogy a 20. század közepén Moldvában, Gyimesekben, Mezőségen és Kalotaszegen élő balladaéneklést gyűjthessen azoktól a kivételes tehetséggel megáldott falusi, földműves asszonyoktól és férfiaktól, akik folklórtudásukat még a szerves, szóbeli néphagyományokból merítették és szerezték. Kiemeljük, hogy a legveretesebb balladaváltozatokat Kallós Zoltán elsősorban a moldvai csángó magyaroktól gyűjtötte össze, akik egészen a közelmúltig régies elemekben gazdag, csodálatos világi és egyházi szóbeli költészetet örökítettek, hagyományoztak mireánk, azonban a felgyorsult nyelvváltással és modernizációval együtt rendre eltűntek magyar nyelvű hagyományaik a 20. század forgatagában. A gyűjtemény tartalmazza a korábbi, 1970-ben megjelent kiadvány teljes anyagát, amit a szerkesztők (Kallós Zoltán és Németh István) jelentős mértékben kiegészítettek, kibővítettek újabb, eddig közöletlen szövegváltozatokkal és dallamokkal. Kallós Zoltán terepgyűjtései és folklórgyűjteménye azt is jelzik, hogy a magyar klasszikus balladaköltészet patinás, ódon alkotásai nemcsak a Székelyföldön, hanem más hazai tájakon is éltek a polgárosodás és a modernizáció kibontakozása előtt. A kiadvány összesen 550 ballada és balladás ének szövegét, változatát tette közzé, azok közül pedig 528 variáns dallamát. Ugyanakkor 348 balladaváltozat eredeti dallama, hangzó anyaga is elérhetővé vált a kötethez mellékelt lemezen, mely összesen 20 órással eredeti hangfelvételt tartalmaz. Kallós Zoltán Balladás könyve a leggazdagabb magyar népballadagyűjtemény, mely egyúttal az összmagyar nemzeti kultúra jelképes sorsú folklórkiadványa, jelentős mértékben túlmutat önmagán, magyarságszimbólum. Európában is ritka teljesítménynek számít.

Kallós Zoltán gyermekkorától kezdve tudatosan gyűjtötte az erdélyi és a moldvai népi kultúra tárgyi elemeit is. Már akkor elhatározta, hogy választó otthonában néprajzi múzeumot fog berendezni. Az 1989-es romániai rendszerváltozás után visszanyerte szüleinek választó kúriáját, melyben elhelyezte legféltettebb kollekcióit. Gyűjteményében, múzeumában elsősorban a moldvai, gyimesi, mezőségi és a kalotaszegi lakáskultúra, textilművészet, viselet, kerámia legmivesebb, díszített tárgyi elemeit csodálhatjuk meg. A mezőségi, kalotaszegi, moldvai csángó, erdélyi román és szász tiszta szobákban bemutatott tárgye gyűjtemények elsősorban a falusi emberek ünnepi, rituális életterét mutatják be, hűséggel reprezentálják a régióban élő földműves családok kivételes esztétikai érzékét, ornamentikáját, jellegzetes színhasználatát és formakultúráját. Egyéni és szakmai életpályája voltaképp a magyar, román, szász, örmény, cigány közösségek, kultúrák találkozása, összefonódása mentén bontakozott ki. Gondosan összeválogatott tárgyi kollekciói is voltaképp ezeket a természetes erdélyi etnikumközi kapcsolatokat, találkozásokat és kölcsönhatásokat reprezentálják.

Kallós Zoltán már fiatal korától kezdődően elsősorban az esztétikai minőségekkel rendelkező kulturális javakat gyűjtötte: drámai népballadákat, lírai dalokat, zenei alkotásokat, néptáncokat, díszes textíliákat, ünnepi viseleteket, dísz- és rituális kerámiát, festett bútorokat stb. Terepkutatásai közben tehát tudatosan szelekciót alkalmazott, megfontoltan

gyűjtötte a falusi népelet szellemi és tárgyi javait. Fiatal néprajzosok a válaszüti Kallós Múzeumban elhelyezett és kiállított gyűjteményéből eddig több mint 6000 tárgyat adatoltak szakszerűen. Meghatározó szerepe volt az erdélyi és a magyarországi folklorizmus, táncházmozgalom kialakulásában és eredményes kibontakozásában. Különösen 1968 után, amikor szabad művészi pályára lépett, idejének jelentős részét a kolozsvári ifjúsági táncházmozgalom szervezésének szentelte. Meggyőződéssel hirdette, hogy a természetes nyelv mellett minden nemzeti közösségnek jellegzetes vizuális, zenei és táncos anyanyelve van. Fiatal nemzedékek sorát nevelte a néptánc- és a zenekultúra szeretetére. Integratív személyiség volt, a népi kultúra segítségével sikeresen összegyűjtötte, virtuális nemzeti közösségbe integrálta a Kárpát-medencében és a nagyvilágban élő magyarságot.

Egészen 1989-ig folyamatos zaklatás, megfélemlítés és házkutatások közepette kellett helytállnia. Éppen ezért eredményeit, gyűjtéseit magyarországi intézetek biztonságosabb adattáraiban helyezte letétbe. Hangfelvételeit az MTA Zenetudományi Intézetében, kézirateit a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában őrzik. A Hagyományok Házában digitalizálták Kallós Zoltán eredeti folklórgyűjtéseit és fényképeit. A rendszerváltozás után már szabadabban gyűjthetett és munkálkodhatott: fiatal munkatársaival együtt népes táncháztaborokat, különböző oktatási programokat, szórványkollégiumot és népművészeti múzeumot szervezett válaszüti kúriájában.

Több évtizedes értékmentő és teremtő munkásságát számos szakmai, társadalmi és kulturális díjjal ismerték el: 1996-ban Kossuth-díjjal, 2001-ben Korvin-lánccal, 2017-ben pedig a Kossuth Nagydíjjal és Europa Nostra Díjjal tüntették ki. Néprajzi gyűjtő munkássága nemcsak a Kárpát-medencében, hanem Európában is egyedülálló teljesítménynek számít, egyetemes értékű és jelentőségű.

POZSONY FERENC
Babeş-Bolyai Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 114. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2019. január 31-én az ELTE BTK Kari Tanács-termében tartotta meg 114. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket és megnyitotta a közgyűlést, majd felkérte Bárdosi Vilmos egyetemi tanárt, hogy tartsa meg Gondolatok a lexicográfiáról című közgyűlési előadását.¹

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

2. Az előadás elhangzása után Farkas Tamás titkár terjesztette elő jelentését a Társaság 113. rendes közgyűlése óta eltelt időszakáról.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2018 januárjában megtartott 113. rendes közgyűlése óta két választmányi ülést tartott.

a) A 2018. október 16-án tartott választmányi ülés fő napirendi pontja a Társaság emlékérméről és díjairól szóló tájékoztató volt. Ennek során Kiss Jenő elnök beszámolt arról, hogy a Társaságnak jelenleg 8 kiadható díja van; a Pais-díj kiadását Zalaegerszeg városa sajnálatos módon megszüntette. A meglévő díjak alapításakor letétbe helyezett alaptőkék mára lényegében értéküket veszítették, így a jövőben pénzdíjak helyett díszoklevelek kiadását javasolja. Ugyancsak javasolja a díjak ritkább odaítélését, idén csupán a Révai-díj kiadását. A választmányi ülés további részében Juhász Dezső főtítkár és Farkas Tamás titkár beszámoltak a megjelent és előkészületben lévő társasági folyóiratokról és további kiadványokról, a választmány pedig újabb tagok felvételéről döntött.

b) A 2019. január 16-án tartott választmányi ülés fő témája a közgyűlés előkészítése volt, melynek részleteiről Kiss Jenő tájékoztatta a választmány tagjait. A Révai-emlékérem odaítélésére kiküldött bizottság Nyomárkay István akadémikus, a Társaság alelnökének kitüntetésére tett javaslatot, amit a választmány egyhangúlag támogatott. A megemlékezési bizottság elnöke, Korompay Klára részéről az idei társasági köszöntésekre megfogalmazott javaslatot a választmány szintén egyhangúlag elfogadta. A Társaság folyóiratainak és egy újabb kiadványának megjelenéséről Farkas Tamás számolt be.

2. A Társaság szakosztályainak és tagozatainak munkájáról az alábbiakban adok számot.

a) A 2018. év során a Társaság 14 felolvasó ülést tartott Budapesten. Az előadások közül 5 az Általános nyelvészeti szakosztály, 4 a Finnugor szakosztály, 3 az Idegen nyelvi szakosztály, 2 a Magyar nyelvi szakosztály szervezésében valósult meg. A felolvasó ülések előadói időrendben a következők voltak: a tavaszi félévben Farkasné Gulyás Nikolett, Berecz Ágoston, Zoltán András, Sólyom Réka, Kiss Sándor, Bartos Huba, Fejes László, Pethő József; az őszi félévben P. Márkus Katalin, Németh Zsuzsanna, Mus Nikolett, Tátrai Szilárd, Vigh József, Ittész Máté. Több jubiláló tagtársunkat ezen felolvasó ülések alkalmával köszöntöttük (l. később).

b) A Társaság tagozatai ugyancsak aktívan tevékenykedtek.

A Magyartanári tagozat 2018-ban immár 21. alkalommal rendezte meg 5–8. osztályos diákok számára a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny válogatófordulóit és Kárpát-medencei döntőjét, s megszervezte az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny helyi, regionális és országos versenyeit. A versenyeken több ezer diák, kísérő és szervező vett részt, azok tartalmát kísérőprogramok gazdag kínálata színesítette. A Tagozat jelenteti meg az Anyanyelv-pedagógia című online folyóiratot, s gondozza saját honlapját és az általa szervezett versenyek önálló weboldalait is.

A Névtani tagozat több szakmai konferenciának, tanácskozásnak volt (társ)szervezője, illetve támogatója. Tevékenységéhez kapcsolódott a Magyar névkutatás – aktuális feladatok című egyedi tanácskozás (Budapest, márc. 26.) mellett három névtani konferenciasorozat folytatása: A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IX. Név és társadalom a magyar nyelvterület peremén (Eszék, máj. 24–25.), a XIII. helynévtörténeti szeminárium (Sikfőkút, jún. 20–23.), továbbá az Alkalmazott Névkutatás 2018. Tulajdonnevek

megítélése, kezelése, használata (Budapest, nov. 29.) című konferenciák megrendezése. A Tagozat, elsősorban debreceni csoportja munkájának köszönhetően, több felolvasó ülés megszervezésében is részt vett. Tevékenységéhez kapcsolódnak három névtani tematikájú társasági kiadvány megjelentetésének, illetve a Névtani Értesítő szerkesztésének a munkálatai is.

A P r a g m a t i k a i t a g o z a t ugyancsak több szakmai rendezvény megszervezésével vett részt a Társaság munkájában. Közreműködött az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban című konferenciasorozat tárgyévi alkalmának a megrendezésében (Szeged, ápr. 27.), valamint Az ironia nyelvészeti kutatása Magyarországon című kerekasztal (Budapest, máj. 15.), illetve az őszi Pragmatika Kerekasztal (Pécs, szept. 7.) megszervezésében.

3. A Társaság v i d é k i c s o p o r t j a i beszámolóik szerint szintén több szakmai programot szerveztek az elmúlt időszakban.

A d e b r e c e n i csoport 2018-ban 7 felolvasó ülést tartott a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán, melyek előadói A. Molnár Ferenc, Tóth Enikő és Csátár Péter, Póczos Rita, Szőke Melinda, Szilágyi-Varga Zsuzsa, Reszegi Katalin, Győrffy Erzsébet voltak; emellett külön alkalommal köszöntötték Kornyané Szoboszlai Ágneszt. A XIII. helynévtörténeti szeminárium Síkfőkúton, a Debreceni Egyetem kutatóházában való megszervezését (l. fentebb) ugyancsak a debreceni kollégáknak köszönhetjük.

A z e g r i csoport Hagyomány, szokás, változás címmel szervezett ugyancsak névtani tematikájú konferenciát Egerben (ápr. 18.), továbbá egy, A névtantól a dialektológiáig címmel tartott ünnepi tudományos ülés keretében köszöntötte Fekete Pétert.

A n y í r e g y h á z i c s o p o r t tagjai a Tudomány Napja alkalmából rendezett konferencia nyelvészeti szekciójának munkájába kapcsolódtak be a Nyíregyházi Egyetemen, valamint az egykori tagtársunkról, Mizser Lajosról elnevezett, középiskolásoknak szervezett helyesírási verseny megszervezésében vettek részt.

A p é c s i csoport beszámolója szerint részt vett az őszi Pragmatika Kerekasztal lebonyolításában (l. fentebb), köszöntő alkalmat szervezett nyugdíjba vonuló finnugrista kollégáik (Fancsaly Éva, Anja Haaparanta, Székely Gábor) számára, könyvbemutató előadást rendezett (Gúti Erika: A magyar kisebbség Horvátországban), s folytatta nyelvi ismeretterjesztő tevékenységét (Játékos Nyelvi Katlan az Ördögkatlan fesztiválon; nyelvi tanácsadó közönségszolgálat működtetése), valamint Szépe György szellemi hagyatékának feldolgozását.

A s z e g e d i csoport hagyományosan részt vett az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny Kárpát-medencei döntőjének és szakmai kísérőprogramjainak megrendezésében (Gyula, febr. 22–24.); a verseny 30 éves jubileuma alkalmából Nagy L. János Harminc év a magyar helyesírásért címmel kötetet állított össze. A csoport emellett könyvbemutatót szervezett (Péntek János: A moldvai magyar tájnyelv szótára), s köszöntő alkalmat Rozgonyiné Molnár Emma tiszteletére.

A s z o m b a t h e l y i csoport két konferencia: A nyelvöldrajztól a névföldrajzig című konferenciasorozat IX. alkalmának (l. fentebb), valamint a Kétszáz éves az Őrség első leírása című emlékkonferenciának (Bajánsenye, nov. 9.) a megrendezésében vett részt. Szombathelyi tagjaink bekapcsolódtak két tagtársunk: Vörös Ottó és Pusztay János helyi köszöntésébe is.

4. A Társaság kiadványainak sorában mindenekelőtt a Társaság folyóiratairól kell számot adnom. A Magyar Nyelv 2018-ban immár 114. évfolyamát jelentette meg, az anyagi támogatások beérkezésével kapcsolatos nehézségek ellenére is a megszokott rendben és terjedelemben, nyomtatásban és az interneten is (<http://c3.hu/~magyarnyelv>). A folyóirat évi négy számából kettő ezúttal is tematikus jellegű volt: az őszi szám az irodalom és névadás, illetve nyelv kapcsolatával, a téli szám pedig nyelvtörténeti témákkal foglalkozó tanulmányokkal látott napvilágot. A Névtani Értesítő 2018. évi, 40. számát jelenleg még szerkesztjük. A folyóirat hagyományos megjelentetése egyre komolyabb anyagi nehézségekbe ütközik, összes évfolyama ugyanakkor megtalálható az interneten is (<http://nevtart.elte.hu>). Az eleve online folyóiratként indult Anyanyelv-pedagógia 11. évfolyamát zárta, továbbra is évi négy folyóiratszámmal és sokszínű tartalommal jelentkezve a világhálón (<http://www.anyanyelv-pedagogia.hu>).

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat újabb kötetével nem gyarapodott az elmúlt időszakban, ugyanakkor a Társaság (társ)kiadásában látott napvilágot több önálló kötet is, melyek nyomtatásban és az interneten is elérhetők:

BÁRTH M. JÁNOS, *Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2018. <https://doi.org/10.26546/5061189>

DÖMÖTÖR ADRIENNE – VARGA MÓNICA közread., *„Könyörüljön tenagságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbágylevelezésből*. ECKHARDT SÁNDOR kiadásának felhasználásával. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2018. <https://doi.org/10.26546/5061165>

ÖRDÖG FERENC – OLLÉ VIKTÓRIA – SZÉCHENYI MAGDOLNA szerk., *Családnévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. S. a. r.: SLÍZ MARIANN – IMREH RÉKA. Czipi Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Nagykanizsa–Budapest, 2018. <https://doi.org/10.26546/9782662>

VÁCZINÉ TAKÁCS EDIT, *Az írói névadás sajátosságai. Karinthy Frigyes művei alapján*. Magyar Névtani Értekezések 6. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2018. <https://doi.org/10.26546/4890065>

Itt említjük meg, hogy a Társaság továbbra is rendszeresen támogatja kiadványaival a határon túli és hazai kutatóhelyeket, valamint különböző szakmai rendezvények és versenyek megszervezését.

Megjegyezzük továbbá, hogy társaságunk honlapja (<http://mnyt.hu>) változatlanul működik, ahonnan a legfontosabb információk, illetve folyóirataink egyaránt elérhetők.

5. Több jubiláló tagtársunkat köszönthettük budapesti felolvasó ülés keretében: a 90 éves Magay Tamást és Péter Mihályt; a 80 éves Pesti Jánost és Janurik Tamást; a 70 éves Havas Ferencet, Kemény Gábort, Wacha Balázst és Pusztay Jánost. Az elhangzott laudációk a Magyar Nyelvben olvashatók. További jubilánsainkat a vidéki csoportok rendezvényein köszöntötték (l. fentebb), míg másoknak levélben kívántunk jó egészséget és további töretlen munkakedvet. Több tagtársunktól kellett azonban végső búcsút vennünk. Közülük is ki kell emelnünk Társaságunk legidősebb tagját, a 98 éves korában eltávozott Elekfi Lászlót, s a 89 évesen elhunyt Ábrahám Imrét. Egykori tagtársainkra tisztelettel és kegyelettel emlékezünk tovább.

6. Társaságunk működésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a szervezéssel és adminisztrációval összefüggő feladatok elvégzéséről 2018-ban is, a korábbiakban megszokottakhoz hasonlóan, Bakonyiné Tóth Gabriella gondoskodott. Áldozatos munkáját itt is köszönjük!

7. Beszámolóm végére érve, összefoglalásként megállapíthatjuk: a Magyar Nyelv-tudományi Társaság az elmúlt egy esztendőben is tovább folytatta sokszínű szakmai, tudományos és ismeretterjesztő tevékenységét. Bízunk benne, hogy ez a munka a jövőben is hasonlóképpen és töretlenül folytatódhat.

Kérem a tisztelt tagságot a jelentés elfogadására.

3. A közgyűlés a titkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezt követően Gerstner Károly olvasta fel a pénztárosi jelentést. A Társaság pénzügyei a 2018. évben a következőképpen alakultak:

B e v é t e l e k: 9.704.300 Ft

2017. évi maradvány:	89.850 Ft
MTA-támogatás:	670.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából:	134.000 Ft
Tagdíj:	314.000 Ft
Kiadványértékesítés:	148.500 Ft
Pártolói tagdíj	50.000 Ft
Egyéb (pályázatok, folyóirat-támogatások, versenyek)	8.300.000 Ft

K i a d á s o k: 9.699.420Ft

Személyi kiadások:	4.977.600 Ft
Szerkesztői és egyéb díjak, munkabér:	4.080.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok (tény):	897.600 Ft
Összes járulék:	897.600 Ft
Készletbeszerzés (versenyekre, MNy.):	1.034.320 Ft
Dologi kiadás:	2.925.500 Ft
Bérleti díj:	145.000 Ft
Postaköltség:	67.100 Ft
Banki költség:	195.400 Ft
Egyéb (tárhely, verseny, javítás, MTA-előleg; készlettel):	2.518.000 Ft
Időben elhatárolt fizetési kötelezettség:	762.000 Ft

A közhasznúsági jelentést szintén Gerstner Károly ismertette, Bakonyiné Tóth Gabriella közreműködésével. A pénztáros beszámolóját és a közhasznúsági jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

4. Kiss Jenő bejelentette, hogy Mikesy Gábor indítványt nyújtott be a Társaság vezetőségéhez, amelyben azt javasolja, hogy a Társaság foglalkozzon a Magyar Nemzeti Helynévtár kérdésével. Kiss Jenő ígéretet tett rá, hogy a Társaság foglalkozni fog az ügyvel.

5. Társaságunk idén a Társaság legrangosabb díjának, a Révai Miklós-emlékéremnek az odaítéléséről hozott döntést. Kiss Jenő elnök méltató szavak kíséretében adta át az emlékérmet Nyomárkay István akadémikusnak, az ELTE professor emeritusának, a szlavisztika és a magyar nyelv tudomány nemzetközileg is elismert művelőjének.

6. Kiss Jenő ismételten megköszönte az előadást, gratulált a kitüntetettnek, s mindenkinek jó egészséget kívánva berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: FARKAS TAMÁS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Aki a harangokért szólt **Bözsöny Ferenc (1931–2018) emlékezete**

Nemcsak a Magyar Rádió meghatározó „hangjára”, a rádiós beszéd etalonjára, a tiszta magyar beszéd művésze, hanem a részben nyelvészre is emlékezünk, amikor dr. Bözsöny Ferencről búcsúzunk. Talán nem mindenki tudja, de mi számon tartjuk, hogy az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék könyvsorozatában, a Nyelv tudományi dolgozatokban (annak 16. köteteként) megjelent doktori munkája: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében (ELTE, Budapest, 1975). De más szálakon is kapcsolódik a nyelvészethez – nem pusztán a szép magyar nyelv apostolaként.

Bözsöny Ferenc 1931. január 7-én született Pécsen. Köztudott volt róla, hogy papnak készült. 1947-ben a veszprémi Piarista Gimnáziumban (később Lovassy László Gimnázium) osztálytársa volt Mádl Ferenc, későbbi köztársasági elnök. Származása és előélete miatt öt ízben is elutasították főiskolai, egyetemi jelentkezését. Sorkatonai szolgálatát Esztergomban töltötte, ahol egyik parancsnoka tanácsára rádióbemondónak jelentkezett. A mintegy 3000 pályázó közül többszöri meghallgatás után felvették a Magyar Rádióba. 1956. augusztus 24-én 16 óra 30 perckor szólalt meg először a Kossuth Rádióban. A forradalom napjaiban személyes tanúja, résztvevője volt a rádióban történt eseményeknek, hangja ekkor vált ismertté. Már rádiósként végezte el az ELTE magyar–történelem szakát, később az angol szakon is tanult. 1973-ban magyar nyelvészetből doktorált. Több évtizeden keresztül volt a rádió bemondója, később főbemondója, de dolgozott a Magyar Televízióban is. A Delta című ismeretterjesztő műsor kisfilmjeinek narrátora is volt. 1997-ben nyugdíjazták. 2000-től a Kossuth Rádióban minden héten délben egy-egy magyarországi vagy határokon túli templom harangja szólal meg. Az első évtizedben Bözsöny Ferenc ismertette a harang és az adott település történetét. Érdekesség, hogy rádiós és televíziós munkája mellett állítólag a 2000-es évek elejétől 2011-ig a budapesti M2-es metró állomásainak nevét is ő mondta be.

1973-tól tagja volt a Magyar Nyelv tudományi Társaságnak, 2002-től 2007-ig a Magyar Rádió nyelvi bizottságának. Hosszú éveken át elnökségi tagja volt az Anyanyelvpolók

Szövetségének. Nyugdíjazását követően a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a Központi Papnevelő Intézet retorikatanára lett.

A Magyar Rádió és Televízió nívódíjasa volt, 1997-ben megkapta a Kazinczy-díjat, 2000-ben a magyar nyelv ápolásáért és magas szintű közreadásáért kiérdemelte Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje kitüntető elismerést, 2005-ben a Petőfi Sándor Sajtószabadság-díjat. Budapest Belváros-Lipótváros és Zebegény díszpolgárává választották. Hetvenedik születésnapja alkalmából, 2001. február 23-án Wacha Imre köszöntötte a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. 87 éves korában, 2018. október 25-én hunyt el. A sajtóban, rádióban, televízióban, de a közösségi oldalakon is nagyon sokan búcsúztatták a Magyar Rádió talán leginkább meghatározó egyéniségét, sokak tanárát. Aki a harangért szól... címmel jelent meg Bözsöny Ferenc önéletrajzi ihletésű könyve és CD-je.

A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében című doktori értekezése (1973) és könyve (1975) a túlzás (főleg a nagyítás és a kicsinyítés) pragmatikai jelenségével, annak stilisztikai és grammatikai megoldásaival foglalkozik – a Magyar Rádióból vett példák alapján. Főbb retorikai-stilisztikai csoportjai a következők: neologizmusok, idegen szavak, állandósult szókapcsolatok, metaforák, eufemizmusok, megszemélyesítések, rokon értelműség, ellentétes jelentésű szavak, pejorációk. A grammatikai elemzésben a túlzásnak a mondatrészekben való megjelenését vizsgálja: túlzás alannal, nagyítás állítmánnyal, túlzás állítmánnyal, nagyítás tárggyal, nagyítás határozóval, túlzás határozóval, nagyítás jelzővel, túlzás jelzővel. Túlzó hatást kelthet a mondatrészek halmozása, felsorolása és ismétlése, a mondatpárhuzam, az ellentétes szerkesztésmód, a kérdés. Értelemszerűen szóba kerül a rádió kapcsán a rádióban alkalmazott humor, illetve a rádió humora, a szóbotlások, bakik világa. A kötetet példatár zárja.

Magam 2018 májusában, az Anyanyelvápolók Szövetsége közgyűlésén találkoztam vele utoljára. Korábban éveken át együtt dolgoztunk a rádió nyelvi bizottságában. Számomra is ő volt a rádió, a rádió hangja. Gyermekkoromtól fülemben élt ez a hang, s amikor megismertedtem vele, lenyűgözött, s inkább figyeltem erre a csodálatos hangra, mint a mondanivalójára... Bözsöny Ferenc hangja: életem, az elmúlt több mint fél évszázad... Egyszer közösen szerepeltem vele a Belvárosi plébániatemplomban: talán a magyar nyelvről kellett valamit előadnom az oltárnál, elfogódott voltam, de ő előttem szerepelt, s láttam, hogy viselkedik, hogy hajt fejet az oltár felé, követtem. Jártunk egyszer a nyelvi bizottsággal Egerben, emlékszem, nagyon jól beszélgettünk, s ő egy gyűszűnyi pálinkával jelezte, hogy barátjának tekint. Az elmúlt években többször felhívott, hogy milyen nyelvi visszasságokat tapasztalt, szóljak róla a rádióban... Megtettem. Annnyira jó lenne még beszélgetni vele. De már csak odafönn, az égi kávéházban. Isten nyugosztalja, a Magyar Rádió legszebb, legjellemzőbb és utánozhatatlan hangját.

BALÁZS GÉZA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Magay Tamás 90 éves*

Tisztelt kollégák, kolleginák, igen tisztelt Ünnepe! Nemrég került a kezembe újra az ORSZÁGH LÁSZLÓ szerkesztette, 1966-ban megjelent Szótártani tanulmányok című kötet, amelynek munkatársai között kissé csodálkozva, de csodálkozással vegyes elismeréssel több hajdani tanárom nevével találkoztam, akik közül ketten a Lónyay utcai Református Gimnázium első osztályában tanítottak. Elegendő megemlítenem LENGYEL LAJOS és SZABADI BÉLA tanár urak nevét, akik a református gimnázium megszüntetése után a Nyelvtudományi Intézet keretében kaptak lehetőséget tudásuk gyümölcsöztetésére, valamint nem utolsó sorban megélhetésük biztosítására. Az impozáns kötet szerzői között olvassuk ünnepeltünk nevét is, aki 1964-ben szótár-szerkesztőségi munkatársaként dolgozott, és A magyar szótáriródalom könyvészete 1945-től 1964-ig címmel részletes tanulmányt is közölt. A „munka” minősítést csak jogi terminusként említem, különben az említett tanulmánykötet szerzői nem csupán azért dolgoztak, hogy megélhetésüket biztosítsák, hanem valamennyien érdeklődési körüknek megfelelő tudományos tevékenységet fejtettek ki. Az említett tanulmánykötet munkatársai a kor legjelentősebb filológusai voltak: BALÁZS JÁNOS, BÁRCZI GÉZA, KISS LAJOS, ORSZÁGH LÁSZLÓ és még többen is, akik az egyetemi segédkönyvet részben írták, részben lektorálták. Közéjük tartozott ünnepeltünk is. Egy alkalommal szélesebb baráti körben, szőlőszedés közben került sor néhány „kényes” szakmai témáról zajló beszélgetésre, amelyek bizonyos mértékig politikai színezetűek is voltak. Tamás bátyám egy ilyen beszélgetés során említette egy szakmai és egyúttal politikai „bravúrját”, nevezetesen a *belép* igének magyar–idegennyelvi szótárakban való értelmezését, hogy tudniillik aki elhatározza magát valamely politikai szervezethez való csatlakozásra, nem ’a pártba’ lép be, hanem ’**egy** pártba’. Kíváncsiságból nem sokkal az említett beszélgetés után, de később is érdeklődéssel kerestem ki a magyar–orosz szótárak megoldásait, és azt tapasztaltam, hogy a HADROVICS–GÁLDI-szótárban is ’a pártba’ kifejezés szerepel.

Itt emlékezem meg röviden ünnepeltünk munkásságának értékelésével együtt boldogult mesterem és atyai barátom, Hadrovics László munkásságáról is. Jól emlékszem, hogy amikor házitanítóként hozzájuk jártam, Hadrovics professzor talán túlságosan megfontoltan, tehát átgondoltan dolgozott és szerkesztgette kis cédulákon kézírással a szócikkeket. Többször is tanúja lehettem a társszerző, Gáldi László professzor sürgetéseinek, amelyekre boldogult professzorom azt mondta, hogy „könnyű Gáldinak, mert Gáldi zseni”.

Az idegennyelv–magyar és magyar–idegennyelv szótáraknak vitathatatlanul nagy jelentősége van – különösen szláv szomszédaink szláv (elsősorban cseh, szlovák, horvát, szerb és szlovén) nemzetiségek nyelvének elsajátítása, valamint a hallás utáni megértése tekintetében is. A dél-magyarországi szerbek és horvátok például a hétköznapi beszélt nyelv megértésének érdekében morfológiailag adaptált magyar szavakat használnak. Ennek oka a legtöbb esetben az anyanyelvi kifejezésnek a magyarhoz képest (sokszor német mintán alapuló) terjengőssége. Csak néhány példán mutatom be ezt a nyelvi kérdést. Kőzismert, hogy az ’óvoda’ fogalmának szláv nyelvi kifejezése német mintát tükröz, pl.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2018. október 16-i ülésén.

a *Kindergarten* szó szerinti fordításban 'gyermekkert', ez a jelzős szerkezet használata azonban a mindennapi nyelvhasználatban kissé bonyolult, különösen abban az esetben, ha óvodásról van szó, amely fogalmat az írott (esetünkben horvát) nyelv három tagból álló összetétellel fejez ki: 'a gyermekkert látogatója'. Lényegesen egyszerűbb az *óvoda* és az *óvodás* főnév használata, s nincs akadálya annak sem, hogy beilleszkedjék a nemzetiségi nyelvhasználatba ugyanebben az alakban (*ovudaš, ovudašica*). Az ilyen szavaknak és szó szerkezeteknek nincs helye a standard (irodalmi) nyelvhasználatban, amint ezt a szótárak is mutatják, noha néhány magyar–(szerb)horvát szótárban a *zabavište* tkp. 'szórakozó, időtöltési hely' jelentéssel szerepel, amely nem igazán fedi le az eredeti német kifejezést.

Hasonló kérdések merülnek fel olyan esetekben, amelyekben az eredeti (mintakifejezés) nem mond eleget annak a konkrét feladatáról, aki az átadó nyelvbéli cselekvést gyakorolja. (pl. *der Gefreite – őrvezető – razvodnik*) stb. A német kifejezés 'valami alól való mentesítés'-t jelent, míg a magyarban a cselekvés (tkp. 'az örök, őrség vezetése') pontos feladatát fejezi ki, tudniillik az örök irányítását. Mindezt csupán annak illusztrálására hoztam fel példaként, hogy mennyire fontos szláv a szomszédainkkal való kölcsönös megértés.

A magyar szótárirodalom bibliográfiája ünnepeltünk szerkesztésében 2011-ben jelent meg. Különösen fontos részeit képezik a szomszédos szláv nyelvek szótárai, illetve a magyar–horvát, szerb, szlovák, szlovén szótárak. Fontosnak tartom a szomszédos szláv népekkel való kapcsolatunkat, nem csupán az irodalmi nyelvre, de a nyelvjárásokra vonatkozóan is. Erre figyelmeztet Magay Tamás munkássága is, hiszen napjainkban a szláv szomszédokkal való kapcsolatunk kölcsönös és egyre fontosabb, annak ellenére, hogy az angol nyelvű publikálás, sőt egymás közti kommunikáció egyre elterjedtebb.

Még a Studia Slavica akadémiai folyóirat főszerkesztői minőségében volt alkalmam több (elsősorban külföldi) munkatársunk érdekes kérdését, illetve javaslatát meghallgatnom. Az egyik javaslat az volt, hogy minden publikáció angol nyelven jelenjék meg, a másik kérdés (vagy inkább kérés) arra vonatkozott, hogy az orosz nyelvű cirill betűs szövegeket latin betűre átírva közöljük. Ehhez való hozzászólásomat már jóneveltségem sem engedélyezte.

Minden bizonnyal Magay Tamás munkásságának ösztönzésére vállalkoztunk egy szláv lexikográfiai munka összeállítására és kiadására, amely Kis szláv lexikográfia cím alatt, nagyrészt ünnepeltünk 2004-ben megjelent művének (A magyar szótárirodalom bibliográfiája) mintájára látott napvilágot az Opera Slavica Budapestinensia sorozat köteteként a Szláv Filológiai Tanszék oktatóinak szerkesztésében. Érdekes, sőt fontos lenne e munka bővítése, amivel a tudomány művelői a nemzetek közötti kölcsönös megértést segítenék. Ebben nyújtott és nyújt is ösztönzést és segítséget ünnepeltünk munkássága is.

Ma, amikor a legkorszerűbb eszközök állnak rendelkezésre, eszembe jutnak az ötvenes évek szótárszerkesztőinek, elsősorban persze tanítómesteremnek „küzdelméi” az idővel. Korunk lexikográfusai lényegesen gyorsabban és átgondoltabban is tudnak dolgozni, mint a jó ötven esztendővel ezelőttiek, például Hadrovics László és Gáldi László, hogy csak a legjelentősebbeket említsem. Ünnepeltünk ennek a „korszerű” tudóscsoportnak tagja. Jó egészséget és további sok sikert kívánunk Magay Tamás professzor úrnak, hogy továbbra is tanulhassunk tőle.

NYOMÁRKAY ISTVÁN
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számunk szerzői

DR. BALÁZS GÉZA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, balazs.geza@gmail.com – DR. BÁRDOSI VILMOS Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/C, bardosi.vilmos@btk.elte.hu – DR. BÁRTH M. JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, barth.janos@btk.elte.hu – DR. BÜKY LÁSZLÓ, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2–4., buky@hung.u-szeged.hu – DR. FARKAS TAMÁS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, farkas.tamas@btk.elte.hu – DR. N. FODOR JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nfodor.janos@btk.elte.hu – KICSIS SÁNDOR ANDRÁS, 1071 Budapest, Peterdy u. 34., kicsis@freemail.hu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kisraba@gmail.com – DR. M. NAGY ILONA, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., m.nagy.ilona@arts.unideb.hu – NÉMETH DÁNIEL, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, nemeth.sz.daniel@gmail.com – DR. NYOMÁRKAY ISTVÁN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv Filológiai Tanszék, 1088 Múzeum krt 4/D, nyomarkay.istvan@gmail.com – DR. POZSONY FERENC, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár – DR. SENG TORU, Budakeszi / Chita (Japán), szengat@hotmail.com – DR. SHERWOOD, PETER University of North Carolina at Chapel Hill, USA, Department of Germanic and Slavic Languages and Literatures, magyarize@gmail.com – DR. SÓLYOM RÉKA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., solyom.reka@kre.hu – DR. SZILI KATALIN, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvi Közvetítés Intézete, Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B; Prešovská Univerzita v Prešove, Magyar Intézet, 08001 Prešov, ul. 17. Novembra 15., Szlovákia, szilikatalin5@gmail.com – DR. C. VLADÁR ZSUZSA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, vladar.zsuzsa@btk.elte.hu.